

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

QƏDİM UYĞUR TÜRKLƏRİNİN ONOMASTİKASI

BAKI -2014

Monoqrafiya AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət heyətinin 3/6 sayılı qərarı ilə nəşr edilir(24.01.2014,pr.NO:3)

Elmi redaktor:

Nizami Cəfərov
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəyçilər:

Tofiq Hacıyev
AMEA-nın müxbir üzvü
Əbülfəz Rəcəbov
Filologiya üzrə elmlər doktoru,professor

AMEA müxbir üzvü Əbülfəz Quliyevin bu monoqrafiyasında qədim uyğur türklərinin onomastikası leksik-semantik baxımdan sistem halında tədqiq edilmişdir. Qədim uyğur türkləri göy türklərin davamçıları olduğu kimi mənəvi-mədəni ənənələri, yazı ənənəsini də qoruyub saxlamışlar. Ona görə əsərdə qədim uyğur onomastikası üç bölmə üzrə - Otükən uyğurlarının (745-840) onomastikası, Turfan uyğurlarının (840-1206) onomastikası və “Kutadqu bilig”in onomastikası bölmələri üzrə araşdırılmışdır. Kitabda eyni zamanda qədim uyğur onomastik vahidlərində özünü göstərən göy türk onomastikası ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlər də təhlil edilmişdir.

GİRİŞ

QƏDİM UYĞUR TÜRKLERİNİN TARİXİ VƏ DİLİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Mərkəzi Asiyadakı mədəni-siyasi inkişafa nail olmuş əski türk xalqlarından biri uyğurlardır. Uyğurların VIII əsrəqədərki tarixi demək olar ki, ancaq Çin qaynaqlarında öz əksini tapmışdır. Mənbələrin göstərdiyinə görə, çox qədim dövrlərdə uyğurlar tele (qədim türk abidələrindəki tölislərlə eyniləşdirilir) qəbilə birliyinə daxil idilər. Telelər bu gün altayların tərkibindəki teleut etnonimində qalmışdır. Böyük çöllərdə köçəri həyat təzi keçirən telelər jujanlarla yanaşı yaşayırdılar. Sonralar onlar Hun imperyasından ayrılıb azad yaşamaq yolunu seçdilər. Buraya 12 qəbilə daxil idi. VII əsrin ilk illərində tele qəbilə birliyi iki hissəyə ayrılır: bir qismi qərbə hərəkət edərək Cünqariyada yerləşir, digər böyük qismi isə uyğurların başçılığı ilə Selenqa çayının yuxarı sahillərindəki göy türklərlə birləşir. VII əsrin başlanğıcında Qobi çölünün şimalında məskən salan uyğurların başçısı Çikin oğlu Pusa ləqəbini qəbul edir. Bu ləqəb uyğurların hələ VII əsrin əvvəllərində buddizm dininə bağlı olduğunu nümayiş etdirir. Çünki həmin söz Buddadan sonra ən böyük varlıq olan Bodisatva antroponiminin türk variantıdır. Atasının ölümündən sonra hakimiyyəti ələ alan Pusa tarduşlarla birləşərək 100 min atlıdan ibarət ordu ilə cənub tərəflərə yürüş etdi. Bundan böyük qazanc və qələbə əldə edən xan o vaxtdan başlayaraq elik Bodisatva kimi tanınır. Bu səfər nəticəsində uyğurlar Çinə vergi verməkdən azad edilir. Onun oğlu Kutluğun hökmdarlığı zamanında uyğur ölkəsinin siyasi gücü daha da artır. Kutluğ arvadı tərəfindən zəhərlənib öldürüldükdən sonra ölkədə çəkişmələr artır, bundan istifadə edən Çin dövləti bu ölkəni işğal edir. Bir müddət keçəndən sonra uyğurlar yenidən baş qaldırır. Bu zaman Çin dövləti 14 minlik ordunu onların üzərinə göndərir. Vuruşmada məğlub olan ordudan 800 nəfər geri qayıda bilir. 683-cü ildə göy türklərin ikinci türk xaqanlığını yaratması ilə əlaqədar olaraq 697-ci ildə uyğurlar Ötükəni tərk etmək məcburiyyətində qalır, bir sıra qəbilələrlə birlikdə Qansu ətrafına gəlib çıxırlar. Qədim Çin mənbələrində uyğurlar xoyxu adı ilə tanınır. VII əsrdə uyğurlar doqquz oğuz qəbilə birliyinə

daxil idi. Burada aşağıdakı qəbilələr birləşmişdi: uyğur (yağlaklar), basmıl, karluk, buquxun, bayurku, tonra sıqa, kibi(131,s.18).

Qansuda, Çinin qərbində Xuşunun hakimiyyəti dövründə uyğurların maddi vəziyyəti yaxşılaşmaqda idi. Lakin karvan yolları ilə olan ticarətinə mane olduqlarına görə Çin onları Qansudan köçməyə məcbur etdi və uyğurlar yenidən Ötükənə üz tutdular. Lakin Ötükən artıq qüdrətli göytürklərin əlində idi. Ona görə Xuşu ağıllı hərəkət edərək ulusunu şimala, Orxon çayının ətrafına çəkib apardı və orada (indiki Tuva MR ərazisi) yerləşdirdi. Xuşu və onun oğlu Kutluğ boyla, ikinci türk xaqanlığının hökmdarlarından olan Bilgə xaqan qardaşı Kül tiginin şərəfinə qoyulmuş abidədə qeyd edir ki, «doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi (KT b 44)». 630-cu ildən başlayaraq doqquz oğuzlar Çin mənbələrində müəyyən siyasi və hərbi güc kimi nəzərə çarpdırılır. 650-ci illərdən uyğurlar yağlaklar qəbiləsi ilə doqquz oğuzlara başçılıq etmişlər. Doqquz oğuzlara başçılıq edən Tumidinin rəhbərliyi ilə müstəqillik və istiqlaliyyət qazandılar. Bununla əlaqədar 647-ci ildə bir Çin mənbəyində yazılmışdı: «Tumidu özbaşına özünü hər halda xaqan elan etdi, türk adları ilə eyni olan rütbələr xidməti vəzifələr müəyyən etdi» (91a , s. 118). 660-663-cü illərdə doqquz oğuzlarla Tan imperyası arasında müharibə başlandı. Çin qalib gələ bilmədi. Konflikt sülh yolu ilə nizama salındı. 689-cu ildə II türk xaqanının qoşunu Tola çayı sahilində doqquz oğuzları ağır məğlubiyyətə uğratdı. Onların rəhbəri Baz xaqanın balbalı İltəris xaqanın abidəsini bəzədi. Bu barədə Orxon abidələrində məlumat verilir. Bununla doqquz oğuzların (uyğurların) 80 illik ikinci müstəqil dövləti süquta uğradı və doqquz oğuzlar türk xaqanlarının vassalı oldu. Lakin sonralar Çin dövləti bu iki qardaş xalqı həmişə bir-birinə qarşı qoyduğundan onlar arasında münasibətlər kəskinləşdi.

Xaqanlıqda qarışıqlıq yaranan kimi uyğur hökmdarı Kutluğ digər qəbilə birlikləri ilə ittifaqa girdi və 745-ci ildə axırıncı göy türk hökmdarına qalib gəlib Kutluğ Bilgə Kül kağan adını aldı. Yeni yaradılan uyğur dövləti boz çöllərə tamamilə hakim oldu. Bu dövlətə köçəri uyğur dövləti də demək olar, çünki Ötükən dağlarında məskən salan uyğurlar bir müddət köçəri həyat tərzini keçirmişlər (Əski türkcə «yer tanrısı» mənasını verən Ötükən toponimi indiki Xanqay sıra dağlarının bir hissəsini əhatə edirdi). 747-ci ildə hakimiyyətə onun oğlu Moyun çorun (Eletmiş Bilgə kağan) gəlməsini xalq narazılıqla qarşıladı. Üsyançılara yabğu Tay Bilgə Tutuk başçılıq edir. Moyun çor üsyançılara qalib gəlir. Bu, Moyun çorun şərəfinə qoyulmuş abidədə geniş şəkildə izah edilir. («Tay Bilgə tutuk yablakım üçün...»). Ətrafdakı qəbilə və tayfalarla həmişə müharibə vəziyyətində olan uyğurlar Çinlə sülh siyasətinə üstünlük verir. Bu, uyğurların oturaq həyata, şəhər yaşayışına meyl etmələri ilə izah oluna bilər. Bütün karvan yolları əllərində olduğu üçün onlar ticarət qaydalarını öyrənmişdilər, şəhər və şəhərliləri yaxından tanımaq imkanı qazanmışdılar. Ticarət yolu ilə əldə edilən şəhər mallarını artıq çadırlarda qorumaq imkanı olmayacağı üçün yavaş-yavaş ev tikməyə məcbur olmuş və şəhərlərin qurulmasına yol

açmışdılar. Uyğur əsilzadələrinin əcnəbi qadınlarla evlənmələri nəticəsində şəhər həyatı, şəhər rahatlığı uyğurlar arasında yayılmış və ev tikmək işi böyük marağa səbəb olmuşdu. Moyun çor abidəsində qeyd olunduğuna görə, təxminən 758-ci ildə uyğurlar Selenqa çayının Orxon çayı ilə qovuşduğu yerdə Baybalıq şəhərini tikdirmişlər. Bu şəhərdən indi bir monastırın dördguşəli uca divarları qalmışdır. Bütün bu səylər IX əsrin ortalarında Tarım hövzəsində ortaya (meydana) çıxacaq oturaq həyat tərzinə hazırlıq idi(

Uyğurlar öz dövlətini göy türklərdən fərqli prinsiplər əsasında qururdular. Doqquz tayfa doqquz oğuz qəbiləsini təşkil edirdi, bu qəbilə qəbilələr ittifaqında aparıcı qüvvə idi, lakin hakim qüvvə deyildi. Uyğurlar basmıl və karlukları tabe etdikdə onları kölə vəziyyətinə salmır, özlərinə bərabər adamlar kimi qəbul edirdilər.

Uyğur xaqanının iqamətgahı, qərargahı Ötükən (Xanqay) dağları ilə Orxon çayı arasında idi. Dövlətin sərhədləri şərqdə Qərbi Mancuriyanı, qərbdə Cuncariyanı əhatə edirdi. Uyğurlarla karluklar arasındakı sərhəd 745-ci il toqquşmasından sonra karluklar türkeşlərlə ittifaqa girib uyğurlara qarşı yürüş etmiş, lakin məğlub olmuşdular. Nəticədə Qara İrtiş çayı sahilində yaşayan karluklar Uyğur xaqanlığının tərkibinə daxil olmuşdular. Uyğurlar ərazi işğalına meyl etmirdilər. Uyğur xaqanlığı qəbilələr konfederasiyasından təşkil edilmişdi, bu da xaqana müharibələr aparmaq üçün qoşun yığmağa imkan vermirdi. Digər tərəfdən, qəbilələr göy türklər dövründəki fasiləsiz müharibələrdən cana doymuşdular. Bütün bunlar uyğurların sülh siyasəti yeritməsinə səbəb olurdu. Moyun Çorun atası, uyğur xaqanlığının banisi Kutluğ Bilgə Kül (çincə: Peylo) xaqan hətta özünü Çin imperatorunun vassalı elan etmişdi. Moyun Çordan sonra hakimiyyətə onun ikinci oğlu İtikən (759-780) gəlir. Qaynaqlar onu bir neçə adla təqdim edir: Tenqri kağan, Tenqri el tutmuş Alp Külük İni bilgə kağan, Tenqridə kut bulmuş, el tutmuş Külük bilgə kağan, Bögü kağan və s. Bögü kağanın hakimiyyəti zamanında uyğur dövləti çox qüvvətlənir. Bir sıra siyasi məsələlərin həllində Çin dövləti onun yardımından istifadə edirdi. Belə ki, Loyan üzərinə yürüş, üsyanların amansızcasına yatırılması bilavasitə Bögü kağanın fəaliyyətidir. Bögü kağanın adı və dövrü ilə bağlı çü yazılı abidə mövcuddur: 1. Terxin (Taryat) abidəsi, 2. Tes abidəsi. 3. Bögü xaqanın manixey dininin qəbul etməsinə həsr olunmuş mətn.

Bөгü xaqan Çin səfərindən Ötükənə qayıtdıqdan sonra Çin hökmdarından bir neçə Mani rahibi göndərməsini xahiş edir. 762-ci ildə dörd rahib Bögü xaqanın sarayına gəlir və eyni ildə o, manixey dinini qəbul edir. Tədricən xalqın müəyyən təbəqələri də bu dini qəbul edir. Hərbə çox həvəs və maraq göstərən bir xalqın öldürməyi qadağan edən və köçəriliyin tamamilə əksi olan həyat tərzini təbliğ edən manixey dinini qəbul etməsi onun gələcəkdə oturaq həyata yaxınlaşmasına böyük təsir göstərir. Bu dinin xalq arasında geniş yayılmasını əldə olan çoxsaylı abidələr də təsdiq edir.

Hərbçi olduğu qədər yumşaq və dindar təbiətli Bögü xaqan Ton adlı saray əyanı tərəfindən 780-ci ildə öldürülür. Onun yerinə Ton özü keçir. Beləliklə, uyğurların ən böyük boyu olan Yağlakar soyundan gələn xanədana son qoyulur. Ton hakimiyyətə keçdikdən sonra (780-789) Alp Kutluğ bilqə kağan adı ilə tanınır. O, xristian dininə meyl edir, onu qəbul edir. Ton doqquz oğuz qəbilə birliyinə mənsub deyildi, buna görə də hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra doqquz oğuz qəbilə birliyinin imtiyazlı vəziyyətini ləğv etdi. Mübarizədə qalib çıxan altı qəbilənin nümayəndələri öz sərbəstliklərini qorumaq üçün mərkəzi hökumətin güclənməsini istəmirdi. Bu dövrdən başlayaraq, əslində uyğur xaqanlığı monarxiya deyil, ömürlük seçilən hakim tərəfindən idarə edilən respublika olur. Hakimiyyət qəbilə başçılarından ələ keçirilir, onların qurultayı xaqanı seçir. Bu dövrdə hakimiyyət başında olmuş xaqanlar o qədər zəifdir ki, tarix onları səciyyələndirmək istəməmişdir. 789-cu ildə Ton öldükdən sonra oğlu Panquan, 794-cü ildə kiçik oğlu, bir ildən sonra isə əyanlardan birinin oğulluğa götürdüyü Kutluğ adlı bir şəxs xaqan seçilir. Kutluğun hakimiyyəti illərində, indiki terminlə desək, konstitusiya qəbul edilir. Bu konstitusiyaya görə, xaqan yalnız taxtda oturmalı, dövlət işlərini isə onun köməkçisi, ərəblərin vəzir adlandırdıqları şəxs aparmalı, idarə etməli idi. Konstitusiyanın ikinci tələbi məhkəmə hakimiyyətinə aiddir, belə ki, qanunların qəti təsbit edilməsi özbaşınalığın qarşısını almalı idi. Nəhayət, konstitusiya qəti şəkildə tələb edirdi ki, dövlət işləri ilə kilsə işləri uzlaşdırılsın, başqa sözlə desək, dövlətin idarə edilməsində manixey icması başçılarından fikri nəzərə alınsın. Əslində, xaqan təkcə hərbi işlərdə sərbəst idi; təsadüfi deyil ki, qaynaqlarda da Kutluğ xaqan həmişə ordu başında təsvir edilir(131,s.46).

Sonrakı hökmdarların zamanında ətraf qəbilə və tayfalarla münasibətlər tədricən kəskinləşməyə başlayır, uyğurlar isə şəhər həyatına daha da yaxınlaşırlar. Onların paytaxtı olan Ordubalik şəhərini ciddi təhlükə gözləyir: şimalda yerləşən qırğızlar tez-tez xaqanlığı təhdid edir. Təhlükənin qarşısı vaxtında alınmır. Başqa dinlərin təsiri altında uyğurların gözündə Ötükən əvvəlki seyrini, cazibəsini itirir. Heç bir müqavimət görməyən 100 min atlıdan ibarət qırğız ordusu Ordu-balık şəhərinin lap yaxınlığına gəlib çıxır. Müdafiə xarakterli bir neçə vuruşmadan sonra yüzillik Ötükən uyğur hakimiyyəti sona yetir. Uyğurların bir qismi, Çinə, bir qismi karluqlara sığınır. Bir müddət keçdikdən sonra Çinə sığınanlar milli mənliliyini itirib, çiniləşirlər. Bir qismi Tarım hövzəsinə gələrək buradakı şəhərlərdə Çin, Hind, İran, toxar xalqları ilə birlikdə azlıq təşkil edən türk ünsürünü gücləndirmiş, onları istər say, istərsə də siyasi baxımdan yüksək səviyyəyə qaldırmışlar. Burada onların mədəni inkişafı üçün daha münasib şərait var idi. Ona görə də qonşu boyların təzyiqi altında qırğızlar Ötükəni tərk etdikdən sonra uyğurlar oraya yenidən qayıtmaqdan qəti şəkildə boyun qaçırdılar. Bu, uyğurların artıq tamamilə oturaq həyat tərzinə keçdiklərini göstərir. Qırğızların 815-ci ildə qaldırdığı üsyanı və 820-ci ildə tatar qəbilələrinin Amurdan İnşana keçməsinə nəzərə almasaq, 839-cu ilədək uyğur

xaqanlığında diqqəti cəlb edən hadisə baş vermir. Lakin elə bunların özü də mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyini göstərir. 832-ci ildə Qessa adlı xaqan öz adamları tərəfindən öldürülür və taxta qardaşı oğlu Xu çıxarılır. Bu xaqanın vaxtından uyğur dövlətinin tənəzzülü baş verir.

Hələ 794-cü ildə Şato qəbiləsi uyğur xaqanlığından çıxmışdı. 835-ci ildə tatabı qəbiləsi xaqanlıqdan ayrılır. 818-ci ildə qırğız qəbilələri üsyan qaldırır və onların bəyi Ajo özünü xaqan elan edir.

839-cu ildə əyanlardan biri Külüq bəy uyğurların paytaxtı Karakoruma hücum edir. Kut tigin Xu özünü öldürür. Üsyançılara rəğbət bəsləyən əyanlar onun azyaşlı oğlu Kesi tigin xaqan seçirlər. Lakin az sonra 840-cı ildə Külüq bəyin düşməni Külüq bağa qırğızları köməyə çağıraraq Karakorumu tutur. Xaqan Kesi tigin və Külüq bəy edam edilir, onların tərəfdarlarının yurdları yandırılır. Əyanlardan Pan Törə 15 aymakla (ərazi, rayon, nahiyə) Cunqariyaya gəlir və karluqlara tabe olur. Xaqan aymakının 13 tayfası ilə 841-ci ilin martında Ögə tigin xaqan elan edib mübarizəni davam etdirmək qərarına gəlir. Ögə tigin elə həmin il Çinə hücum edir və sərhəddəki Çin qoşununu məğlub edərək Şansi və Ordos əyalətlərini talayır. Çin imperatoru qoşun toplayaraq 842-ci ildə uyğurları məğlub edir. Elə həmin il uyğurların müttəfiqi olan kıtaylar üsyan edib Çinin tərəfinə keçirlər. 843-cü ildə çinlilər uyğurları məğlub edirlər. Ögə tigin öz tərəfdarları ilə birlikdə qonşu qəbilələrdən birində gizlənir, lakin onlar xaqanı çinlilərə verirlər və Ögə tigin öldürülür. Ögə tiginin qardaşı Enən tigin uyğurların qalıqlarını başına toplayıb tatabı qəbilələrinin yanında yaşayır, lakin 847-ci ildə Çin qoşunları tatabıları məğlub edir, Enən tigin tatarların yanına qaçır. Çinlilər tatarlardan onu tələb etdikdə Enən tigin arvadı, oğlu və doqquz nəfər süvari ilə naməlum istiqamətə qaçıb aradan çıxır.

Pan Törəninin rəhbərliyi ilə qərbə gedən uyğurların taleyi daha uğurlu olur. Karluqlara sığınan bu uyğurlar tezliklə iki yerə parçalanır: bir hissə Koçoda məskunlaşır, qalanları Beşbalıq ətrafında yurd salır. 856-cı ildə Koçoda artıq yeni xan Manlı taxta çıxmışdı. O, Çin dövləti ilə münasibəti qaydaya salır.

IX əsrin ikinci yarısında Çinlə Tibet arasında çox əsrlik müharibə uyğurların yardımı ilə Çinin xeyrinə başa çatır. Bu siyasi hadisə uyğurların taleyinə də təsir göstərir. Buğu Çzun Tibet qəsbkarı Şan Kunjonu darmadağın edir. O, tibetlilərin Beytin (Beşbalıq yaxınlığında fort), Luantay (Urumçi yaxınlığında) qalalarını alır. Beləliklə də o, xanlıq yarada bilməsə də Beşbalıq və Koço vadisindən əlavə Lobnor gölünün şimalını və Manas çayınadək Cunqariyanı əhatə edən kiçik, lakin möhkəm bəylik yaradır, ərazi balaca olduğu üçün o, xaqan yox, ıdıkut titulu alır və orta əsrlər Uyğurustanı yaranır.

Tarım hövzəsində yaradılan Koço dövləti (840-1206) Tyan-şan dağlarının cənub ətəklərində yerləşirdi. Həmin dövlət bu regionda siyasi cəhətdən II dərəcəli rol oynasa da, mədəniyyət baxımından monqol dövrünə qədər I dərəcəli olmuşdur. Bu ərazi Çin Türküstanının

şərq tərəfinə düşür. Tarım hövzəsinin şimalındakı ipək yolunun üstündə yerləşən vahə şəhərlərində eranın əvvəllərindən başlayan böyük bir mədəniyyət mövcud olmuşdur. Bu mədəniyyəti Hind-Avropa qəbilələri təmsil edirdi: Şimal ipək yolunun qərbində Koçoya qədər ticarətlə məşğul olan soğdlar və Koçodan Turfana qədər də toxarlar məskən salmışdılar. Vahə şəhərlərində kiçik bəyliklər və müstəmləkələrin sahibi olan bu qəbilələr buddist idilər. Burada bundan başqa, xristian və manixey dininə etiqad göstərənlər az da olsa, var idi.

Budda sənətində hindlilər mükəmməlliyyətin timsalı olan Budda tipini yaratmağa hələ cəsarət etmədilər. Yunan əsilli qarışıq nəsil isə Apollon və Dionisi tipindən budda tipini yaratmışdı. Qədim mənbələrdə Qəndəhar civarında yaradılan sənət üslubu sonrakı əsrlərdə Şərqi Türkünə, Çini və Yaponiyaya keçərək burada yaranan sənətin təməlini təşkil etmişdi. Buddizm dini ilə birlikdə bu sənət Şərqi Türkünə, Kəşmir və Karakorum vasitəsilə Xotan və Yarkəndə gəlib çıxmışdır. Burada hind ünsürləri çox güclü idi. IX əsrin II yarısında Koçoda və onun ətrafında hakimiyyəti və çoxluğu əldə edən uyğurlar soqd, toxar və çinlilərin inkişaf etdirərək yüksək səviyyəyə çatdırdığı mədəniyyətlə qarşılaşdılar (78, s. 298).

Mənbələrdən aydın olur ki, türklər buddizm dinini çinlilər vasitəsilə qəbul etmişlər. Əski türk dilində budda sözünün qarşılığı olaraq burkan termini meydana gəlmişdir. Bu termin ilk dəfə uyğur yazılı abidələrində gözə çarpır. Həmin sözün tərkibi mürəkkəbdir: tədqiqatçıların ehtimalına görə, bur Çin dilindəki budda sözünün təhrif olunmuş türk variantı, kan (xan) isə türk dillərində hökmdar mənasını ifadə edən və geniş dairədə işlənən leksik vahiddir. Uyğurlar buddizm dini ilə VII əsrdən təmasda olmuşlar. Çin mənbələri bir uyğur bəyinə Pusa (bodisattva) titulu verir. 832-ci ilə aid olan Kara Balqasun abidəsinin Çin kitabəsində göstərilir ki, uyğurlar keçmişdə çox cahil olduqlarından şeytani budda hesab etmişlər, indi həqiqəti anladılar. Bu mətdə bir daha işarə edilir ki, IX əsrin əvvəllərində uyğurlar türklərin vaxtilə buddist olduqlarını bildirdilər.

IX əsrdən etibarən isə artıq tamamilə oturaq həyata öyrəşən uyğurlar vahə şəhərlərində uzaq keçmişdən tanıdıqları buddizm dini ilə daha yaxın təmasda olmaq imkanı əldə etmişdilər. Buddizm dini uyğurlar arasında daha çox çinlilər vasitəsilə yayılmışdı. Ona görə də kəmiyyətcə çoxluq təşkil edən buddizm dininə aid uyğur yazılı abidələrinin böyük bir hissəsi Çin dilindən türk dilinə çevrilmişdir. Bunlar əsasən aşağıdakılardır: Altun yaruk (X əsr), Süan-Tszyanın bioqrafiyası (X əsr), Kuanşi-iş pusu (X əsr), İki qardaş hekayəsi (X əsr), Kşanti kılğuluk nom (XII əsr), İblis Atavaki haqqında hekayət (X əsr), Abhidarmakoşa (XII əsr) və s.

Qədim uyğur ədəbi dili. Qədim uyğur türkləri Mərkəzi Asiyanın ən mədəni xalqlarından olmuşdur. Onlar şəhər həyatına alışmış oturaq əhalidən ibarət idi. Onların mədəni inkişafının səviyyəsini səciyyələndirən faktlardan biri qədim uyğur ədəbi dilinin üslubi cəhətdən rəngarəng ifadə formalarında özünü göstərməsi və dünya xalqlarının bir sıra mədəni irsinin bu

dilə tərcümə olunması idi. Bu böyük xalqın nailiyyətlərini təsdiq edən faktlardan biri də uyğur mədəniyyətinin yunan-Baktriya çarlığının ellin mədəniyyəti ilə yaxın əlaqəsidir. Qədim, orijinal uyğur mədəniyyətinin incilərinin bir qismini Qobi çöllərinin sovrulan qumları bizim dövrümüə gətirib çıxarmışdır.

Qədim uyğur ədəbi dilini iki dövrə ayırmaq olar: 1) Run əlifbası ilə olan qədim uyğur abidələrinin dili; 2) Manixey, uyğur, brahmi və qismən də ərəb əlifbası ilə olan qədim uyğur abidələrinin dili.

İlk əvvəllər uyğurlar Orxon türkləri ilə birlikdə göy türk ədəbi dilindən istifadə etmişlər. Run əlifbası ilə yazıya alınmış qədim uyğur abidələri öz spesifik xüsusiyyətləri ilə Orxon türklərinin ədəbi dilindən az da olsa fərqlənmişdir. Ona görə də tədqiqatçıların bir çoxu Orxon türklərinin ədəbi dilindən bəhs edərkən run əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrini buraya daxil etmir.

840-cı ildə uyğur xaqanlığı Şərqi Türküstana köçdükdən sonra uyğur termini burada məskən salmış bütün qəbilələrin adı kimi yayılmağa başlayır. Onlar ilk dövrlərdə əvvəlki vahid ədəbi dildən istifadə edirdilər. IX əsrdə run əlifbası ilə qələmə alınmış abidələr də bu fikri təsdiq edir. Həmin ədəbi dil daha çox dini və işgüzar dairələrdə işlənirdi. Toyok abidələri, şaman dini məzmunlu «İrk bitig (Falnamə)» və s. abidələr bu əlifba və ədəbi dildə yazılmışdır. Lakin həmin arxaik ədəbi dil və əlifba yeni şəraitdə onların tələblərini ödəmirdi. Bu vəziyyət run əlifbası bazası əsasında çox qısa bir dövrdə xalqın başa düşəcəyi ədəbi dilin yaradılmasına, meydana çıxmasına təkan verdi. Run əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrində oğuz əsası çox möhkəm saxlandı. Bu mühafizəkarlıq birinci növbədə fonetik və qrammatik quruluşa aid idi. Uyğurlar bəzi dünya dillərindən alınan yeni söz və terminlərlə və ya dilin daxili imkanları hesabına onların qarşılığını tapmaqla dili zənginləşdirdilər. Qədim uyğur əlyazmalarında türk uyğur dili adlandırılan, quruluş və tərkibcə qarışıq olan dil belə yarandı. Həmin ədəbi dil VII-IX əsrlərdə tam formalaşmış, sonralar monastırlarda, demək olar ki, dəyişmədən ənənəvi olaraq işlənmişdir. Bir sıra xüsusiyyətlər göstərir ki, göy türk yazılı dili əsasında onun davamı kimi meydana çıxan bu dil yalnız yazı dili kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin burada ədəbi dilin ünsürləri də olmuşdur. Qədim uyğur yazı dili əvvəlkinə nisbətən zəngin olmuşdur. Qədim uyğur türklərinin yazı dilində özünü göstərən rəngarəng üslublar sistemi də bunu təsdiq edir. «Altun yaruk», «Maytrısimit» və «Kuanşi-im pusar» abidələri dini-fəlsəfi ədəbiyyatın nümunələridir. Burada alınma terminlərlə yanaşı, yeni məfhumları ifadə etmək üçün ana dili materialından geniş şəkildə istifadə olunması diqqəti çəkir: kirtkünç-inam, etiqađ (sansk. şradđha), kut bulmuş tüzünlər-kamillər (sansk. aryas), teqinmək-duyğuş (sansk. vedena), sakınç-fikir, ideya (sansk. samına), kılınç-iş, hərəkət əməl (sansk. samskara) və s.

«İki qardaş hekayəsi», «Süan-Tszyanın bioqrafiyası» abidələri kamil bədii nəsr nümunələridir. R.Aratın nəşr etdirdiyi poetik nümunələr əski uyğurlarda poeziyanın müəyyən uğur qazandığını çox gözəl aşkarlayır. Elm aləminə bəlli olan çoxsaylı hüquq sənədləri, fərdi yazışmalar, yarlıklar, kolofonlar qədim uyğurlarda işgüzar-rəsmi sənəd üslubunun xüsusi yeri olduğunu göstərir.

Elmi üslub təbabət və astronomik məzmunlu əsərlərlə səciyyələnir. Bu əsərlər R.R.Arat və A. von Qaben tərəfindən nəşr olunmuşdur. Təbabətə aid üslubun ənənəvi tələblərinə uyğun olan yığcamlıq bu əsərlərin quruluşunu müəyyən edir. Elmi anlayışlar həm alınma, həm də türk sözləri vasitəsilə ifadə olunur.

Əski uyğur dili geniş sosial şəraitdə işlənsə də, Çin və Yaponiyanın qədim ədəbi dilləri kimi ancaq yazı vasitəsilə ünsiyyətə xidmət etmişdir. Şifahi ünsiyyət üçün qədim uyğur ədəbi dili arxaik idi. Gündəlik məişət şəraitində uyğurlar Orxon türklərindən fərqli olaraq ədəbi dilə nisbətən yaxın dildən istifadə edirdilər. Əski uyğur şifahi dilini qədim ədəbi dilin arxaizmlər işlənməyən bəzi materialları, şifahi tələffüz normalarını əks etdirən brahmi əlifbasında yazılmış abidələr, müasir uyğur və sarı uyğur dillərinin dialekt materialları əsasında rekonstruksiya etmək olar.

Əski uyğur türklərinin dili bir sıra qədim türk dilləri əsasında formalaşmışdır. Ona görə də qədim uyğur ədəbi dili geniş işlənmə dairəsinə malik olmuş, bu dilin ədəbi-bədii, elmi nümunələri hələ o zaman türk dünyasına bəlli olmuşdur. Bu ədəbi dil, bir növ, qədim ədəbi dillərlə orta əsrlər türk ədəbi dilləri arasında körpü rolunu oynamış, sonralar yeni-yeni ədəbi dillərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin də formalaşmasında əski uyğur ədəbi dilinin müəyyən rolu vardır. Bütün bunlardan çıxış edərək göstərmək lazımdır ki, əski uyğur yazılı ədəbi dili ilə yeni müasir uyğur dilini qətiyyənlə eyniləşdirmək olmaz. Elə tədqiqatçılar da onları ayrı-ayrı məfhumlar kimi qəbul edirlər (bax ASE, B., 1986, IX c., s. 429).

QƏDİM UYĞUR TÜRK ONOMASTİKASININ ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

Qədim tarixi olan türk qəbilə birləşmələrindən biri də uyğur qəbilə birləşməsidir. VI əsrdə uyğurlar tölөş birliyinə daxil olmuşlar. Uyğur dövləti dövründə qoyulmuş Tez abidəsində uyğur qəbilələrinin tarixdə bir neçə dövlət yaratdıqları göstərilir. Bu mənbədə birinci uyğur dövlətinin hətta üç yüz il ömür sürdüyü də qeyd edilir. VII əsrdə uyğurlar tokuz oğuz qəbilə birliyinə daxil olmuşdur. Orxon abidələrində, (KT şərq, 14-16) türk qoşununun tokuz oğuzlara (uyğur) sarsıdıcı zərbə vurmasından bəhs edilir. Bu məğlubiyyətdən sonra 80 il uyğur dövləti mövcud olmamışdır. Göy türklərdən intiqam almaq üçün fürsət gözləyən uyğurlar yalnız 744-cü ildə bu istəklərinə çata bilmişlər. Onlar basmıl və karluklarla ittifaqa girib göy türk dövlətini yıxmışlar. Yeni qurulan uyğur xaqanlığı yüz ilə qədər ancaq yaşaya bildi. 840-cı ildə süqut etdi. Bu dövlətin sərhədləri şərqdə Sarı nəhrə qədər, qərbdə Tanrı dağlarının (Tyan-Şan dağları) qərbinə qədər, şimalda Yeniseyin orta axarına qədər, cənubda Künlün dağlarına qədər uzanırdı (37, s. 36).

Uyğur xaqanlığı dövründə uyğurlar Göy türk ənənəsini davam etdirərək əsasən Orxon-Yenisey əlifbasından istifadə edirdilər. Uyğurlar uzun müddət qədim türk Orxon-Yenisey əlifbasını işlətməmiş, qədim türk yazı ənənəsinə sadıq qalmışlar. Məhz buna görə də run əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrində müştərək dil, üslub, yazı xüsusiyyətləri çoxdur. Hətta runologiyanın ilk mərhələlərində run əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri digər Orxon-Yenisey, daha doğrusu, Göy türk dövləti dövrünün abidələrindən fərqləndirilməmişdir. Halbuki bu əlifba ilə yazılmış Yenisey abidələri də, uyğur abidələri kimi başqa-başqa mədəni-ictimai mühitin, tarixi şəraitin, tarixi mərhələnin, göy türk abidələrindən fərqli dövrlərin məhsulları, yadigarlarıdır.

Bu abidələrdə uyğur hökmdar və hakimlərinin hərbi yürüşləri, siyasi fəaliyyətləri təsvir olunmaqla yanaşı, bu zəngin dil materialında eyni zamanda uyğurların həyat tərzi, adət-ənənələri, dünyagörüşü, ad sistemi öz əksini tapmışdır.

Qədim uyğur yazılı abidələrindəki onomastik vahidlərin öyrənilməsi bu abidələrin nəşrə başlaması ilə eyni zamana təsadüf edir. Bu nəşrlərdə onomastik vahidlər izah və təhlil edilmişdir. Çünki onomastik vahidlər ümumi leksikanın ən maraqlı məsələlərini əhatə edir. Bu baxımdan run əlifbası ilə yazılmış Süci abidəsində I cümləni bəzi tədqiqatçılar (Uyğur yerinte

Yağlakar kan ata keltim) müxtəlif şəkillərdə tərcümə edir və leksik vahidləri də müxtəlif formada izah edirlər. Məs. S.Y. Malov hələ keçən əsrin əllinci illərinin əvvəlində - 1952-ci ildə nəşr etdirdiyi "Yeniseyskaya pismennost tyurkov" kitabında bu cümlə və onun oxunması üzərində geniş şəkildə durmuş, A.N.Bernştamı buradakı Yağlakar kanı qırğız xanı hesab etdiyinə görə tənqid etmiş və bu onomastik vahidin coğrafi ad ola biləcəyini iddia etmişdir (89. s. 89). Son dövrlərdə Osman F.Sərtqaya həmin cümlənin üzərinə yenidən qayıtmış və bu şəkildə tərcümə etmişdir: Uyğur torpağından Yağlakar xanı ataraq gəldim (141, s. 311).

V.Mahipirov kitabında qədim türk cəmiyyətində işlənmiş xüsusi adların filoloji təhlilinə təşəbbüs göstərmişdir. Bununla əlaqədar müəllif Turfan bəyliyin, Koço dövlətinin antroponim və toponimlərinə toxunmuşdur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif qədim türk onomastik vahidlərini bəzən sadəcə təsvir etməklə kifayətlənir (88, s. 150-159). Toponimist Eduard Mirzayev Mərkəzi Asiya areal coğrafi adları ilə daha dərinədən məşğul olmuşdur. Bunun nəticəsində türk toponimiyasının bir sıra məsələlərini daha geniş şəkildə araşdırıb öyrənə bilmişdir. Onun "Oçerki toponimiki" (M., 1974), "Tyurkskie qeoqrafiçeskie nazvaniya" (M., 1996) və "Slovar narodnix qeoqrafiçeskix terminov" (M., 1978) kitablarında qədim uyğur abidələrində rast gəldiyimiz bir sıra yer adları da təhlil edilir. Bu kitablarında o, türk toponimlərini, xüsusilə Şərqi Türküstan toponimlərini hərtərəfli, müfəssəl tədqiq etmişdir. V.V. Bartold (1869-1930) Yaxın Şərq, Mərkəzi və Orta Asiyanın görkəmli tarixçisidir. Mənbələri dərinədən bilməsi və parlaq tədqiqatçı istedadı ona monumental əsərlər yazmağa imkan vermişdir. Bu əsərlərində o, dağınıq şəkildə də olsa toponimik izahatlara, coğrafi adların şərhinə də yer vermişdir. Müəllif coğrafi xalq terminlərinin, məsələn, arık, balık, kır, tarxan, tuqay, yurt kimi yerli coğrafi terminlərin öyrənilməsinə xüsusilə diqqətlə yanaşırdı. Çünki onun fikrincə, bunların bir çoxu çox uzaq keçmişin izləridir. Ona görə də toponimlərin izahında tarixi faktlara söykənirdi. Məsələn, o, balık coğrafi terminini və Beşbalık, Xanbalık toponimlərini izah edərkən yazır: "... слово балык по-турецки значило глина,город, следовательно, получил название по материалу, из которого воздвигались постройки, подобно тому, как арабы в смысле кочевники и оседлые употребляли термин люди войлока и люди глины» (15, s. 44). A. Lekok öz əsərini bütünlüklə Şərqi Türküstanın qədim və müasir coğrafi adlarının tədqiqinə həsr etmişdir (79). O, Şərqi Türküstan toponimik sisteminin formalaşmasında müxtəlif dillərin iştirak etdiyini göstərir. A. Lekok bu bölgədəki bir çox yaşayış məntəqələrinə həftə bazarı günlərinə görə, müqəddəslərin məzarına, əlamətdar hadisəyə görə ad verildiyini qeyd edir. Alim Kuça toponiminə ərəb-fars dillərinin təsiri ilə r samiti artırılıb Kuçar forması düzəldildiyini də göstərir. Burada müəllif Tarim, İrkeştam, Teklemek toponimlərinin də mənşəyini açmağa çalışmışdır.

Ozkan İzgi "Uyğurların siyasi ve kültürel tarihi" (Ankara 1987) adlı kitabında hüquq vəsiqələrinə görə uyğurların tarixini, mədəniyyətini araşdırmağa səy göstərmişdir. Müəllif bu kitabında o zamankı uyğurların ad, ləqəb və titullarına da toxunmuş, onları izah etməyə çalışmışdır. O göstərir ki, uyğurlar hələ göytürklər zamanında buddizm dini ilə bağlı olmuşlar, belə ki, o dövrdəki uyğur hökmdarının adı Pusa idi. Bu antroponim isə sanskrit dilindəki Bodhisatva sözündən törəmişdir (113, s. 16-17). Daha sonra müəllif Bögü antroponiminin apelyativi, onun mənşəyi üzərində dayanır. Müəllif qədim uyğurlarda titulların verilməsi haqqında da müəyyən mülahizələr ortaya qoymuşdur. O, ikinci əsərində də uyğur toponimlərinin izahına geniş yer vermişdir (113^a).

Macar alimi L.Rasonyi də türk onomastikasının görkəmli tədqiqatçılarından biridir. O, bir neçə məqaləsində və "Tarihte türklük" (Ankara, 1993) kitabında türk, o cümlədən qədim uyğur antroponimlərinin əmələgəlmə yolları haqqında məlumat verir.

Peter Zieme bir neçə məqaləsində bilavasitə qədim uyğur abidələrindəki, kolofonlarındakı şəxs adları və onların mənşəyindən bəhs etmişdir (195). Bu məqalələr qədim uyğur onomastikasının öyrənilməsi sahəsində ilk təşəbbüsdür desək yanlış deyil. Müəllif Ulanqom abidəsindəki mübahisəli şəxs adını Boğaz şəklində oxumağın yanlış olduğunu inandırıcı bir tərzdə göstərir və bunun Bars tigin şəklində oxunmasının məqsədəuyğun olduğunu qeyd edir (194, s. 230).

Bəllidir ki, qədim uyğur abidələrinin ən yaxşı tədqiqatçılarından biri Rəşid Aratdır. Türk Turfan mətnlərinin nəşirlərindən biri də bu məşhur türk alimidir. O, bir neçə hüquq sənədini yenidən tədqiq etmiş və "Eski türk hukuk vesikaları" adlı bir qiymətli əsər vücuda gətirmişdir. Bundan başqa "Uyğurca yazılar arasında II" məqaləsi də diqqəti cəlb edir. Bu mətn Radlov nəşrindəki Usp.55-dir. Bu mətni yenidən tədqiq edən R. Arat Radlovun Tepiş şəklində oxuduğu antroponimin Terbiş şəklində olduğunu təsbit etmişdir (8, s. 594). R.Aratın "İduk-kut ünvanı haqqında" məqaləsi də uyğurşünaslığa bir töhfə sayıla bilər. Bu titulun qədim uyğur cəmiyyətində işlənmə xüsusiyyətlərini təfərrüatı ilə araşdıran müəllif belə qənaətə gəlir ki, İdukkut titulu türk sülalələrindən yalnız Koço türk dövləti hökmdarları tərəfindən istifadə edilmişdir (8, s. 501).

Osman Fikri Sərtqayanın uyğur abidələrinin öyrənilməsində böyük xidmətləri vardır. "Kızıl kum yazıtında keçən kişi adı üzerine" adlı məqaləsində o, böyük mübahisəyə səbəb olmuş bu abidədəki şəxs adının Buğra tigin olduğu mülahizəsini irəli sürür (141, s. 142-143).

Tarixçi alim S.Gömeç bir sıra məqalələrində və "Uyğur türkləri tarihi ve kültürü" (Ankara, 1997) adlı kitabında uyğur onomastikasına aid maraqlı fikirlər, mülahizələr irəli sürmüşdür. Hər şeydən əvvəl, müəllifin on uyğur və tokuz oğuz məsələsinə aydınlıq gətirmək təşəbbüsü diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda S.Gömeçin Terhin, Şine-Usu və Tes kitabələrində

işlənmiş toponimlərin yerini müəyyən etmək səyi də diqqətəlayiq haldır. O bundan əlavə, Qərbi Avropa dillərində nəşr olunmuş onomastika ilə əlaqədar bəzi yazıları da türkcəyə çevirmişdir (37, s. 10-14).

S.Q.Klyaştorinin mətnşünaslıq baxımından çox qiymətli olan "Terxinskaya nadpis" və "Tesinskaya stela" adlı məqalələri onomastik baxımdan da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada ilk dəfə kasar/xəzər və Hötən toponiminin türkcə adı olan Kordan leksik vahidi tarixi-filoloji cəhətdən təhlil edilir (58, s. 59).

T.Tekinin Terhin abidəsinin oxunuşuna həsr etdiyi məqaləsində də onomastik baxımdan maraqlı fikir və mülahizələr çoxdur. Məsələn, müəllif abidənin mətnində rast gəldiyi, təsadüf etdiyi İğdir etnonimi haqqında məlumat verir (165).

Görkəmli türkoloq J.Hamiltonun türkcəyə tərcümə edilmiş "İyi və kötü prens öyküsü" kitabında və "Tokuz Oğuz et On uyğur" əsərində (JA c. 250, Paris, 1962) qədim uyğur onomastikası üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən materiallara təsadüf edirik. Qədim uyğur onomastikasının tədqiqində L.N.Qumilyovun böyük xidməti vardır. Müəllif bu onomastik vahidlərin bərpasına çalışmış, bəzi antropnim, toponim və etnonimlərin mənşəyi, formalaşması haqqında qiymətli mülahizələr irəli sürmüşdür (78).

Burada Türkiyədə ilk dəfə "Eski uyğur türkcesi sözlüyü"nü nəşr etdirən Əhməd Cəfəroğlunun uyğur titullarının tədqiqinə həsr edilmiş məqaləsini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır (27).

Bəllidir ki, qədim uyğur dilinin, tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində Banqin tələbəsi A. von Qabenin böyük əməyi vardır. O, TTT seriyasından çıxan kitablarda, istərsə də uyğur Koço dövlətinin günlük həyatının tədqiqinə həsr olunmuş əsərində qədim uyğur onomastikasının problem məsələlərinə də toxunmuşdur (10).

Mətnşünas L.Y.Tuquşeva "Süan-Tszyanın bioqrafiyası" abidəsinin və uyğur kolofonlarının, təsərrüfat sənədlərinin görkəmli tədqiqatçılarından biri kimi tanınır. O, irihəcmli "Süan- Tszyanın bioqrafiyası" abidəsinin iki kitab şəklində Moskvada nəşr etdirmişdir (177). Abidə səyahətnamə tipli bir əsər olduğu üçün burada çoxlu etnonim və toponimlər işlənmişdir. Müəllif böyük zəhmət, gərgin əmək sayəsində bu toponimlərin əksəriyyətinin yerini müəyyən etmiş, onların izahını vermişdir. Son dövrlərdə görkəmli tarixçi filoloq Faruk Sümərin ölümündən sonra əsasən şəxs adlarının tədqiqinə həsr edilmiş iki cildlik bir kitabı nəşr edilmişdir (153). Bu tədqiqatın təqdir olunması yönü birinci ondan ibarətdir ki, burada yazılı abidələrin materialları əsasında qədim dövrdən XV əsrə qədərki bir zaman kəsiyində türk şəxs adlarının ümumi inkişaf meylləri tədqiq edilib ümumiləşdirilmişdir. Burada run əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrində və uyğur yazısı ilə qələmə alınmış təsərrüfat sənədlərində təsadüf edilən şəxs adları, titullar (hətta "Mahnamaq"dakı şəxs adları da) təhlil olunmuşdur.

Colin Mackerras "Uygur empire according to Tang chroniches" (Canberra, 1972) və "Uygurlar" adlı əsərində Uygurların siyasi tarixindən bəhs etsə də, şəxs adı və titulların izahına da yeri gəldikcə müraciət etmişdir. Müəllif Çin mənbələrinə əsaslanıb göstərir ki, 647-ci ildə uygur xaqanı dövlət məmurlarının adlarını daha öncə də türklər arasında yaygın olan üsula görə tərtib etdi. Qeyd etdiyimiz kimi, müəllif daha çox uygur titullarının üzərində dayanır, bunların çoxunun onların özlərinə məxsus olduğunu, türkmənşəli olduğunu vurğulayaraq yazır: "Çin asıllı ancak birkaç resmi unvana rastlanır. Bunların çoğu da zaten Türkler tarafından daha önce kullanılmıştı, yani uygurlar bunları doğrudan-doğruya Çindən almamıştı. En çok dikkati çeken unvan tutuk olup Çince du-du-dan gelmektedir. Bu unvan bozkır halkları tarafından yüzlerce yıldan beri kullanılıyordu... Bu yüzden de adı geçen unvan tutuk gerek uyqurlarda gerekse VIII asır çincesinde değişik manalara gelmektedir. Tang devletinde du-du, bazı büyük şehrrlerle, onlara bağlı bölgelerin adları olan du-du-fu-nun önde gelen memuru idi. Uyqurlarda ise tutuk boy reisi demek idi... Siyasi vazifelerinin yanısıra bunlar bir de devlet hazinesi için vergi toplarlardı" (80, s. 433).

Hüquq sənədlərindəki onomastik vahidlərin öyrənilməsi

Qeyd edildiyi kimi, uygur hüquq sənədlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsində XX əsrin ilk onilliklərindən başlanmışdır. Belə ki, 1915-ci ildə F.W.K.Müller taxta üzərində yazılmış Koço şəhərinin xarabalıqlarından tapılmış, uygur əlifbası ilə yazılmış X əsrə aid Bilgə xan abidəsini və onun alman dilində tərcümə ilə birlikdə transkripsiyasını nəşr etmişdir (102). Bundan sonra eyni abidə V.V.Radlovun ölümündən sonra 1928-ci ildə "Uigurische Sprachdenkmaler" adı ilə nəşr edilmiş kitabında 26-cı nömrə altında verilmiş, yəni uygur hüquq sənədləri sırasına daxil edilmişdir. Bu kitabda 128 sənəd mətni verilmişdir. Bu abidələrdən 19 ədədi buddizm (23, 26, 43, 44, 58, 59, 60, 89, 90, 94, 99, 100, 106, 128), 2 ədədi manixeyizm (95; 97), 1 ədədi xristianlıq, 3 ədədi də dünyəvi məzmunludur. Yerdə qalan 103 mətn isə sırf hüquq sənədindən ibarətdir.

Məlumdur ki, Radlovun bu əsərini tələbəsi S.Y.Malov nəşrə hazırlamış və bu mətnlərə xeyli izahlar yazmışdır. Bu o deməkdir ki, S.Y.Malov da uygur hüquq sənədlərinin nəşri və tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Radlovun kitabı uygur hüquq sənədlərinin nəşri və öyrənilməsi sahəsində böyük hadisə sayılsa da burada araşdırmanın davam etməsini tələb edən (xüsusilə ayrı-ayrı sözlərin oxunuşunun dəqiqləşdirilməsi baxımından) məsələlər mövcuddur. Ona görə də S.Y.Malov müəlliminin ölümündən sonra bırı sıra yeni uygur hüquq sənədi nəşr etmiş, eyni zamanda 1928-cı ildə Radlovun kitabındakı bəzi abidələrin üzərində işləyib onları yenidən çap etdirmişdir (bax: 89a, s. 387-394; 90^a, s. 129-149). Bu sahədə yapon türkoloqu Nobuo Yamadanın xüsusi xidmətləri vardır. O demək olar ki, bütün şüurlu həyatını uygur hüquq sənədlərinin nəşrinə və öyrənilməsinə həsr etmişdir. Bunun

nəticəsində N.Yamadanın bir sıra fundamental əsərləri meydana çıxmışdır (184, 185, 186,186,187a). Bir məqaləsində N.Yamada Radlovun kitabındakı USp.70-i yenidən oxumağa çalışmış, mətndəki bir sıra qaranlıq yerləri aydınlaşdırmış, Radlovun Sabın sadı şəklində oxuduğu antroponimi Sauriya Siri, Üşe şəklində oxuduğunu Üsine, Toluk Tüke şəklində oxuduğunu isə yenidən gözdən keçirib Toğluk tonqa şəklində transkripsiya etmişdir (187a, s. 496-497).

R.Arat da altmışıncı illərdə uyğur hüquq sənədlərinin bir qismini yenidən gözdən keçirib nəşr etdirmişdir (8, s. 493—599). Müəllif USp.55-i venidən gözdən keçirərkən V.Radlovun Tepiş şəklində oxuduğu şəxs adını əlyazmanın orijinalına görə Terbiş şəklində düzəltmişdir. Bundan əlavə o, Radlovun tarıtsanq şəklində oxuduğu ibarəni əlyazmanın fotoqrafına əsaslanıb Taysanqtakı yer adı, toponim şəklində düzəltmişdir (8, s. 594).

E.R.Tenişev də uyğur, salar, sarı uyğur dilləri və onların tarixi, abidələri ilə geniş şəkildə məşğul olmuşdur. Böyük alim bölgəyə bir neçə dəfə səfər edib çöl materialı toplamışdır. Bu səfərlər zamanı o uyğur hüquq sənədləri də əldə etmiş və onların bəzisini nəşr etdirmişdir (bax: 35b, s. 141-149; 167, s. 37-64).

Keçmiş SSRİ alimlərindən LY.Tuquşevanın da qədim uyğur, o cümlədən uyğur hüquq sənədlərinin nəşri və öyrənilməsi sahəsində müəyyən xidmətləri olmuşdur. Müəllif USp24 və 17-ni rus dilinə tərcüməsi və yeni oxunuşla (175, s. 209-220, 349-350), USp36, 111, 112, 120-ni də eyni şəkildə yenidən dəyərləndirərək nəşr etdirmişdir (176, s. 240-247). O, Usp.111-dəki Radlovun bir ibarə şəklində oxuduğu Kıtay yalavaç alp turmuş sözlərinin ən az iki şəxsin adı olduğunu müəyyən etmişdir (s. 244). Bundan əlavə, o, əvvəllər nəşr olunmuş iki hüquq sənədini də oxumuş, rus dilinə tərcümə və izahla birlikdə çap etdirmişdir (173, s. 92-101).

Larri Klarkın da uyğur hüquq sənədlərinin nəşrində özünəməxsus xidmətləri vardır. O, monqol hakimiyyəti dövrünə aid olan uyğur sənədlərini sosial-iqtisadi baxımdan, eyni zamanda filoloji cəhətdən tədqiq etmişdir. O, eyni zamanda Radlovun kitabındakı mətnləri yenidən gözdən keçirmiş, bir sıra onomastik vahidlərin yanlış transkripsiyasına düzəlişlər vermişdir (79a).

Bundan əlavə, Marçel Erdal, Peter Zieme, Şinasi Tekin əsasən nəşr olunmuş uyğur hüquq sənədlərinin linqvistik baxımdan tədqiqi ilə məşğul olmuş, bu sahədə bir sıra problemlərin həll edilməsinə kömək göstərməyə çalışmışlar (193, s. 257-263).

XX əsrin səksəninci illərinin sonu, doxsanıncı illərində bu sahədə Özkan İzginin və A.Sərtqayanın əsərləri ortaya çıxmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Özkan İzgi kitabında uyğur hüquq sənədləri əsasında uyğurların mədəni-siyasi tarixini araşdırmış və 25 uyğur hüquq sənədini (bunların əksəriyyəti Radlovun USp kitabından alınmışdır) türkcəyə tərcüməsi ilə əlavə şəklində nəşr etdirmişdir (113, s. 115-147).

A.Sərtqaya uyğur hüquq sənədləri içərisindən məktub məzmunlu kitabələri (Radlovun USp kitabından) seçmiş, onların beşini yenidən mətnşünaslıq baxımından araşdırmış (USp 9, 17, 24, 69, 92), açıqlamaları ilə birlikdə nəşr etdirmişdir (143, s. 237-264).

ÖTÜKƏN UYĞURLARININ AD SİSTEMİ

a) ANTROPONİMLƏR

Uyğur xaqanlığı dövrünə (744—840) aid olan abidələr əsasən uyğur dövlət başçılarının fəaliyyətini işıqlandırmağa xidmət etdiyindən burada daha çox cəmiyyətin yüksək təbəqəsinin, hökmdar ailəsinin, onun ətrafının, sərkərdələrin, sarayın yüksək vəzifə sahiblərinin şəxs adları, titulları, ad alma və ad dəyişdirmə ənənələri əks olunmuşdur. Bu məsələ ilə əlaqədar V.Mahpirovun qeydləri diqqəti çəkir: "В отношении развития и соотносительности антропонимических систем созданных уйгурами в рамках всех этих государственных образований будет справедливым сказать, что все эти системы были тесно взаимосвязаны единой этно-политической и лингвистической традицией, которая за небольшими отклонениями частного характера, некоторые титулы, другие социальные детерминативы и т. д. прослеживается на всем историческом и географическом пространстве расселения тогуз огузских (уйгурских) племен. Данные по антропонимии уйгуров указанных государств сохранились как в собственно уйгурских источниках, так и в иноязычных источниках, особенно в китайских" (88, s. 145).

Faktlar göstərir ki, uyğur xaqanlığının antroponim sistemi Göy türklərdə də müşahidə olunan ümumtürk tendensiyalarını davam etdirmişdir. Məsələn, çoxadlılıq, antroponimlərin müxtəlif kateqoriyalarının mövcudluğu, şəxs adı, er atı (igidlik adı), taxt adı, xanədan adı və s. Lakin burada göy türklərdən fərqli hakim dairənin nümayəndələrinin çoxlu uyğur və Çin titullarına sahib olmaq meyli daha çox gözə çarpır. Uyğur xaqanlarının sülaləvi, xanədan titulu Bilgə kağan şəklində idi. Burada dəbdəbəli uyğur titulları ilə əlaqədar III Uyğur xaqanı Bögü xaqanın manixey mətnlərində keçən titulu qeyd etməklə kifayətlənirik: Uluğ iliq tenqridə kut bolmış erdenin el tutmuş Alp kutluğ Bilgə uyğur kağan Zahaqi-mani (59, s. 83)

Uyğur xaqanlığına aid onomastik materialın təhlili göstərir ki, buradakı antroponimik sistemin varislik əsasına dayanan vahid kökləri vardır. Tes abidəsində təsadüf etdiyimiz Yolluğ kağan və Bumın kağan antroponimləri eyni şəkildə Kül tigin abidəsində də işlənir. Bu antroponimin tərkibindəki Yolluğ komponentinin apelyativini bəzən yol sözü ilə əlaqədar izah etmişlər. Son araşdırmalarda yol sözünün bildiyimiz mənasından əlavə qədim buddizm dini məzmunlu uyğur abidələrində (ed-yol: at-yol:atlıq- yolluğ), monqol və yakut dillərində uğur,

xoşbəxtlik mənalarını ifadə etdiyi aşkara çıxarılmışdır. Bunun əsasında Yol tenqri (Irk bitig), Yollığ kağan (Tes ab.), Yollığ tigin (KT 13) antroponimlərində bu sözün xoşbəxt xaqan, xoşbəxt şahzadə mənasını bildirməsi müəyyən edilmişdir (bax: 62, s. 134).

Uyğur antroponimlərində özünü göstərən fərqli xüsusiyyətlərdən biri uyğur hökmdarlarının tituluna Ay komponentinin əlavə olunmasından ibarətdir. Bəllidir ki, Bögü xaqan uyğur xalqının, dövlətinin mədəni inkişafında böyük xidmət göstərmiş, manixey dinini dövlət səviyyəsində himayə etmiş, uyğurlar arasında təbliğinə və yayılmasına dəstək olmuşdur. Manixey dini təlimində Ay başlanğıc hesab olunurdu. Elə buna görə də bir neçə uyğur xaqanının adında, titulunda ay leksik vahidindən istifadə edilmişdir. Karabalqasun abidəsinin Çin mətnində belə antroponimlərə aid bəzi nümunələr: Ay tenqridə Kut bolmuş Alp kutluğ Bilgə kağan (779-789). Ay tenqridə kut bolmuş Alp Bilgə kağan (808-821) və s. L.Bazinin fikrincə, antroponimlərin tərkibindəki **Ay tenqridə** ifadəsi ay tanrısı şəklində anlaşılmalıdır (23, s. 71). Bögü kağanın manixey dinini qəbul etməsi ilə əlaqədar onu bəzən abidələrdə (məs.: Bögü şərəfinə mətn) Tenqri kağan adlandırırlar. Bu, Bögü xaqanının manixey dini tərəfdarları tərəfindən ilahiləşdirilməsi, həddən artıq sevilməsi, rəğbət görməsi ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətə göy türk abidələrində az təsadüf edilir.

Bundan başqa, uyğur xaqanlarının adlarındakı Bilgə kağan titulu Tes və Karabalqasun abidələrində fərdiləşdirilərək, konkret şəkllə salınaraq uyğur kağan şəklində ifadə olunur. Məs.: ... Tenqridə bolmuş el etmiş uyğur kağan olurmuş (Tes 12): Bu tenqrikeninq, tenqridə kut bolmuş alp bilgə tenqri uyğur kağanınq bitigi (KB ab.).

Antroponimlər bütün dövrlərdə cəmiyyət üzvü üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ad adət və ənənələrin, dini ayinlərin, onların əşyavi atributlarının söz vasitəsilə meydana gəlməsidir. Ad ancaq müəyyən sosial fərdlərin zəruri xəbərləşmə ehtiyaclarını yerinə yetirmək funksiyası daşıyır, eyni zamanda onların mədəni səviyyəsini də əks etdirir. L.N.Qumilyov çox doğru olaraq göstərir ki, türkün adı hər zaman onun cəmiyyətdəki vəziyyətini, mövqeyini göstərmişdir (78, s. 91).

Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi qədim türklərdə də ad sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Buradakı adqoyma adətləri, onun müxtəlif mərhələləri, ad ilə bağlı inanclar, şəxs adları, yer adları, etnos adları, onların bir-birilə əlaqələri, onların verilmə və işlənmə məqamları, halları və s. qədim türk mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan qədim uyğur dövləti (744-840) hökmdarlarının ad və titulları diqqəti cəlb edir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, qədim uyğurlar ad və titulların verilməsində göy türk ənənələrini bir qədər genişləndirilmiş şəkildə davam etdirmişlər. Uyğur xaqanlarının ad və titullarının verilməsi çox zaman Çin imperatorluğunun təşəbbüsü ilə həyata keçirilirdi. Buna

baxmayaraq bəzən bu titullar narazılığa səbəb olur, qonşu dövlət başçıları tərəfindən tanınmır, qəbul edilmirdi. Məsələn, Çinin Tang imperatoru sonuncu göy türk hökmdarını Ozmış kağan olaraq tanımasına baxmayaraq uyğurlar onu kağan kimi qəbul etmir, onunla hesablaşmırdılar. Bu cəhət o dövrün yazılı abidələrində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, uyğur xaqanlığı dövrü abidələrində bu hökmdarın adı məqsədli olaraq Ozmış tigin (Terhin ab. Şərq t. 6, 9) şəklində qeyd olunmuşdur.

Qədim türk advermə ənənələrinə görə qəbilə başçısı dövlət başçısı kimi taxta çıxdığı zaman mütləq yeni ad, titul qəbul edirdi. O da maraqlıdır ki, həm göytürk, həm də qədim uyğur kitabələrində əsas etibarilə xaqanların taxta çıxdıqdan sonra qəbul etdiyi rəsmi adlar, xaqanlığı dövründə göstərdiyi böyük xidmətlərə görə əldə etdiyi titullar göstərilmişdir. Diqqəti çəkən cəhət bundan ibarətdir ki, bu ad və titullar çox zaman Çin qaynaqlarındakı şəxs adları və titulları ilə üst-üstə düşür, uyğun gəlir. Onu da xüsusilə qeyd edək ki, Çin mənbələri qədim türk ad sisteminin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə qədim türk tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından sayılan L.N.Qumilyovun mühüm, əhəmiyyətli elmi müşahidələr apardığını xüsusilə vurğulamaq lazımdır. O, Çin mənbələrinə istinad edərək bir sıra tukyu və göy türk xaqanlarının ad və titullarını bərpa (türkcə) etmiş, onların müfəssəl siyahısını hazırlamış, onu "Qədim türklər" kitabına əlavə etmişdir (Təəssüf ki, kitabın dilimizə tərcüməsində bu siyahı və cədvəllər yer almamışdır). Müəllif qədim dövr Çin heroqliflərinin xüsusi bir metodla transkripsiya edilməsinə, oxunmasına ehtiyac olduğunu, türk adının XX əsrdəki kimi tu-tszyu deyil, əslində olduğu kimi, yəni tu-gyu şəklində oxunmasının zəruri olduğunu göstərir. Qədim türk onomastikasının tədqiqi sahəsində əvəzsiz xidmətləri olan L.N.Qumilyov yazır: "Нам удалось выяснить кто и почему в разное время именовался по-разному. Китайцы подбирали иероглифы не случайно, и только часть их изображает тюркскую фонемы. Многие подобраны специально, чтобы отразить хорошее или дурное отношение к тюрку-носителями, и подчас здесь только можно уловить некоторые нюансы китайской политики" (78, s. 91).

Uyğur dövlətinin ilk kağanının adı qədim türk kitabələrində Kül beg Bilge kağan (Tes ab. cənub t. 18), Kül tarkan (Sevrey ab.), Kül Bilge kağan (Şine-Usu 5) şəkillərində qeyd olunmuşdur. Bu adları əmələ gətirən komponentlərin bir qismi titullardan təşkil olunur. Bu antroponimlərin tərkibindəki bilge onomastik vahidi ilə əlaqədar onu da bildirməliyik ki, uyğur dövlətinin ilk kağanları bilge kağan formantından istifadə edir və bu xanədan adı ilə tanınırdı. Ancaq Tes abidəsində və Karabalqasun abidəsinin türkcə mətnində bunun yerinə uyğur kağan formulu yer almışdır (Tes ab. 12).

Kül Bilge kağanın adı Karabalqasun abidəsinin çincə mətnində Kutluğ (KB3) şəklində qeyd olunmuşdur. Tədqiqatçı S.Gömeç bunun Kül boyla şəklində oxunmasını məqsəduyğun

sayır (37, s. 28.). L.N.Qumilyov isə bu kağanın adını Peylo olaraq göstərir (78, s. 366). Peylo sözü çox ehtimal ki, qədim türk yazılı abidələrində rast gəldiyimiz boyla titulunun bir fonetik variantıdır (137,s.53-69).

Hu-su adlı bir uyğur eltbərinin oğlu olan Peylo 744-cü ildə basmillara hücum edib onları məğlubiyyətə uğratdı. Uyğurlar basmilların başçısı Sede İşi kağanın başını kəsərək Çin imperatoruna göndərdilər və Kutluğ boylaya Kutluğ bilge kül kağan titulunun verilməsini və ya onun bu titulunun tanınmasını tələb etdilər. Beləliklə, yuxarıda göstərilən tarixdə Ötükəndə qurulan yeni uyğur dövlətinin ilk xaqanı Kutluğ bilge Kül kağan adı və ya titulu ilə taxta oturdu. Bu titul Çin qaynaqlarında Ku-tu-lu Pi-chia Cüeh Ko-han şəklində qeyd olunmuşdur (37, s. 23). Bu xaqana Tanq imperatoru tərəfindən eyni zamanda Fengi Wang adı, daha sonra da Huai-Jen titulu verilmişdir (113, s. 14). Prof. Dr. Özkan İzgi ilk uyğur xaqanının 747-ci ilə qədər dövləti idarə etdiyini, həmin ildə öldüyünü və bu vəsilə ilə qədim türk xaqanlarına titulların verilməsini belə şərh edir: "Türk-Çin münasibətlerinde daima çinlilər tərəfindən türklərdə başa geçen kağanlara ünvan verilməsi və onların kağanlıklarının tanınması büyük mərasimlərlə yapılırdı. Kutluğ kül Bilge kağan için ünvan verilməsi və kağanlığının tanınması hadisesi Çin sarayında bir mərasimlə gerçəkləşmişdir. Kutluğ Bilge kül kağan tərəfindən Çin sarayına bir elçi yollanmış və elçi "Büyük imperatorluk sekreterliyi" dairesi başkanı tərəfindən çağırılmış və kendisine burada kağanın atama evrakları verilmişdir. Elçi daha sonra binadan çıxarak kendisini Çin başkentindən geri getirecek olan imperatorluk arabasına binip şəhrin dışına gitmişdir. Burada arabasından inen elçi kendi flama ve amblemleri ile yürüyüp ülkesine geri dönmüştür" (113, s. 15).

747-ci ildə hökmdar varis hesab edilən böyük oğluna -- Tay bilge tutuka yabğu titulu vermişdir. Bu məlumat uyğur mətnlərində də vurğulanır: Tay bilge tutukuğ yabğu anta atadı (Şine-Usu, şimal 12: Terhin cənub t.5). Bu antroponimin tərkibindəki Tay onomastik vahidi ehtimal ki, Çin dilindən alınmışdır, böyük mənasını bildirir (Müqayisə et: Altun Tay sanqun — IV uyğur əlyazması 130, s. 204). Bilge komponenti uyğur xanədan adı ilə bağlıdır. Tutuk qədim türklərdə vəzifə adıdır, titul kimi şəxs adlarının tərkibində çıxış etmişdir. Qardaşı Moyun çora qarşı taxt uğrunda başlatdığı mübarizədə ağır məğlubiyyətə uğramışdır. Bu hadisələr Moyun çor abidəsində təfəsilatı ilə təsvir olunmuşdur.

Moyun çor (747-759) şəxs adı qədim türk abidələrində işlənmiş, buna ancaq Çin mənbələrində təsadüf edirik. Ehtimal ki, bu antroponim kağanın taxta çıxmadan əvvəl daşdığı addır (75^a, s. 201). Bu uyğur xaqanı Çin mənbələrində Moyun çor və Ko-lo kağan adı ilə tanınır (39, s. 129) Mo-yen-ço şəklində olan Çin heroqliflərindən Şlegel fərziyyə ilə Moyun çor türk variantını meydana çıxarmış, ancaq sonralar P.Pelliot bunun Bayan çor şəklində olduğunu təsbit etmiş, isbatlamışdır (114, s. 153). Bəzi tədqiqatçılar bu antroponimin apelyativinin sanskrit

dilindən alındığını, əslində mənbə dildə punya şəklində olduğunu və xidmət (rusca zasluga) mənasını bildirdiyini iddia edirlər (190, s. 147). Moyun çor adının zəngin və güclü mənasına gəldiyi kimi, Bodun çor formasından yaranmış olması mülahizəsi də irəli sürülməkdədir (190,s.36).

Onu da qeyd edək ki, S.Q.Klyaştorını Moyun çor kağanın gənclik adının Turyan olduğunu və bunun Terhin abidəsində (cənub t. 4) işləndiyini iddia edir (58, s. 92). Həmin tarixdən az sonra eyni abidəyə müraciət edən T.Tekin həmin hərfi işarələri şakilçili zərf olaraq oxuyur və onu “ayağa qalxaraq” şəklində tərcümə edir (165, s. 814). Bizcə, həmin məsələ haqqında sonuncu fikir daha inandırıcıdır. Çünki Moyun çorun belə bir gənclik adı daşdığı haqqında Çin mənbələrində heç bir məlumata rast gəlmirik. Digər tərəfdən, qədim türk abidələrində adətən xaqanların ancaq hakimiyyəti dövründə aldığı rəsmi ad və titullar ənənəvi olaraq qeyd edilirdi. Moyun çor kağan taxta çıxdığı zaman türkcəsi Tengride bolmuş El etmiş Bilge kağan olan titul almışdır. Xanımı da İlbilge katun titulu almışdır: Tenqrinde bolmuş il etmiş Bilge kağan atadı, İlbilge katun atadı (Terhin ab. güney t. 6). Qeyd edək ki, göy türklərin əsilzadə adlarında da, Koço dövləti uyğurlarının adlarında da Eletmiş elementi gözə çarpmaqdadır. Məsələn: Ongin abidəsində Eletmiş yabğu antroponimi (Oö4). Ədəbiyyatda bu xaqanın sonralar İdikut və Karluk kağan titullarını aldığı da göstərilməkdədir (165, s. 5).

Moyun çorun böyük oğlunun adı Kutluğ bilge yabğu (Terhin ab. 12), digər oğlunun adı Bilge tarkan (eyni mənbə) olduğu təsbit edilmişdir. Ancaq T.Tekin S.Q.Klyaştorunun bu yozumu ilə razılaşmayaraq mətnin eyni hərfi işarələrini Bilge Tölis Uluğ Bilge Şad şəklində bir antroponim olaraq oxuyur (165, s. 91).

Bizcə, bu məsələdə S.Q.Klyaştorını haqlıdır, T.Tekin bu məsələ haqqındakı fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki Moyun çor öz abidəsində də iki oğlundan bəhs edir: Oğluma yabğu şad at birtim. Tarduş, tölös bodunka bertim (Şine-Usu cənub t. 7); Oğlu tarduş yabğu, Tölös şad olurtı (Tes ab. gərb t. 6).

Terhin abidəsində bir az aşağıda, 14-cü sətirdə abidəni yüksəldən, ucaldan Moyun çorun ikinci oğlunun adı, bizcə, tam şəkildə — Bilge kutluğ tarkan sengün şəklində yazılmışdır. Bəllidir ki, Terhin abidəsi təxminən 756-758-ci illərdə qoyulmuşdur.

Moyun çor kağanın böyük oğlu xəyanət edib edam edildiyi üçün hökmdar öldüyü zaman onun ikinci oğlu yuxarıda bəhs etdiyimiz Bilge tarkan 759-cu ildə taxta oturmuşdur. Bu kağan türk tarixində mühüm rol oynamış, Çin dövləti ilə sıx əlaqə yaratmışdır. Məhz buna görə həm qədim türk mətnlərində, həm də Çin qaynaqlarında bu xaqanın bir neçə ad və titulları öz əksini tapmışdır. Çin mənbələrinə görə bu yeni uyğur xaqanı Teng-li Meuyü titulu ilə taxta oturmuşdur. Bu qaynaqlarda onun gənclik titulu İdigyan və ya İ-ti-chien şəklində əks olunmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu antroponimin türk mətnindəki Ödkenç

şəxs adı ilə (antadan Ödkenç kağan ermiş-Tes ab. 13) eyni mənşəli olduğunu düşünmək olar. Bu barədə S.Q.Klyaştorının mülahizələri də maraqlıdır; "İmya kağana Ödkenç ne otojdestvlyaetsya po inum istoçnikam. Sopostavlenie s idi kenç ukazıvaet liş na obşnost onomastiçeskoy modeli. Po konsultatsii S.Y.Yaxontova, imya Ödkenç moqlo bit proobrazom kitayskoy transkriptsii imeni I kağana II uyqurskoqo tsarstva Teqyan-sıqına. Sravni: pozdnyuyu (X v.) kitayskuyu transkriptsiyu slovo kenç" (59, s. 89).

Ehtimal ki, Ödkenç antroponimi iki tərkib hissədən ibarətdir: Öd qədim türkcədəki idi (sahib, ağa, əfəndi) sözü ilə bağlıdır. Kenç elementi isə orta yüzillərə aid uyğur hüquq sənədlərindəki antroponimlərin tərkibində gözə çarpmaqdadır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu xaqanın çincədəki Meu-yü adı Karabalqasun abidəsinin soğd mətnində Bögü kağan şəklində işlənmişdir. Karabalqasun abidəsinin çincə mətnində bu kağanın adı eyni zamanda (türkcəsi) Tengride kut bolmuş Eltutmuş Alp Külüğ Bilge Kağan şəklində keçməkdədir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə bu titul ona 764-cü ildə Tang imperatoru tərəfindən verilmişdir (113, s. 16). Bögü kağan 762-ci ildə Çindəki böyük üsyanı basdırdığına, imperatoru xilas etdiyinə görə onun tituluna çinlilər in-i çzyan-qun sözlərini də əlavə etmişlər. Bu titulun mənası igid, cəsur, etibarlı deməkdir (59, s. 83). Sevrey abidəsinin türkcə kitabəsində işlənmiş İngi Yağlakar antroponimi də böyük ehtimalla çincədəkinin qısaldılmış şəklidir. Buradakı Yağlakar bəlli olduğu kimi məşhur bir uyğur qəbiləsinin adıdır. Uyğur dövlətinin xaqanları da Ton bağa tarkana qədər bu boydan çıxmışdılar. Yağlakar etnonimi Tes, Terhin və Süci abidələrindəki antroponimlərin tərkibində işlənir. Məs.: Alp İşbara sengün Yağlakar (Terh. ab. 7), İnqi Yağlakar (Sevrey ab.), Yağlakar kan (Süci ab. I) və s.

Runik əlifba ilə yazılmış Tes abidəsində (başqalarında rast gəlmədik) Bögü kağanın türkcə adları El tutmuş 6) və Bökü/Bükü Uluğ kağan (7) şəklində yazılmışdır. Bəzən bu antroponimin Bögü deyil, Bügü variantını daha düzgün hesab edir və onun müasir Türkiyə türkcəsindəki büyü/büyülemek sözü ilə əlaqəsinə diqqəti cəkirlər (164, s. 14). Yeri gəlmişkən Bögü/Bügü onomastik vahidinin apelyativi, onun ifadə etdiyi mənə xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar bögü/bügü leksik vahidini qüdrətli, igid kimi izah etsələr də bircə bu söz burada alim, həkim, sehirbaz mənasını ifadə edir. Bu uyğur hökmdarının Bögü adını alması ehtimal ki, onun Mani dinini uyğurlar arasında yayması faktı ilə bağlıdır.

Bəllidir ki, 763-cü ildə Bögü kağanın təkidiylə uyğurlar Mani dinini qəbul etmişlər. Bu hadisələr uyğur əlifbası ilə yazıya alınmış Manixey dini məzmunlu Bögü xan şərəfinə mətn abidəsində bəlağətli bir dillə təsvir edilmişdir. Manixey rahibləri bu dini himayə etdiyinə görə Bögü xaqanı təbliğ edib ideallaşdırmış və elə bu abidədə onu Tenqri ilig Bögü kağan və Bögü kan Tenqriken (TTII A) şəklində təqdim etmişlər. Mani dini dindarları onu həm də Tenqri kağan adlandıırırdı.

Digər bir Mani mətnində Bögü kağanın daha dəbdəbəli titulu da öz əksini tapmışdır: Uluğ iliğ Tenqridə kut bolmış erdenin il tutmuş alp kutluğ bilge uyğur xaqan zahaqı-Mani (59, s. 83). Burada zahagi-Mani Maninin varisi, xələfi mənasını ifadə edir.

Terxin abidəsində Bögü kağanın kiçik qardaşı 765-766-cı illərdə uyğurların Çinə yürüşünə başçılıq edən Alp uluğ tutuk Yaklakar (Çin mənbələrində Alp işbara senqün Yaklakar (7) şəklində adı keçir. Buradakı işbara titulu qədim türk abidələrinə sanskrit dilindən keçmiş bir leksik vahiddir, cənab, hökmdar mənasını bildirir.

778-ci ildə dövlətin daxilində Bögü xaqana qarşı üsyan baş verdi. Bu üsyana Bögü xaqanın yaxın adamlarından olan Ton bağa tarkan başçılıq edirdi. Bögü xaqan öldürüldükdən sonra 779-cu ildə Ton bağa tarkan IV uyğur xaqanı oldu. Beləliklə, uyğur yağlakar qəbiləsinə mənsub olan xaqan sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Ton bağa tarkan taxta çıxdıqdan sonra Alp kutluğ Bilgə kağan titulu almışdır. Bu hökmdar Terxin abidəsində iç buyruqların başçısı Inançu bağa tarkan (6) titulu ilə göstərilir. Bu hökmdarın adı Karabalqasun abidəsində də öz əksini tapmışdır. Bu titulların tərkibində işlənən ton ilk, birinci mənasını, bağa yüksək vəzifə adını, inançu isə inanılmış mənasını bildirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Terxin abidəsinin müəllifi də Bögü xaqanın oğlu Bilgə kutluğ tarkan senqündür (Terx. ab. 14). Ondan sonra Çin qaynaqlarının verdiyi məlumata görə Taras/Taraz (789-790) uyğur xaqanı oldu. Bu hökmdarın adı, titulu Karabalqasun abidəsinin Çin mətnində Alp Kutluğ külüg Bilge kağan şəklində keçir. Ondan sonra Karabalqasun abidəsinə görə oğlu Kutluğ Bilge taxta keçir. Onun adı Çin mənbələrində A-ço (A-çor) şəklində keçir (37, s. 46). Bu xaqanın hakimiyyəti dövründə dövlətin ən güclü adamı İl ögesi Inançu Bilge olmuşdur. S.Göməçin ehtimalına görə Açıra kitabəsi də bu şəxsin şərəfinə qoyulmuşdur. Kitabədə İl ögesi Inançu Bilgənin saysız mala-mülkə sahib olduğu, ölkəsi üçün yorulmadan çalışdığı, bəylərinin də ərdəm sahibi olduğu zikr edilmişdir (37, s. 46).

Ondan sonra taxta Aşide boyundan olduğu ehtimal edilən, Çin qaynaqlarında adı qısaca Kutluk şəklində göstərilən Ton bağa tarkanın nəvəsi oturmuşdur. Bu xaqanın adı Karabalqasun abidəsində Tenqride ülüg bolmış alp kutluğ Bilge kağan şəklində göstərilir.

810-cu ildə Çin salnaməsində adı Inançu şəklində yazılan uyğur elçisi 30 nəfərlik bir heyətlə Çin sarayına getmiş və imperatorla görüşmüşdür: İmperator elçilərə ipəkli qumaşlar hədiyyə etmişdir. Daş kitabələr üzərindəki müşahidələr göstərir ki, Inançu külük çigşi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Çinə elçi sifətilə göndərilmiş, 813-cü ildə Çinə evlənmək üçün getmiş, 821-ci ildə təkrar bu məqsədlə Çinə səfər etmiş, IV dəfə Altun kıra getmişdir. Tədqiqatçılar Böyük altun ölkəsi toponimini Altun kıra müqayisə edərək bu nəticəyə gəlmişlər ki, bu abidədəki Altun kır Hotənin abidələrdəki qədim türk adıdır (37, s. 50).

808-ci ildə Ay tengridə kut bolmuş Alp külüg Bilge kağan taxta çıxmışdır. 821-ci ilə qədər hakimiyyətdə olan bu xaqanın türk mədəniyyəti tarixində xidməti ondan ibarətdir ki, adına üç dildə yazılmış Karabalqasun abidəsi ucaldılmışdır. Burada 824-cü ilə qədərki uyğur dövlətinin və xaqanlarının qısa tarixi əks edilmişdir. Abidənin türkcə mətnində bu xaqanın titulu Tenqriken tenqridə kut bolmuş alp bilgə tengri uyqur kağanı şəklində açıqca oxunmaqdadır. Ondan sonra Küçlüq Bilgə kağan taxta çıxmışdır. 824-cü ildə Kasar kağan taxta çıxmışdır. Böyük ehtimalla söyləmək olar ki, bu antroponim doqquz uyğur boybirləşməsinə daxil olmuş kasar (xəzər) qəbiləsi ilə əlaqədardır.

Miran mətnlərində də uyğur xaqanlığı ilə bağlı antroponimlərə təsadüf edilir. Bu mətnlər təxminən X əsrin I yarısında qələmə alınmışdır. Bu abidədə uyğur dövlətinin son dövrlərini əks etdirən bəzi antroponimlərə rast gəlirik: Məsələn, Kürebir Urunqu sanqun bu zaman uyğur hökmdarının qüdrətli nazirlərindən olmuş, qüvvə toplayıb ordu düzəltmiş, xaqan qoşunlarına qalib gəlmişdi. Lakin uyğurların məşhur sərkərdəsi Külüg bağa sanqunu (MM b üzü 7) böyük bir hərbi qüvvə ilə uyğur paytaxtına yürüşə çıxmış, üsyançıları məğlub etmiş və Kürebir urunqu sanqun (Thsl b, 9) öldürmüşdür.

Bu şəxs adındakı kürebir onomastik vahidinin apelyativi doqquz uyğur qəbilə birliyinə daxil olan qəbilənin adından ibarətdir. Bu antroponimin tərkibindəki urunqu titulunun apelyativi ur-felindən törəmişdir. Əsasən, uyğur abidələrindəki onomastik vahidlərin, bəzi hallarda isə Yenisey abidələrindəki antroponimlərin tərkibində gözə çarpmaqdadır. Bu titulun apelyativi abidələrin dilində bayraqdar, döyüşçü mənalarını ifadə edir (ETY, s. 680).

Yenə həmin abidədə Sarığ çor antroponiminə də rast gəlirik. Hər şeydən öncə qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar bu şəxs adını Sarığçır (ETY, II, 65) şəklində oxusa da, bircə, həmin antroponim Sarığ çor şəklində oxunmalıdır. Bəllidir ki, çor titulu qədim türk antroponimlərinin tərkibində tez-tez gözə çarpır. Ehtimal ki, bu antroponim Qansu uyğurlarına mənsub X əsrin əvvəllərində yaşamış bir tarixi şəxsiyyətin adıdır. Bu barədə tədqiqatçı S.Göməçin maraqlı mülahizəsi vardır. O yazır: "Bu sırada Şha-çouda tarduşlar, Kansunun batısında və Şha-çounun güneyində tatarlar hakim idilər. Kamıl ilə Kansu arasındakı Beyşan bölgəsində kümül türkləri bulunuyordu. Bu karışık zamanda Konur beqerek öqe, Sarığ çor, Oğuz öqe, Tüm tonqa tutuk da Şa-çouya gitmek istemişlerdir. Bu düzensizlikden memnun olmayan 2000 kümül, 200 kadar tatar Kansuyu işqal ettiler. Oğuz öqe ve onun 24 maiyeti öldürüldü (37, s. 60).

Bu antroponimin tərkibindəki sarığ komponenti qədim və orta əsrlərin türk antroponimlərinin tərkibində də təsadüf edilir. Məs., Bögü xan kitabəsində dövlət adamlarının birinin adı Sarığ baş tarxan senqün (154, s. 88), Sarığ isə Qəznəli Mahmudun şərbətçibaşı idi (153, s. 549). Sarığ xan (XIII əsr) Xarəzmşahların monqollara qarşı Səmərqəndi müdafiə edən əmirlərindən birinin adıdır (153, s. 225). Haqqında bəhs etdiyimiz dövrün siyasi-tarixi

hadisələrini təsvir edərkən Bailey Hötən mətnlərinin birində **Tölös Tenqli tutuk** şəklində bir antroponimin işləndiyini müəyyən etmişdir. Həmin antroponimin Miran mətnlərində Tenglig apa şəklində çıxış etdiyini güman etmək olar. Çünki eyni dövrün hadisələri təsvir edilir və həmin antroponimlər leksik-semantik cəhətdən demək olar ki, eynidir. Tenqliq apa antroponiminin tərkibindəki Tenqliq şəxs adının apelyativi olan teng qədim türk dilində də bərabər, uyğun mənasını ifadə etmişdir (DTS, s. 551). Apa titulunun apelyativi isə qədim türk dilində böyük ata və baba mənasını bildirmişdir. Bu titula Orxon və Yenisey abidələrində Apa tarkan şəklində rast gəlirik. Bu titul haqqında F. Sümerin çox maraqlı kəsb edən düşüncələri vardır: "Bu türklərdə ailə təşkilatı ilə ilgili kelmələrin dövlət heyatında ünvan olaraq istifadəsi ilə ilgili ən eski misaldır. Keliməyi aba şəklində də zikr edən Kaşğarlı onun oğuzlar və karluqlarca ana mənasında istifadəsini bildiriyor. Fakat apa seluklular devrinde bilhassa XII yüzyılda selcuklu beyleri arasında en çok kullanılan isimlerden biri idi" (153, s. 33).

X əsrə aid olan run əlifbası ilə yazılmış uyğur abidəsində işlənmiş Altun tay senqün (ThSIV) antroponimi də diqqəti cəlb edir. Buradakı altun komponenti Altun tamğan tarkan (İAI), Altun kara (USp21), Altun kağan (Oğuznamə 13) antroponimlərdən də görüldüyü kimi hörmətli, böyük, yaşlı, ağsaqqal mənalarda, müasir türk dillərində isə çox yaxşı (məcazi mənə) mənasında işlənərkəndir. Tay komponentinin araşdırılması göstərir ki, qədim türk yazılı abidələrində bu antroponimik vahid iki mənada çıxış edir: 1. Tay antroponiminin apelyativi at balası, day mənasındadır. Bizcə, Tay bilgə tutuk (MÇI 1), Tay beg (USp.67), Tay öge (Thsl), Tay muqa tarkan (M5) kimi antroponimlərin tərkibində tay sözü bu mənəni bildirməkdədir. 2. Bu antroponimə omonimlik təşkil edən tay antroponimik vahidi də qədim türk dilinə Çin dilindən keçərək abidələrdə işlənmişdir. Çincə tay tsianq kün şəklində işlənən bu titul qədim türk abidələrində tay sengün şəklində çıxış etmişdir. Bu titul Çin və qədim türk dilində böyük general mənasını ifadə etmişdir (142, s. 150). Tay senqün qədim türk abidələrindəki apa sangun titulunun qarşılığı kimi çıxış edir. Tay sangun titulu qədim türk abidələrində aşağıdakı antroponimlərin tərkibində təsadüf edirik: Lisün tay senqün (BX cənub, 11), Bilgə tay senqün (Terx. ab.6).

VIII—IX əsrlərə aid manixeylərin himn kitabında (Mahrnamaq) qədim uyğurlara aid bir neçə titul və antroponim işlənmişdir. İran dilli bu kitabədə uyğur xaqanının adı aşağıdakı şəkildə qeyd edilmişdir: Ay tenqride xut bulmuş alp bilge uyğur xakan (M9).

b) HİDRONİMLƏR

Run əlifbası ilə qələmə alınmış uyğur mətnlərində aşağıdakı hidronimlər işlənmişdir:

Yar ügüz (ŞU8). Abidələrdə bir dəfə aşağıdakı cümlədə işlənmişdir: Kögürdə, Kömür tağda, Yar ügüzde üç tuğlığ türk bodun... – Kögürdə, Kömür dağda, Yar çayında (ügüz) üç tuğlu türk xalqı...

Ümumiyyətlə, uyğur yazılı abidələrində Orxon abidələrində olduğu kimi bir çox hidronimlər ügüz coğrafi termini ilə formalaşır. Yar toponiminin apelyativi, bircə, qədim türk dilindəki yar (yarğan) məfhumu ilə əlaqədardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Turfan bölgəsində bir şəhərin adı da Yar idi (Usp. 39).

Bu coğrafi obyektin Yaşıl ügüzün (Xuanxe çayı) şimalında, Yin-şan bölgəsində olduğunu ehtimal etmək olar. L.Bazin də bu yer adının Huang-honun şimalı olduğunu göstərmişdir (22, s. 58-60).

Açıq Altır köl və Kaşuy (ŞU, şərq 6). Bu toponimlərin Tarım çayının qaynaqları bölgəsində olduğunu düşünürük. Mətn belədir: Sekizinç ay eki yanqıka Açıq Altır költe Kaşuy kezü sünqüşdim. – “Səkkizinci ayın ikinci günündə Acı Altır göldən Kaşuyu gəzərək (dolaşaraq) müharibə etdim”.

Burada söhbət uyğur dövlətinin ikinci xaqanı Moyun Çordan gedir. Buradakı Kaşuy Hoyto-Temir abidəsində də gözə çarpır. G.Ramstedt göstərir ki, bu indiki Hanui çayıdır və qədim dövrdə çinlilər onu xa-sui deyə adlandırırdılar (124, s. 52). Tarixçi S. Gömeç isə göstərir ki, bu hərfi işarələri Aksuv şəklində oxumaq lazımdır (37, s. 25). Bircə, bu toponim çinmənşəlidir.

Kazluk köl (ŞU26). Bu toponim uyğur abidələrində bir dəfə işlənmişdir: Kazluk költe... tağda körti. – Kazluk göldə... dağda gördü.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində -lıq/lik şəkilçilərinin çoxluq, məkan bildirməsinə əsasən ehtimal etmək olar ki, bu toponimin tərkibindəki -luk ünsürü çoxluq bildirən şəkilçidir və toponimin apelyativi qazlar çox olan göl mənasını ifadə edir. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimi Karluk köl şəklində oxumaqdadır (88, s. 259). Kazluk gölü Altun yışın qərb tərəfində, karluk və basmilların yaşadığı bölgədəki coğrafi obyektlərdən biri idi. Tayğan köl (ŞU27). Tayğan költe tiriltim. – Tayğan göldə topladıq. Bircə, bu toponimin apelyativi tay leksemi ilə bağlıdır. Bəzi türk dillərində tay sözü məcazi mənada oğul mənasını ifadə edir (qırğız dilində) (188, s. 717).

Yula köl (ŞU6). Türgeş və karlukların malları yağmalandıqdan sonra uyğur xaqanı ailəsini Ersegün adlanan yerdə Yula gölün yaxınlığında yerləşdirdi. Mətn belədir: Ebimin Ersegunte Yula költe kotım. – Ailəmi Ersegündə və Yula göldə qoydum. Yula göl Cunqariya yolunda bir gölün adıdır. Qədim türklər bəzən böyük su mənbəyinə ügüz, deniz və s. Demişlər. MK göstərir ki, türk ölkəsində bir çox sular, çaylar ügüz adlanır (MK, I, 59).

Yula göl hidroniminin tərkibindəki yula komponentinin apelyativinin qədim türk abidələrində göl, çay mənasını ifadə etməsinə (AY529: TTVIII, I 15) əsaslanıb ehtimal etmək olar ki, bu toponim qədim dövrdə göl mənasını bildirmişdir.

Kögür hidronimi ŞU8 və Terxin abidələrində (şərq7) təsadüf edilir. Bir gölün və ya çayın adıdır. Qobi çölünün şimal-qərbində Kara kum ilə Ötüken arasında yerləşdiyini güman etmək olar. T.Tekin bu hidronimin monqol dilində Kügür nağur şəklində işləndiyini göstərməsinə əsaslanaraq onun monqolmənşəli söz olduğunu söyləyə bilərik (165, s. 834).

Balıqlıq. Bu hidronim bir dəfə ŞU abidəsində işlənmişdir: Anta yana tüşip Orkun, Balıqlıq beltirinte el örginin anta örgin ititdim (ŞU34).- Orada yenə düşərgə salıb Orxon çayı ilə Balıqlı çayının qovşağında kağanlıq otağını qurdurdum.

Ehtimal etmək olar ki, Balıqlı hidronimi Ordubalık şəhərinin yerləşdiyi bölgədə olmuşdur. Bu hidronimin apelyativi balıq çox olan çay mənasını ifadə edir.

Karağu hidronimi (ŞU25) İrtiş və Yenisey çaylarının arasındakı bir çayın adıdır. Bu toponim ehtimal ki, indiki Ob çayının qədim ifadə formasıdır. Karağu toponiminin apelyativi ehtimal ki, kara leksemi ilə əlaqədardır.

Arkar başı. Bu toponim bir dəfə ŞU abidəsində işlənmişdir: Ertiş ügüzig Arkar başı tuşi anta Er kemiş altın yana sallap keçdim (ŞU25). - Ertiş çayını Arkar zirvəsinin yanında Erkamişın altında salla keçdim. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimin çay adını bildirdiyini iddia edir (38, s. 21.).

Bu məsələdə prof. Ə.Rəcəbovun oxunuşunu düzgün hesab edərək onun oronim olduğunu ehtimal edirik. Bu toponimin apelyativi qədim türk dilində dağ keçisi mənasını bildirirdi. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də arkar leksemi bu gün arğalı formasında çıxış edir.

Üçbirkü. Bu çay adı ŞU abidəsində bir dəfə işlənmişdir: Sü yorıtdı, özimin öngre binga başı ıdtı, içgerip yana yorıdım, Keyre başınta Üçbirküde kan süsi birle katıldım (Ş-U şim. 7). - ... tabe edib yenə yürüş etdim, Keyre başında Üç birküde xan qoşunu ilə birləşdim. Burada Moyun Çor 740-cı illərin əvvəllərində atasının tabeliyində olan torpaqlarda fəaliyyətini genişləndirmiş, bununla əlaqədar Keyre başı və Üçbirküde atasının əsgərləri ilə birləşdiyinə işarə edir. Ramstedt Üçbirkünün Urganın şimal-qərbində bir çay olduğunu təsbit etmişdir (124, s. 45). Bəzi tədqiqatçılar bu hidronimi Üç birekü şəklində transkripsiya edirlər (38, s. 19). Bu yer adının apelyativində üç və bir leksemləri çox şəffaf şəkildə görünməkdədir.

Keyre, **Keyre başı** adları da həmin abidənin təxminən eyni sətirlərində gözə çarpır. Ongin çayının cənub-şərq tərəfində olduğunu ehtimal edə bilərik.

Yılun kol toponimi Selenqa çayının şimal-qərbində yerləşən bir çayın adını bildirir. Bu hidronim ŞU abidəsində bir dəfə və aşağıdakı mətnə işlənmişdir: Selenqe kidin Yılun kol birdin sinqar Şip başınqa tegi çerig itdim (ŞU-şərq 15). - Selenqa çayının şimal-qərbi Yılun kolun cənubu istiqamətində Şip başınadək qoşun çəkdim. Bu hidronimin tərkibindəki yılun komponentinin apelyativi bizcə ilan deməkdir. Yılun qədim türk dilində yılan leksik vahidinin bir fonetik variantı kimi çıxış etmişdir. Bu çay ilan kimi qıvrıldığından, yatağı, məcrası ilan kimi

əyri-üyrü olduğundan bu adla adlandırılmışdır. Toponimin tərkibindəki kol komponenti isə müasir dilimizdəki əl, qol mənasındakı qol sözü ilə bağlıdır, su mənbəyinin qolu mənasını ifadə etmişdir. Kol leksemi müasir türk dillərində də qol və vadi, yarıq, çökəklik, çay mənalərini bildirməkdədir. Qədim türk dilində də bu leksem qol və çay hövzəsi mənasını ifadə edir (DTS s. 453). Bu bədən üzvünü bildirən leksik vahid göründüyü kimi həm də coğrafi termin olaraq çıxış edir. Ona görə də türk dünyasının çeşidli bölgələrində bu terminlə düzələn toponimlərə rast gəlmək olur. Məs.: Orta Asiya və Qazaxıstanda Sarıkol, Narıkol, Muzkol, Akkol, Karakol hidronimləri, Dağıstanda Açıkol hidronimi, Şimali Qafqazda İtkol, Ağaçlıkol hidronimləri, Xakasiyada Xoltas hidronimi və Axxol oykonimi, Altayda Kooldor hidronimi və s. (99, s. 60).

Tokuş hidronimi Şine-Usu abidəsində bir dəfə aşağıdakı mətndə işlənmişdir: ...ıduk baş kidinte Yabaş, Tokuş beltirinte anta yayladım (ŞU şərq21). - ...müqəddəs başdan qərbdə Yabaş və Tokuş (çaylarının) qovşağında orada yayladım. Bu hidronim ehtimal ki, Ubsu gölə tökülən bir kiçik çayın adıdır. Bu toponimin apelyativi ehtimal ki, qədim türk dilindəki tokı - (qılıncdan keçirmək, öldürmək) felindən törəmiş leksik vahiddir.

Yabaş (ŞU şərq 21) hidronimi də yuxarıdakı mətndə çıxış edir. Eyni bölgəyə aiddir. Bu hidronimi bəzi tədqiqatçılar Aybaş şəklində oxuyurlar (38, s. 18). Bu məsələdə biz prof. Ə.Rəcəbovun transkripsiyasını doğru hesab edirik. Yabaş hidroniminin apelyativi bizcə yumşaq, sakit mənasını ifadə etmiş qədim türk sözündən ibarətdir. Yeri gəlmişkən ThSIV 3-də işlənmiş Yabaş tutuk antroponiminin bu toponimlə əlaqəsi ola biləcəyini düşünürük. Tokuş və Yabaş hidronimləri Moyun çor xaqanın 751-ci ildəki yürüşləri ilə əlaqədar qeyd edilmişdir. O, elə həmin ildə Tes çayının qərbində Yabaş və Tokuş çaylarının qovuşduğu yerdə otağını qurduğunu, yayı keçirmiş və orada abidəsini yaptırmışdır.

Tez. Bu hidronim Şimali Monqolustandakı bir çayın adıdır və Tes abidəsində gözə çarpır: ... Köl beg bilge kağan... Tezig Kasar kuruğ kontı (Tez, cənub 19) ... Köl beg bilge kağan... Tez çayının sahilində Kasar kuruğda yerləşdi. Bundan əlavə Terhin abidəsində bu hidronim Tezbaşı şəklində də çıxış etmişdir. Abidənin həmin hissəsini T. Tekin elmi şəkildə, bizcə, doğru oxumuşdur. (S.Q.Klyaştorın abidənin həmin sətirini tam şəkildə oxuya bilməmişdir): Tenqride bolmuş el etmiş bilge kağan el bilge katun kağan atığ, katun atığ atanıp Ötüken kidin uçınta Tez başınta örgin anta ittdim (Terx.qerb I) - Tenqride bolmuş el etmiş bilge kağan Elbilge katun kağan və katun titulu alıb Ötükenin qərb ucunda Tez (çayı) başında hökmdarlıq otağını orada qurdurdum.

Burada təsvir edilən Tez çayı öz mənbəyini Xanqay dağ silsiləsindən (Ötüken) alaraq Şimali Monqolustanın və Tuvanın ərazisindən keçərək bir çox yollarla Ubsa nur gölünə tökülür. Bu çayın adı monqol və Tuva dillərində Tes şəklindədir. Tez çayının mənbə qismi uyğur

xaqanlarının yaylaq yeri olmuş və mətndə təsvir edildiyi kimi Moyun çor xaqan da hökmdarlıq ənənəsinə uyğun olaraq çadırını məhz bu yerdə qurduşmuşdur.

Burğu. Bu hidronim Şimali Monqolustanda mövcud olan Kaa- xem çayının qədim türkçə adıdır. Burğu hidronimi bir dəfə ŞU abidəsinin şərq tərəfi XV sətrində işlənmişdir: ... kentü bodunım tidim, udu kelin tidim, kodıp bardı kelmedi, yiçe irtim, Burğuda yetdim (ŞUşərq15). - ... Öz xalqımsınız, dedim, ardımca gəlin, dedim, qoyub qaçdı, gəlmədi, yenə təqib etdim, Burğuda yetdim. Burğu hidroniminin apelyativi bizcə bəzi türk dillərində (məs. Altay dilində) qalmış burğa (bu söz rus dilinə keçərək purça şəklinə düşmüşdür) leksemi ilə eyni mənşəlidir. Burğa leksemi Altay və başqa dillərdə qar çovğunu mənasını bildirir (99, s. 206). Monqol dilində bu çayın adı Buruğu qool şəklindədir (165, s. 834).

Kara sub. Bu leksem haqqında tədqiqatçıların müxtəlif mülahizələri vardır. Belə ki, S.Q.Klyaştorını eyni hərfi işarələri ümumi isim kimi tərcümə etdiyi halda, T.Tekin, bizcə, haqlı olaraq Terxin abidəsi cənub tərəfi 29-cu sətrindəki ... **etmiş esinizde küç Kara sub ermiş** ifadəsini Muhtac olduğunuz qüdrət Kara sudur (dedilər) şəklində tərcümə etməkdədir (165, s. 809). Müəllif bu hidronimin Şimali Monqolustanda yerləşən bir çay və ya gölün adı olduğunu təsbit etmişdir (165, s. 815). Alim bu hidronimi həmin bölgədəki Har us nuur (Kara su gölü) ilə eyniləşdirməyə çalışmışdır. Məlumdur ki, kara leksemi qədim və müasir türk xalqlarının hidronimlərinin tərkibində tez-tez təsadüf edilir. Təsadüfi deyildir ki, Orxon abidələrində də Kara köl (KTşm2) hidronimi işlənmişdir.

Kanyüy və **Künyüy** hidronimləri Ötükənin şərqində yerləşən çayların adlarıdır. Terxin abidəsinin qərb tərəfi V sətrini T. Tekin: yaylağım Ötüken kuzı kidin uçı Tez başı öndün Kanyuy Küünüy. “- Yaylağım Ötükenin şimal yamaclarının qərb ucu Tez çayının başı, şərqİ Kanyuy və Künyüy çayları” şəklində oxuyaraq buradakı Kanyüy və Künyüy hidronimlərini təsbit etmişdir. Müəllifin fikrincə abidədəki Kanyuy bugünkü Xanuy çayının adıdır. Künyüy isə bu günkü Huni çayının qədim adı ola bilər (165, s. 819). Kanyüy hidroniminin apelyativi bizcə titil bildirən xan sözündən ibarətdir. Eyni zamanda türk hidronimləri tarixində kan leksemi əsas, baş, böyük coğrafi obyekt mənasında, bir də ümumiyyətlə çay mənasında işlənmişdir (99, s. 74).

Uçuz köl hidronimini S.Q.Klyaştorını “mənasız” şəklində, “niçtojniy Kyul” şəklində tərcümə etmişdir (59, s. 88-89). Lakin sonrakı tədqiqatçılar Tes abidəsinin IX sətrini bu şəkildə oxumuş və tərcümə etmişlər: ... buzuk başın ... Ucuş kölkə... töke barmış. - bozokların başçısını Uçuş gölə tökmüş (38^a, s. 4). Qeyd etmək lazımdır ki, bu hidronimin yerləşdiyi yeri müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Seben və **Teledü** T.Tekinın aşağıdakı mətndə bu şəkildə oxuduğu çay adlarını S.Q. Klyaştorını Sebentürdü şəklində transkripsiya etmişdir: ... Ötüken eli tegres eli ekin ara ılgam tarıllağım sekiz Selenge Orkun, Tuğla, Seben, Teledü, Karağa, Burğu ol (Terxin, qərb, 4). -

(Ötüken yurdu və Teqres yurdu) arasındakı vadilərim və tarlalarım bunlardır: səkkiz qollu Selenqa, Orkun, Tuğla, Seben, Teledü, Karağa, Burğu. (165, s. 806).

Adı çəkilən Seben və Teledü çayları Şimali Monqolustanda yerləşirdi.

Keyre başı. Bu hidronim ehtimal ki, bir çayın adını bildirir. Onun Ongin çayı çevrəsində olduğunu təxmin edə bilərik. ŞU abidəsində bir dəfə işlənmişdir: Keyre başı Üç birküde kan süsi... katıldım (Şuşm7). - Keyre başında və Üç birküdə xan qoşunu ilə birləşdim.

Uyğur abidələrində bunlardan başqa Selenge, Toğla, Bolçu (indiki Urunqu), Orkun, Ertiş çaylarının adlarına da təsadüf edilir. Lakin bu hidronimlər Orxon-Yenisey abidələri fəslində ətraflı araşdırıldığına görə burada onlardan bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab etmədik.

c) **ORONİMLƏR**

Ötüken uyğurlarının yazılı abidələrində aşağıdakı oronimlər işlənmişdir:

Kömür tağ. Bu oronim ŞU (8) və Terxin abidələrində (22) təxminən eyni sözlərdən təşkil olunmuş mətn içərisində çıxış etmişdir: Kögürde, Kömür tağda, Yar üzgüde üç tuğluğ türk bodun... - Kögürde, Kömür dağda, Yar üzgüde üç tuğlu türk xalqı...

Bu toponim Qobinin şimal-qərbində Kara kum ilə Ötükən arasında mövcud olan bir dağın adıdır. Bu oronimin apelyativi olan kömür leksemi şəffaf məzmununa malikdir və türk dünyasının müxtəlif bölgələrində bu leksemə meydana gələn oronimlərə təsadüf edilir. Məsələn, Azərbaycan toponimiyasında Kömür dağ adlı bir neçə coğrafi obyekt, oronim qeydə alınmışdır (12, s. 301). Bu oronimlər vulkan mənşəli dağ süxurları qara rəngdə olduğuna və kömürə bənzədiyinə görə bu adla adlandırılmışdır.

Kömür leksemi eyni zamanda qədim türk dilində dağ başında dar yarıqlıq, uçurum yer mənasını bildirmişdir (94, s. 26).

Yoğaru yarış oronimi Tonyukuk abidəsində rast gəldiyimiz Yarış yazının (Ton.9) bir hissəsinin, yuxarı tərəfinin adıdır. ŞU abidəsində basmillar və karlukların yurdu yağmalandıqdan sonra Yoğaru yarış adlanan düzənlikdə bir daha ağır itki vermələri təsvir edilməkdədir (Ş-U cənub 31). Bu oronimin tərkibindəki yazı coğrafi termini çöl, səhra mənasını ifadə edir və türk dünyasının çeşidli bölgələrindəki oronimlərin tərkibində çıxış edir. Məs.: Azərbaycan respublikası ərazisində Qara yazı, Yazı düzü (12, s. 257). Bu oronimin tərkibindəki yoğaru komponenti də bir çox türk oronimlərinin tərkibində gözə çarpır, aşağı coğrafi terminin antonimi kimi çıxış edir. Məs, Başqırdıstanda: Yuqarı Karqa, Yuqarı Yuldaşeva; Tatarıstanda: Yuqarı Tarlau, Yuqarı avıl çişmesə, Dağıstanda Yuxarı yaraq, Türkmənistanda Yekarı Sumba, Yekarı muqal, Yekarı Topyatan, Qırğızıstanda Yokorku Ak bulak və s. (99, s. 66). Azərbaycan respublikasında yuxarı coğrafi termini ilə formalaşan 69 oronim və oykonim qeydə alınmışdır

(12, s. 269—276). Yoğaru yarış oronimi ehtimal ki, uyğur xaqanlığının qərb sərhədlərinə yaxın bir bölgədə yerləşirdi.

Udarğan. Bu oronim bir dəfə Terxin abidəsinin 21-ci sətrində işlənmişdir: Ozmiş tigin Udarqanta yorıyır tedi anı alğıl tedi. - (Atam Kül Bilge) Ozmiş teqin Udarqandan gəlir, onu tut, — dedi.

Bu oronim Ötükənin şərqində yerləşən bir dağın adıdır.

Öngüz oronimi Ötükənin zirvələrindən birinin adıdır. Bu oronim Terxin abidəsinin cənub tərəfi VI sətrində bu şəkildə işlənmişdir (T. Tekinin oxunuşu): Kağan atanıp katun atanıp Ötüken ortusunda As Öngüz baş, Kan ıduk baş kedinin örgin bunça etitdim. - Xaqan adını, xatun adını alıb Ötükenin ortasında As öngüz zirvəsinin, Kan ıduk zirvəsinin qərbində qərargahımı yapırdım. Məndən də göründüyü kimi bu oronim Xanqay dağlarında, Ötüken ərazisindəki zirvəni bildirir. Bu oronimin tərkibindəki As komponentinin apelyativi türk dilində ağ (MK, I, 80) mənasını da bildirmişdir. Bu oronimin tərkibindəki öngüz komponentinin apelyativi isə qədim türk dilində işlənmiş rəng mənasını bildirən öng leksemindən ibarətdir. Demək, bu oronim ağ rəngli zirvə mənasını bildirmişdir.

Kan İduk baş oronimi də yuxarıdakı mətndə işlənmişdir. Bu toponimin tərkibindəki kan komponentinin apelyativi əsas, baş, böyük, müqəddəs mənalarını ifadə etmiş və bir neçə toponimin tərkibində çıxış etmişdir. Məsələn, Xan tenqri Tyan-şan dağlarının zirvələrindən birinin adıdır. Eyni zamanda qırğız dilində kan jol, kan köçö ifadələrində kan sözü baş, böyük mənası ifadə etdiyi qeyd edilir (99, s. 74). Türk dünyasının çeşidli coğrafiyalarında tərkibində xan leksemi işlənən toponimlərə tez-tez təsadüf etmək olar. Məs, Pekin şəhərinin başqa adı Xanbalıq idi. Qırğızıstanda Xantau, Özbəkistanda Xanarık, Türkmənistanda Xanoyuk, Xanxovuz, Xanyap, Başqırdıstanda Xantau, Xankala, Tuvada Xan-tayqa, Xakasiyada Xançul, Altayda Kaan-tura və s. (99, s. 66). Türk mifologiyasından dağ və meşə kultu geniş şəkildə məlumdur. Ümumiyyətlə tarixi-mədəni apelyativlərə aid olan coğrafi adlar ilk zamanlarda təbiət qüvvə və varlıqlarının kultlaşdırılması nəticəsində, yəni dağ və çayların, yer və suyun, yer və göyün ilahiləşdirilməsi, müqəddəsləşdirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Sibir türklərində belə bir inam vardır ki, hər hansı bölgə və ya zirvənin əsl adını bərkdən, ucadan demək, söyləmək olmaz. Çünki dağ iyələri/əyələri qəzəblənə bilər. Qəzəbləndiyi zaman o tabunu pozanı xəstəliklə, ailəsinə bədbəxtlik gətirməklə, quyusunun suyunu qurutmaqla və s. cəzalandırır. Bu məsələ ilə əlaqədar E.M.Murzayev yazır: На вершинах гор воздвигались каменные пирамиды обо, духам гор приносились жертвы, закаливали овец и быков, ставили ведра с молоком и кумысом. Н.А.Баскаков пишет о табуированной лексике охотничьего языка в номинации гор на Алтае: Абай-кобы «лог старшего брата» в значении «медвежий лог», где название айы заменено обращением к старшему брату абай» (99, s. 161).

Qeyd etdiyimiz kimi müqəddəs zirvələrdə, yerli dildə obo deyilən dik kurqan tipli təpəciklər, daş yığını düzəldilərdi. Təsadüfi deyildir ki, Xakasiyada **Xan oba** adlı dağ, Tigirtis (tanrı dişi) adlı dağ silsiləsi, Altayda Tenqeri adlı çay mövcuddur (99, s. 162). Yeri gəlmişkən bizcə türk toponimiyasının Muztağata, Baba dağ, Alma-Ata, Ataçay, Koşkar ata, Katun kimi yer adları bu inamla əlaqədar meydana çıxmışdır.

Demək, Kan ıduk baş oronimindəki kan komponenti türk mifologiyasındakı dağ kultu ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Bu oronimin tərkibindəki ıduk komponenti (müqəddəs) Iduk baş şəklində Orxon abidələrindən olan Bxş 25-də də işlənmiş və Sibir türklərində indi də ızıx (d-z əvəzlənməsi) formasında gözə çarpır. Xakas dilində ızıx taq ifadəsi zirvəsində allahlara qurban kəsilən dağ mənasını bildirir. Bununla əlaqədar qədim türk abidələrində rast gəldiyimiz kimi burada da Izıxskie Kopi, Izıx, Izıxtaq, İzixçul toponimləri meydana çıxmışdır (26^a, s. 56).

Kan ıduk baş oronimindəki baş komponenti dağ başı, zirvəsi mənasını bildirən coğrafi termindir və bir çox türk toponimlərinin tərkibində təsadüf edilir. T.Tekinin tədqiq etdiyi Terxin abidəsindəki As Öngüz baş və Kan ıduk baş oronimləri ilə əlaqədar onu da qeyd edək ki, S.Q.Klyaştorını bu toponimləri Süngüz başkan ıduk baş şəklində oxumuşdur ki, bunları qədim türk dili zəminində izah etmək məntiqi cəhətdən özünü doğrultmur (58, s. 92).

Ağulığ. Bu oronim ŞU abidəsində qərb tərəf 45-ci sətirdə çıxış etmişdir. Bu hissədə səkkiz oğuz və doqquz tatarlara qarşı mübarizədən bəhs edilir. Hazırkı dövrdə Krasnoyarsk diyarında Sayan məntəqəsində Ağulığ adlı oronim mövcuddur (150, s. 21). Ehtimal etmək olar ki, Ağulığ oronimi də indiki Krasnoyarsk diyarında olmuşdur. Ağulığ coğrafi adının apelyativi çox güman ki, ilk zamanlar Akuluğ (ulu, böyük, yüksək) şəklində olmuşdur.

Talakam. Bəzi tədqiqatçıların Talakamın şəklində təqdim etdiyi bu toponim ŞU abidəsi 32-ci sətirdə işlənmişdir: ... İrlünTE Talakamınta yetdim. - İrlün yaxınlığında Talakamda yetişdim. Bu bölgə ehtimal ki, uyğur xaqanlığının basmıl və karluklarla iqtidar mübarizəsi apardığı zaman qarşılaşdıqları bir yerdir və Cunqariya ərazisində yerləşirdi. Talakam toponiminin apelyativi ehtimal ki, tala və kam leksemlərindən ibarətdir. Kam leksemi bir çox toponimlərin tərkibində gözə çarpır (Kama, Kama çayı, Dağıstanda Kurukam və s.) və türk dilində böyük çay mənasını ifadə etmişdir (98, s. 247).

Ürüng beg kara bulak. 752-ci ildə Tokuz oğuzlar Ürüng beq və Kara bulakda məskun olarkən qırğızlara bir elçi göndərüb onlarla bir ittifaq təşkil etmişlər. ŞU abidəsində bu belə təsvir edilir: Yime yurtın yağıdıp kelmiş. Ürüng begig **Kara** bulakığ anı olurmuş, kırkız tapa er ıdmiş (Ş-U, 22). - "Yenə itaət etməyərək düşmən olmuş, Ürüng beq, Kara bulakda oralarda oturmuş, kırğızlara adam göndərmişdir".

Bu toponimlər ehtimal ki, Abakanın şimalında yerləşmiş yerlərin adlarından ibarətdir. Ürüng beq oroniminin apelyativi olan ürüng leksemi qədim türk dilində ağ, bəyaz mənasını

ifadə edirdi. Qədim türklərdə coğrafi obyektlərə müqəddəs yer kimi baxılmış və bu obyektlərin tanrılarla bağlılığı olduğuna inam olmuşdur. Ona görə də toponimlərə tabu kimi öz adını yox, insanların adlarını, qohumluq terminlərini vermişlər. Məs.: Abay kobi, Katun, Baba dağ, Muztağata və s. Bizcə, Ürünq beq toponimi də bu ənənə əsasında meydana çıxmışdır. Kara bulak toponimi isə etnotoponimdir, bir qəbilənin adı ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, MK-da da elke bulak etnonimi haqqında məlumat vardır (MK, 1, 129).

Sukak yolu. Bu toponim ŞU abidəsi 35-ci sətirdə işlənmişdir: bir yiqirminç ay yigirmike Kara bulak öñqdün, Sukak yolu anta Çigil iutuk anta sançtım (Ş-U, 35). - ... on birinci ayın iyirmisində Kara bulağın şərquində Sukak yolunda Çiqil tutuku orada məhv etdim.

Sukak yolu toponimi Abakan ətrafındakı ərazilərdən birinin adıdır. Bu toponimin apelyativi MK lüğətində işlənmiş və ceyranabənzər heyvanın adını ifadə etmişdir (MK, 1, 214). Görünür, bu ərazidə həmin heyvanın çox olması ilə əlaqədar həmin əraziyə Sukak yolu adı verilmişdi.

Tegres eli. Bu toponim ŞU və Terxin abidələrində (Terx. 18) işlənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar Terxin abidəsindəki aşağıdakı toponimi ümumi isim kimi oxusalar da, T.Tekin onun yer adı olduğunu təsbit etmişdir: Eçüm apam sekiz on yıl olurmuş Ötüken yış Tegres eli (Terx. 18). - "Əcdadlarım səksən il hökm sürmüş, (yurdları) Ötüken yış, Teqres eli imiş". Bu toponim hər halda Ötüken (Xanqay dağları) bölgəsində bir yerin adıdır. Teqres eli toponiminin apelyativi teqre (dövrə, çevrə) leksemi ilə bağlıdır.

Ersegün. Bu toponim 753-cü ildə Moyun çor xaqanın türqiş və karluklarm mallarını yağmaladıqdan sonra ailəsini məskunlaşdırdığı yerin adıdır: Ebimin Ersegünte Yula költe kotım (Ş,-U, 30). - Ailəmi Erseqünde, Yula göldə yerləşdirdim. Bu coğrafi obyekt Cunqariya yaxınlığındakı bir yM adıdır. Toponimin apelyativi er və seqün ünsürlərindən ibarətdir. Ehtimal ki, segün sengün hərbi rütbə bildirən leksik vahidin dəyişilmiş şəklidir.

Kara yotulkan (Ş, U 27). Altun yışın təpələrindən birinin adıdır. Bu toponimin tərkibindəki kara komponenti coğrafi obyektin böyüklüyünü ifadə edir.

Baybalık. Bu toponim türklərin 758-ci ildə inşa etdirdiyi ilk şəhərlərdən birinin adıdır. Bu oykonim haqqında ŞU abidəsində məlumat verilir: Suğdak, Tabğaçaqa Selenqede Bay balık yapıtı bertim (ŞU44). - Soğdlar və Çinlilərə Selenqedə Baybalığı yapırdım.

Məndən də görüldüyü kimi, bu şəhər Selenqe çayının sahilində, Orkun çayının Selenqaya töküldüyü yerin yuxarisında yerləşirdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı qədim şəhər xarabaları, bu materialdan isə Süme monastırının tikildiyi aşkar edilmişdir (11a, s. 692). Bay balık oykoniminin apelyativi bay və balık leksemlərindən ibarətdir. Bay sözü qədim türk dilində zəngin, varlı mənasını ifadə edir və onomastik vahidlərin tərkibində geniş şəkildə çıxış edir. Balık komponenti də qədim türk sözü olub şəhər mənasını ifadə edir və Bavılbalık, Beşbalık, Uçayan balık, Yanqı balık kimi qədim türk oykonimlərinin tərkibində çıxış edir. XI əsrdə MK

artıq balık leksemının arxaikləşdiyini və onun yerinə kənt leksemının işləndiyini qeyd edir və yazır ki, balık islamlıqdan çox əvvəl işlənmiş, türk dilində sığınaq, qala, şəhər deməkdir (MK, I, 379).

Müasir Azərbaycan toponimlərinin tərkibində də bu coğrafi terminə daşlaşmış şəkildə təsadüf edilir. Məs.: Balık indi İsmayılı rayonunda bir kəndin adıdır (12, s. 69).

Kasar. Qeyd etmək lazımdır ki, Moyun çor xaqan 751-ci ildə Tez çayının qərbində Kasar adlı bölgədə otağını, çadırını qurdurub yayı burada keçirmişdir: Ol yıl Ötüken kedin uçınta Tez başınta Kasar Kordan örgin anta ititdim çit anta tokıtdım, yay anta yayladım (ŞU7). - "O il hökmdar otağını Tezin yuxarisında Ötükenin qərb yamacında Kasar və Kordanda qurdurdum, divarlarını ucaltdım, yayı orda yayladım".

Onu da qeyd etməliyik ki, mətnin mötərizədə verilmiş hissəsi zədələndiyi üçün abidənin ilk tədqiqi zamanı oxunmamış, yalnız Terxin abidəsi aşkar edilib oxunduqdan sonra ŞU abidəsinin həmin qismi bərpa edilmişdir (58, s. 87). Buradakı kasar oykonimi tarixdə adı yaxşı bəlli olan xəzərlərlə bağlıdır. Xəzərlər, xəzər qəbiləsi uyğur qəbilə ittifaqına daxil idi. Ona görə də buradakı Kasar oykonimi etnotoponim sayılmalıdır.

Uyğur abidələrində rast gəldiyimiz Ötüken yış, Kara kum, Çoğay kuzı, Kögmen toponimləri Orxon-Yenisey abidələri bölməsində ətraflı tədqiq edildiyindən biz burada həmin yer adlarının adlarını çəkməklə kifayətlənirik.

d) ETNONİMLƏR

Qədim türk onomastik sistemində etnonimlər özünəməxsus yer tutur. Etnonimlər həm ümumi, həm də xüsusi planda rəngarəng leksik-semantik xüsusiyyətlər ifadə edir. Tarixdən bəllidir ki, eyni bir etnonim konkret bir dövrdə müxtəlif insan cəmiyyətlərini bildirdiyi kimi, eyni bir etnos müxtəlif mənbələrdə və ya dillərdə çeşidli adlarla da ifadə oluna bilər. Etnik vahidlərin həm xalqın özü tərəfindən yaradılması, həm də başqa xalqlar tərəfindən bu etnosa verilməsi də etnonimikanın maraq dairəsinə, tədqiq obyektinə daxildir. Ona görə də etnoslar sisteminin formalaşması və inkişafı problemləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türk etnonimləri tarixən antroponimlər və toponimlərlə sıx şəkildə bağlı olduğuna görə bu dil vahidlərinin diaxronik aspektdə tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Orxon-Yenisey abidələrindəki etnonimlər bəhsində bu problemdən geniş şəkildə bəhs edildiyindən burada ancaq run hərflə uyğur abidələrində işlənmiş etnonimlər nəzərdən keçirilir.

Run hərflə uyğur abidələrində Orxon-Yenisey mətnlərində də rast gəlmədiyimiz aşağıdakı etnonimlər işlənmişdir:

Az. Bu xalq adına ŞU cənub 5-də etnoantroponim olaraq təsadüf edilir. Həmin etnonimə eyni zamanda Orxon abidələrindən KTşm2; KTşm12; T13;T14; Talas V kitabələrində də rast

gəlirik. Bundan başqa *az* etnonimi *Az tutuk* (KTş38) və *Az eltəbər* (KTş23) etnoantroponimlərinin də tərkibində müşahidə olunur. Orxon abidələrinin (Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələri) verdiyi materiallar əsasında azların Kögmən dağları (indiki Sayan dağları) ətrafında yaşadığını müəyyən etmək olur. Güman etmək olar ki, Ötükəndən xeyli aralıda məskən salmış bu xalq qırğızlardan vassal asılılığında olmuşdur. Çünki azlar həmşə qırğızlarla birlikdə istər göytürklərə, istərsə də uyğurlara qarşı üsyan etmişlər. Bu mülahizəni qəbul etmiş olsaq, azların sayca bir o qədər də çox olmadıqlarını təsbit etmiş olarıq. Azlara başçılıq edən şəxslərin *tutuk* və ya *eltəbər* titulu daşması da öz növbəsində bunu göstərir. Çünki göytürklərdən asılı olan qırğızlar və türqislərin başçıları *kağan* titulu daşıyırdı.

Az etnoniminin apelyativinin “güclü, qüvvətli” olmasını güman etmək olar. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycan sözünün tərkibindəki *az* ünsürünü Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş *az* etnonimi ilə əlaqələndirirlər ki, bu da kifayət qədər əsaslandırma tələb edir. **F. Ağasıoğlu hətta azları aslarla qarşılaşdırır. Azərbaycandakı Azıx (mağara) onomastik vahidini az etnoniminin izləri kimi qiymətləndirir (1, 12-17).**

Azların sonrakı tarixi barədə məlumat yoxdur. V.V. Bartold azları “naməlum xalq” hesab edir. Görünür, azsaylı bu türk xalqı orta türk dövründə digər türk xalqlarının tərkibində assimilyasiyaya uğrayaraq tarix səhnəsindən çıxmışdır.

Uyğur. Uyğurlar qədim türklərin mühüm bir qolunu təşkil edir. Bu qəbilə birliyinin adına bir etnos kimi qədim türk abidələrindən çox-çox əvvəl Çin mənbələrində təsadüf edilmişdir. Çin mənbələrində uyğur adı huy-hu, huy-he, vey-vu heroqlifləri ilə ifadə edilirdi (112a, s. 334). Çin mənbələrində belə bir məlumat da öz əksini tapmışdır ki, 788-cı ildə uyğur xaqanı Tan sarayına uyğur etnoniminin Çin variantının dəyişdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi haqqında bir elçilik heyəti göndərilmişdi. Bunun nəticəsində huy-he şəkli huy-hu formasına düşmüşdür (116^a, s. 85).

Çin mənbələri çinlilərin uyğurların göy türklər kimi hunların xələfi olduqlarına, qurtdan törədiklərinə inandıqlarını qeyd edir. Uyğurlara aid ən qədim məlumatlara eradan əvvəl İssık-kul gölü ətrafından tapılmış materiallarda təsadüf edilsə də, bu etnonim ilk dəfə run əlifbası ilə yazılmış və göy türk hökmdarı Bilgə kağanın şərəfinə ucaldılmış abidədə 716-cı il hadisələri ilə əlaqədar işlənmişdir. Ümumiyyətlə, uyğur etnoniminə runik əlifba ilə yazılmış Bilgə kağan, Süci, Şine-Usu, Terxin, Tes və Karabalqasun abidəsində rast gəlirik. Uyğur etnoniminin mənşəyi haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Uyğur adı haqqında ən qədim mülahizələr əfsanələrdə öz əksini tapmışdır. Mahmud Kaşqarlı bu etnonim haqqında bir rəvayət qələmə almışdır. Burada göstərilir ki, Makedoniyalı İskəndər uyğur ellərinə gəldiyi zaman uyğur xaqanı onun yanına dörd min adam göndərmiş, tulqalarına taxılan qanadlar şahın qanadları imiş. Bunlar həm önə, həm arxaya ox ata bilirdi. Zülqərnəyn (yəni Makedoniyalı İskəndər) bunlara heyran qalmış və işan xodxorənd demiş. "Bunlar özlərini dolandırır, başqalarına möhtac olmazlar,

bunların əlindən ov qurtarmaz, istədikləri zaman ov edib dolana bilərlər" demək istəmiş və xoxxor adını vermişdir (MK, I, 111- 112).

Müəllif xoxxorun uyğura çevrilməsini fonetik cəhətdən də əsaslandırmağa çalışır, sözüne davam edərək yazır: "Sonralar x hərfi əlifə çevrilmişdir. Bəylece boğazdan gələn hərflərin bir-birinə çevrilib durması olağan şeydir, hale elifin x-ya, x-nın elife çevrildiyi çöktür..., Uyğur kelimesində gördüğün gibi elif herfi x-ya çevrilmişdir. x herfi elif herfine çevrilince xox kelimesindeki z herfi de ye-ye çevrilmişdir. Bu z-nın Ye-ye çevrilməsi büyük bir kuraldır. Bundan sonra xox kelimesindeki x herfi ğ yapılmışdır. Ğ herfinin x-ya çevrilməsi her zaman olan bir şeydir (MK, I, 113).

Sonralar Rəşidəddin və Əbülqazi Bahadır xan da uyğur sözü haqqında bəzi fikirlər söyləmişlər. Onların fikrincə Oğuz xan onun tabeliyinə keçən qəbilələrə ad vermişdir. Ebülqazinin fikrincə, uyğur türk sözüdür, mənası hamıya məlumdur, qoşulan, yapışan (yapışqur) deməkdir. Məsələn, süd uyudu deyirlər (64, s. 42). Bu rəvayətə əsaslanıb Y.Klaprot, A.Kazımbəy, A.Vamberi də uyğur sözünün mənşəyini təxminən eyni şəkildə şərh etmişdir (88, s. 101).

C.Dörfer uyğur sözünün apelyativini tərəfdar, müttəfiq, köməkçi şəklində izah edir (33, s. 169). C.Banzarov uyğur etnoniminin monqol mənşəli olduğunu, oy (meşə) və ğur (xalq) komponentlərindən ibarət olduğunu iddia edir (14, s. 185).

N.A.Baskakov uyğur etnonimini oğuz/oğur onomastik vahidinin variantı hesab edir, müdrik, güclü, qüdrətli mənasını bildirdiyini göstərir (19, s. 28, 62). V.V. Radlov hələ keçən əsrin sonlarında bu etnonim haqqında yazırdı: "Прозвище уйгур могло быть еще в древности нерасчлененным тюркским словом , происхождение которого и самим восточны тюрком было непонятно; в этом случае слово должно было бы проистекать или из какого-то забытого корня, или же в слове этом можно было бы видеть иностранное, в этом последном случае об этимологическом возведении можно бы трактовать только если бы имелись определенные исторические свидетельства о самом происхождении, спорного слова" (122, s. 14).

Bizcə, uyğur etnonimi uymaq felindən törəmiş və müttəfiq mənasını bildirmişdir. Uyğurlar VI əsrdə tölös ittifaqına daxil idi. VII əsrdə tölöslərin altı boyu ayrı-ayrılıqda uyğurlar başda olmaqla altı bağ bodun birliyini yaratdı. Uyük tarlak, Bay bulun, Kemçik- kayabaşı abidələrində altı bağ bodun termini işlənmişdir. Tədqiqatçılar bu birliyə aşağıdakı boyların daxil olduğunu göstərirlər: uyğur, bayırku, ediz, tongra, buğu və apa-isi (37, s. 15). Bunlar VII əsrdə tokuz oğuz qəbilə birliyi ilə birləşib göy türklərə qarşı birgə vuruşmuşlar. 687-ci ildə İltəris kağanın tokuz oğuzları ağır məğlubiyyətə uğratmasından sonra birlik daxilində liderlik uyğurların əlinə keçdi. Bu barədə də müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, S.Gömeç yazır ki, uyğurların tokuz oğuz

federasiyasını özlərinə birləşdirmələri və on uyğur olmaları 739-740-cı ildən sonra Moyun Çorun tokuz oğuzları dərləyib toplamalarından sonra olmuşdur. Çünki Şine-Usu kitabəsində Moyun Çor kağan tokuz oğuz xalqını dərləyib-topladığını söyləyir (37, s. 17).

Lakin faktlar göstərir ki, uyğurların liderliyi ələ alması və on uyğur qəbilə birləşməsi şəklində formalaşması təxminən VIII əsrin əvvəllərində baş vermişdir. Bununla əlaqədar L.Rasonyinin də maraqlı qeydi var: "Tokuz oğuzlar daha mütəkamil onlu bölünüşə görə aşağıdakı ünsürlərdən mürəkkəb idilər: 9 dallı uyğur oymağı 1 tokuz oğuzlardan olmayan oymak; 8 oğuz oymağı toplam 18 oymak. 9 dallı uyğur oymağı tək başına digər 8 oğuz oymağı gücündə idi. Doğu göy türklər Kapağan kağan çağında 12 oymakdan ibarətdilər. Əslində on oymak olduqları halda yendikləri heftal və daha sonra Tibetlilərin Garrgrapur adını verdikləri oymağı kəndilərinə bağladılar. Bu şəkildə Kapağan hakanın 30 oymağı oldu. Kültəgin mezar yazıtında Bilge hakan ulusuna şöyle hitap edər: otuz... tokuz oğuz. Yazıtın noktalarla göstərilən kısımları keçən 12 yüzyıl zarfında silinmişdir. Czeqledi yuxarıda açıqlananlara dayanaraq və isabətlə zıkrı keçən yazıtı şöyle tamamlar: Otuz türk tokuz oğuz" (128, s. 103).

Uyğur xaqanlığı dövründə on uyğur birliyi yağlakar boyunun başçılığı ilə hakimiyyətin əsas dayağı rolunu oynamaqda idi. Hətta X əsrə aid olan bir Mani mətnində on uyğur eli ifadəsinə təsadüf edirik (161, s. 29-33). Çox maraqlıdır ki, orta əsr ərəb coğrafiyaçıları uyğur etnonimi yerinə tokuz quz terminini işlətmişlər. Bəzi müəlliflər buradan çıxış edərək tokuz quz-un tokuz uyğur olduğunu güman etmişlər (42, s. 23-63). Rəşidəddinin "Camiət-təvarix" əsərində göstərildiyinə görə Orxon bölgəsində on çayın sahilində yaşayanlara on uyğur, doqquz çayın kənarında yaşayanlara da tokuz uyquz deyilmişdir. Buradakı tokuz uquzun tokuz oğuz olduğunu güman etmək olar. Müəllifə görə on uyğur birliyi aşağıdakı boylardan meydana gəlmişdi: ebişek, ötünger, bukız, öz kundur, tular, tardar, adar, üç tabın, kamlançu, ötüken (32, s. 334). J. Hamilton bunları Çin mənbələrindəki el və boy adları ilə qarşılaşdırmışdır (42, s. 45-50). V. Tomsen və İ. Markvart tokuz oğuz və uyğurların eyni etnos olduğunu irəli sürmüşlər. Onların bu qənaəti qeyd etdiyimiz kimi IX, X əsr ərəb coğrafiyaçıları səyahətnamələrinin və Çin mənbələrinin də bu etnosları eyniləşdirməsinə əsaslanır. Faruk Sümerin də qeyd etdiyi kimi ancaq nə bunların əsl uyğur boylarını ifadə edilənlərinin arasında, nə də "Camiət-təvarix"dəkilər içində tokuz oğuzların tonqra və kunı boylarının adları bulunmaqda və ya onlara bənzəyən adlar görünməkdədir (51, s. 423).

Həqiqətən ərəb səyyahları uzun müddət tokuz oğuz və ya tokuz quz adı altında uyğurları, uyğur dövlətini nəzərdə tutmuşlar. Məsələn, İbn Xordadbeh (IX əsr) tokuz oğuz türkləri yurdunun ən geniş türk ölkəsi olduğunu, xaqanın on iki dəmir qapılı böyük şəhərindəki (Ordubalık?) xalqın Mani dininə mənsub olduğunu, hökmdarın sarayının damında beş farsax məsafədən görünən və yüz adam tutan qızıl çadır olduğunu göstərmişdir (51, s. 65). Bu

məlumatların 840-cı ildən əvvəlki dövrə, yəni uyğur xaqanlığı dövrünə, Ordubalığ şəhərinin təsvirinə aid olduğunu ehtimal etmək olar. X əsrin sonları XI əsrin I yarısında yaşamış Gerdizi (ölümü 1053) tokuz oğuzlar haqqında nisbətən müfəssəl məlumat verir. O, hökmdar Kür teqinin taxt-tacı qardaşının əlindən almasını təsvir edir. Burada eyni zamanda hökmdarın 1000 nəfər mühafizəçisi olduğu göstərilir. Şine-Usu abidəsində hökmdar qvardiyasının da min nəfərdən ibarət olması göstərilir, qeyd olunur. Bu analogiyadan çıxış edərək güman etmək olar ki, Gerdizinin tokuz oğuzlar haqqında verdiyi məlumatlar da əslində uyğur xaqanlığına və ya uyğurlara aiddir.

Birunidən sonrakı müəlliflərdə artıq tokuz oğuz etnoniminin yerinə uyğur etnonimi çıxış edir. Ona görə də XI əsr müəllifi, alimi Mahmud Kaşqarlıda ancaq uyğur etnonimi gözə çarpır. İslam müəlliflərinin uyğurlara tokuz oğuz demələrini uyğur adının oğuzla bənzəməsi ilə düzgün olaraq əlaqələndirən Faruk Sümer həmin məsələni şərh edərkən yazır: "Tokuz oğuzlar uyğurlar ilə birləşərək və ya uyğur kağanının oğlunu başlarına keçirib onlara tabi olaraq Göktürk devletinin yıkılmasında amil olmuşlardır. Onlar nasıl gök türklərə karşı isyan etmişlerse, uyğurlara karşı da aynı şeyi yapmışlardır. Hatta bu isyan hareketinde onların başında Tay Bilge Tutuk bulunmuştur. Tokuz oğuzların eski bir maziye sahib olmaları, uyğurlar ilə birlikte Göktürk devletine son vermeleri ve uyğur devletinin dayandığı iki unsurdan birini teşkil etmeleri bunda amil olabilirdi" (152, s. 426).

Kıbçak (Ş-U 4). Abidədə kıbçak etnoniminin işləndiyi yeganə cümlə belədir: türk kıbçak elig yıl olurmuş (türk və qıpçaq xalqı üzərində əlli il oturmuş).

Kıbçak etnonimi məlumdur ki, tarix ədəbiyyatında, tarixi mənbələrdə ilk dəfə bu kitabədə işlənmişdir. Abidədə kıbçak etnoniminin türk onomastik vahidi ilə yanaşı işlənməsi faktı da diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, mətnə bu yer zədələnmiş, kıbçak sözündən ancaq bçk hərfi işarələri qalmışdır. Ona görə də abidənin ilk tədqiqatçısı Q.İ.Ramstedt cəsarətli hərəkət edərək əvvəlcə türk-kıbçak şəklində oxumuş (1913-cü ildə), az sonra rus tərcüməsində (1914-cü il) onu "Koqda turki-kıpçakı vlastovali (nad nami) pyatdesyat let..." şəklində vermişdir (125, s. 153). Bu yeri S.Y. Malov da Ramstedtdə olduğu kimi vermiş (91, s. 38), H.N.Orkun isə onu tərcüməsiz buraxmışdır (110, s. 165). Yeri gəlmişkən tədqiqatçılar Şine-Usu abidəsi tapılana qədər belə hesab edirdilər ki, kıbçak etnonimi ilk dəfə IX əsrdə ərəb coğrafiyaçısı İbn Xordadbek "Kıtabe-əl- məsalik və el-məmalik" adlı əsərində işlənmişdir.

Şine-Usu abidəsini ilk dəfə nəşr və tədqiq edən Q.İ.Ramstedt yanaşı işlənən türk və kıbçak etnonimlərini mürəkkəb söz, mürəkkəb onomastik vahid kimi izah etmişdir (125, s. 34—49). Lakin sonrakı araşdırmalar göstərdi ki, türk və kıbçak bu cümlədə həmcins üzv kimi çıxış etməkdədir.

Türkoloq S.Q.Klyaştorını səmərəli araşdırmalardan sonra Şine-Usu abidəsindəki türk və kıpçak etnonimlərinin Orxon kitabələrindəki türk və sir onomastik vahidlərinə uyğun gəldiyini müəyyən etmişdir. Beləliklə, bir dövrdə sir adlanan etnosun başqa bir dövrdə kıpçak adı altında çıxış etdiyi faktlar əsasında sübut edilmiş oldu: VII əsrdə böyük çöldə Göytürklərlə tokuz oğuzlar arasında hegemonluq, liderlik uğrunda uzun müddət rəqabət, mübarizə getmişdir. Belə ki, 630-cü ildə şərq türk xaqanlığı süqut etdikdən sonra tokuz oğuzlar böyük çölün əsas hakimlərindən birinə çevrildi. Amma 687-691-ci illərdə İltəriş kağan onları ağır məğlubiyyətə uğrattı. Bundan sonra tokuz oğuzlar göy türk dövlətinə tabe oldu. Bu barədə Kültigin və Bilgə xaqan abidələrində də bəhs edilir. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu xaqanlığın yaradılmasında göy türklərlə yanaşı sirlərin (qıpçaq) də böyük rolu olmuşdur. Çünki 646-647-ci ildə tokuz oğuzlar bu sirləri kütləvi şəkildə məhv etmək istəmişdi. Bu səbəbdən sirlər tokuz oğuzlardan intiqam almaq üçün onlara qarşı olan Göy türklərlə birləşmiş (63, s. 161), Göy türk dövlətinin meydana çıxmasında mühüm rol oynamışdılar. Onlar bu dövlətin iki əsas dayağından birini təmsil edirdi. Ona görə də bu türk dövləti artıq Orxon abidələrində türk sir bodun yeri (T 3, 58, 60) adlandırılır. Bundan əlavə sirlərin başçısı İhe-huşotu abidəsində irkin (sir irkin) titulu ilə qeyd edilmişdir. Bilgə kağan abidəsinin I sətirində (türk altı sir, tokuz oğuz, eki ediz kerekülüg beqləri bodunu...) eyni zamanda sirlərin altı qəbiləni birləşdirdiyi göstərilmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin sətirin yenidən düzgün oxunuşu türk alimi Tələt Tekinin adı ilə bağlıdır (162, s. 258, 294). 735-ci ildən sonra (Bilgə xaqan abidəsindən sonra) tarixi qaynaqlarda sir etnoniminə təsadüf edilmir. Çin qaynaqlarında bu etnonim se (siet) şəklində çıxış edir. Bu etnos təxminən IV-V əsrlərdə yanto qəbiləsini də özünə tabe edir. Ona görə də IV-VII əsr Çin qaynaqları bu iki qəbilənin birləşməsinə seyanto etnonimi ilə ifadə etmiş, ancaq türk qaynaqları ənənəyə uyğun olaraq bu birləşməni yenə də sir etnonimi ilə ifadə etmişlər (63. s. 156—157). Ehtimal ki, eyni məfhumu ifadə edən bu etnonimlər uzun müddət yanaşı işlədilmiş və anlaşılmışdır. Bu termin müxtəlifliyini S.Q. Klyaştorını belə izah edir: "**Выбор названия авторами памятников, принадлежащих к двум враждебным племенным группировкам мог быть,следовательно, либо случайным , либо мотивированным , но не зависел от хронологии памятников или разницы в енисейской терминологии тюрков и уйгуров — во всех поддающихся проверке случаях такая терминология совпадает. Очевидно, что появление нового этнического термина связано с примечательными и всем известными обстоятельствами,явилось ответом на событие, коренным образом повлявшим на судьбу сирских племен**»(63, s. 160). Belə hadisələr etnosun adının dəyişilməsinə təsir göstərmiş, yeni qəbilə adının semantikasında öz əksini tapmışdır. Kıpçak etnoniminin (İbn Xordadbek xıfçax şəklində qeyd edir) apelyativi qədim türk abidələrində kıpçak və kıvçak variantlarında işlənərək uğursuz, talesiz mənasını

bildirir. Bu leksik vahid abidələrin dilində kıpçak kobı - kıpçak kovı şəklində boş, lazımsız mənasını da ifadə edir. Kıpçak, kıpçak leksemi kovuk, kobuk sözü ilə eyni kökdəndir (34, s. 449, 451, 462). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində bu söz qabıq, qovuc şəklində çıxış edir. Məlumdur ki, türk advermə ənənələrində qoruyucu adlara müraciət edilməsi faktlarına az təsadüf edilmir. Məsələn, Satuk Buqra xan. S.Q.Klyaştorı, bizcə, kıpçak etnonimini qoruyucu xüsusi ad hesab etməkdə haqlıdır. Sirlərin başına gətirilən faciələr bəlkə də onların belə bir ad qəbul etməsinə səbəb olmuşdur. Bu hadisələrdən uzun bir zaman keçmiş, kıpçak etnoniminin əsl advermə səbəbi unudulmuş, "Oğuznamə"də Oğuz kağan bəylərdən birinə Kıpçak adı vermiş, onu ağacla bağlı izah etmişdi (156, s. 33, 38—39, 45—46). Bu rəvayətin başqa variantına Rəşidəddin və Əbülqazi xanda da təsadüf edirik. Əbülqazi Bahadırxan yazır ki, içiboş ağacı qədim türklər kıpçak adlandırır (64. s. 43, 86—87). S.Q. Klyaştorı kıpçak-kıpçak sözünün semantik spektri haqqında yazır ki, kıpçak-kıpçak sözünün əvvəlki mənası məhdudlaşır və "boş, içi boş ağac" mənasında möhkəmlənir. Daha sonra müəllif yazır: "А семавтический спектр более употребительного ковы, позиционно связанного с кывчак в устойчивом парном сочетании, напротив, получает дополнительное частное значение» (63, s. 162).

Sir etnoniminin mənşəyini bəzi tədqiqatçılar İran dillərindəki şir (aslan) leksik vahidilə, qədim totemlə izah edirlər (193, s. 78). Tədqiqatçıların bir qismi kıpçak adını, etnonimini boz, solğun, sarışın mənasındakı kuban sözü ilə əlaqələndirirlər. Məsələn, A. Ponomaryovun fikrincə, kıpçakın ümumi mənası solğun, sarışın olan poloves xalqının adı kimi çıxış edən kuban/kuman sözünün tərcüməsindən ibarətdir (88, s. 104).

Bəlli olduğu kimi, kıpçak etnonimi rus mənbələrində, salnamələrində poloves, Avropa mənbələrində isə kuman/koman onomastik vahidi ilə ifadə edilirdi.

Qazax alimi A.Abdraxmanov kıpçak adının mənşəyini aşağıdakı şəkildə şərh edir: kıpşak/kıpşak kubşak kubaşak kuba bledny, blednojeltıy — şak-kiçiltmə bildirən şəkilçi (2, s. 125). Mənbələr qıpçaqların Göy türk xaqanlığının süqutundan sonra parçalandığını, böyük bir qisminin Orta Asiyada o zaman güclü bir dövlət halına gəlmiş Kimek kağanlığına daxil olduğunu qeyd edirlər. Ona görə bəzi tədqiqatçılar bəzən bu iki etnosu eyniləşdirməyə də təşəbbüs göstərmişlər (4, s. 88). M.Kaşqarlı göstərir ki, XI əsrdə kıpçakların cənubda sərhəd vilayətləri Taraz yaxınlığındakı Kencek senqir şəhəri idi (MK, I, 339).

Çigil. Türk boylarından biri olan çigillərin adı qədim türk abidələrində ilk dəfə uyğurlara aid olan Şine-Usu abidəsində 35-ci sətirdə (abidənin bu hissəsi zədələnmişdir) Çigil tutuk etnoantroponiminin tərkibində işlənmişdir. Burada təsvir edilən hadisələrin gedişindən bəlli olur ki, həmin dövrdə çigillər Yenisey çayının sahillərində Abakan ətrafında yaşayırdılar. 753-cü ildə başda tokuz oğuz və üç karluklar olmaqla bir qrup türk boyu Moyun çor hakimiyyətinə qarşı

çıxmışdır. Bununla əlaqədar Moyun çorun ordusu hücumu keçmiş, bu qəbilə və tayfaları itaət altına almışdı. Moyun çor abidəsinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çigillərlə bağlı sətirləri ciddi şəkildə zədələnməsinə baxmayaraq güman etmək olar ki, burada çigillərin tabe edilməsi təsvir olunur.

Bundan sonra X əsrə qədər ədəbiyyatda çigil etnoniminə demək olar ki, təsadüf edilmir. X əsrə aid olan Makdisinin “Əl-bed ve-et tarix” (966), “Hüdud əl-aləm”də (982) bu etnos və onun yerləşdiyi məntəqə haqqında qısa təsvirə rast gəlirik (156, s. 66, 177). XI əsrdə türk alimi Mahmud Kaşqarlı çigillər haqqında geniş məlumat verir. O göstərir ki, çigillər üç boydan ibarətdir: biri köçəri həyat tərzini keçirərək Kuyasda yaşayır, ikinci qəbilə Talas yaxınlığında məskunlaşmışdı. Üçüncü qəbilə Kaşqarın bir neçə kəndini əhatə edir. Müəllif çigil etnoniminin mənşəyi ilə əlaqədar bir rəvayət qələmə almışdır. Orada göstərilir ki, Makedoniyalı İsgəndər Arqu ölkəsinə yürüş edən zaman çox yağış yağmış, yollar çamur içində qalmış, yerimək çətinləşmişdi. Bunu gören hökmdar “in çe gil əst” (bu nə çamur?) demiş, orada bir qala tikilməsinə əmr etmiş, qala ucaldılmış, adına çigil deyilmiş. Bundan sonra o qalada yerləşən türklərə çigil adı verilmiş, daha sonra bu ad hər yerə yayılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, oğuzlar çigillərin qonşusu olmuş, onlarla çox vaxt düşmən münasibətində olmuşlar. Onlar yanlış olaraq çigil kimi geyinən, eyni adət-ənənəyə sahib olan boyları da çigil adlandırmışlar (MK, L. 393-394). Bunlardan əlavə, tarixi mənbələrdən bəlli olur ki, Kuyas İli çayı sahillərində yerləşirdi. Bu çigillər oturaq həyat tərzinə keçmək üzrə idi. Bundan başqa bu əsrdə çigillərin böyük bir hissəsi Mavərnəhrdə yerləşmişdi. Z.V.Toğan çigil sözündən bəhs edərkən onun iç oğlan demək olan iç-gil ilkin formasından yarandığını göstərir, onun fikrincə, bulqarların bir boyu olan ezgillər də içgillərlə bağlıdır. Daha sonra göstərir ki, 629-645-ci illərdə türk ölkələrinə və Hindistana səyahət edən çinli buddist rahib Hsüan-Tsanq Səmərqənddəki çekiyyədən, yəni çigillərdən bəhs etmişdir (191, s. 404-418). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nuh əfsanəsinə görə Yafəsin oğlu Türkün övladlarından birinin adı Çigildir (156, s. 31). H.N.Orkun çigil etnoniminin çik-il komponentlərindən ibarət olduğunu irəli sürür (110, s. 155). Çigil sözü “Kutadqu bilig”də məcazi mənada işlənərək alçaqköüllü, nəcib mənasını ifadə etmişdir. C.Dörferin fikrincə, çigil etnonimi müxtəlif qəbilələrin birləşməsindən təşkil olunmuşdu, ona görə də qarışıq mənasını ifadə etmişdir (33, s. 88). Çigil etnoniminin Çin dilində hansı transkripsiya ilə verilməsi də tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. J.Hamilton və P.Pelliotun fikrincə çigilin Çincə qarşılığı Tshou-yue sözü ola bilər (37, s. 31). M.Kaşqarlı tuxsı boyunun çigillərlə bir bölgədə yaşadığını, bu səbəbdən onların bəzən toxsu-çigil adlandığını göstərir (MK, I, 423).

Bəlli olduğu kimi, etnonimlər antroponim və toponimlərin meydana çıxmasında əsas mənbələrdən biridir. Bu səbəbdən qədim türk onomastikasında çigil etnoniminin iştirakı ilə meydana çıxmış antroponim və toponimlər də diqqəti çəkir. Məs.: Çigil Arslan (Man. I, 27):

Çigil tutuk (MÇ35): Tüksin Çigil (153, 56): Çigilbalık (Man. 1, 26): Çigilkent (Man. 1, 27). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XII əsrdən sonra tarixi mənbələrdə çigil boyunun adına təsadüf edilmir. Ancaq çigillərin türk dünyasının müxtəlif bölgələrinə yayıldığını düşünmək olar. Məsələn, Anadoluda təxminən beş toponimin tərkibində çigil etnoniminin izlərinə rast gəlinməsi təsadüfi sayıla bilməz.

Kara yağma. Qədim türk boylarından biri də yağmalardır. Bu etnonimə ilk dəfə Terxin uyğur abidəsində (Şim 5, 6) təsadüf edilməkdədir. Qədim türk abidələrində çox az təsadüf edilən bu etnonim bundan sonra X əsr abidəsi “Hudud-ul-ələm”də gözə çarpır. Burada göstərilir ki, bu ölkənin şərqində tokuz-quz (yəni uyğur) ölkəsi yerləşir, qərbində karluk ölkəsidir. Yağmalarda əkinçilik azdır, ovçuluqla məşğul olurlar. Xalqı qüvvətli və müharibdir. Hökmdarları tokuzquz hökmdarları ailəsindəndir. Yağmaların bir çox qəbilələri vardır. Bəziləri bunlar arasında 170 məruf qəbilənin sayıldığını söylərlər. Kaşqar, Artuk və Xrakli kimi şəhərləri vardır (156, s. 63).

Buradan bəlli olur ki, yağmalar Kaşqar və onun şimalındakı Narın çayı arasında yaşamışdır. V.V.Bartold yağmaların uyğur qəbilə birliyinə daxil olduğunu göstərir (15,V s. 71). V.V.Radlov yağma sözünü yağmalamaq leksik vahidi ilə əlaqələndirir (121, s. 54). Ərəb coğrafiyaçıların əsərlərində bu xalqın cəsur, igid və müharib olduğunu tez-tez vurğulamalarına əsaslanaraq bu fikrin həqiqətə yaxın olduğunu düşünmək olar.

Bəzi mənbələrdə kara yağma adlanması da bu fikri bir daha təsdiq edir. Bu etnonim Terxin abidəsində göstərildiyi kimi tarixən uyğur birliyinə daxil olmuş, 840-cı ildə bu xaqanlığ süqut etdikdən sonra ehtimal ki, qərbə və ya cənub qərbə üz tutmuş 15 oymağın içərisində yağmalar da olmuşdur. Yağmalar, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Kaşqar şəhəri ilə Narın çayı arasındakı bölgədə yerləşmişdilər (15, s. 72).

Mahmud Kaşqarlı divanında yağma boyu haqqında qısaca bu bilgiləri verir: Türklərdən bir topluluq olub onlara kara yağma da deyilir (MK. III, 34). Yuxarıda işarət etdiyimiz kimi yağmalar güclü, hərbsevən bir etnik qrup idi. Ehtimal ki, bununla əlaqədar olaraq bu etnonim kara yağma şəklində işlənmişdir. Qaraxanlı dövlətinin etnik mənsubiyyəti haqqında müxtəlif mülahizələr olsa da bizcə, bu sülalənin yağmalardan çıxdığını söyləyənlər haqlıdırlar. Çünki onların bir sıra xüsusiyyətləri bir-birinə tamamilə uyğun gəlir. Yağmalar kara etnonimini işlətdikləri kimi Qaraxanlı hökmdar sülaləsinin titulunda da kara epiteti həmişə istifadə edilmişdir. O. Pritsak Qaraxanlı dövlətinin, sülaləsinin əsasında çigil və yağmaların dayandığını vurğulayır, çigillərin onqonunun aslan, yağmalarının buğra olduğunu göstərir (117, s. 253). Yağma hökmdarı Buğra xan titulu daşıyırdı. Eyni şəkildə Qaraxanlı hökmdarları da buğra xan titulu işlədirdi. Qaraxanlı sülaləsinin karluklardan çıxdığını iddia edən alimlərə etiraz edən F.Sümər yazır: "Satuk Buğra han 955 yılında yağma şəhirlərindən biri olan Artucda ölmüşdü,

Karahanlı hanedanının aile mezarlığı da Kaşgar şəhərində bulunuyordu. Verilmiş olan şu bilgilerin Karahanlılar dövlətinin karluklar tərəfindən deyil, yağmalar tərəfindən kurulmuş olduğunu göstərməyə imkan verir. Esasen hanlarına qarşı son dərəcədə saygılı, kudretli, güclü, savaşıq və silahları mükəmməl yağmalar dururken, başsız kalmış, kavmi birliyini yitirmiş, bir qismən çifçilik həyatına keçmiş, mühüm bir qismının davranışları yumuşamış olan karlukların Karahanlı dövlətini qurmaları gerçəkdən bir az hayretverici olurdu. Kaynakların açıq bir şəkildə bildirdikləri üzərə batı türk əlminde hökmdarları han unvanı taşıyan tek kavim yağmalardı. Karahanlıların da han unvanını taşımaları da bundan gəlir (154, s. 115).

Göstərilən faktlar bir daha təsdiq edir ki, Qaraxanlı dövlətinin hökmdar sülaləsi qədim türk yağma boyundan çıxmışdı.

Kay. Kay etnonimi də qədim türk yazılı abidələrində bir dəfə — uyğur abidəsi olan Terxin kitabəsində (k 3) işlənmişdir. Bu leksik vahidi abidəni tədqiq edən S.Q.Klyaxtorını Kaybaş şəkildə antroponim olaraq təqdim edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, şəxs adı mətnin məzmunu ilə məntiqi cəhətdən uyğun gəlmir. Bunu nəzərə alan Tələt Tekin mövcud hərfi işarələri kay və aba şəkildə oxumağı qərara almış, onları etnonim olaraq təqdim etmişdir. Mahmud Kaşqarlı da XI əsrdə bu adda bir türk boyu haqqında məlumat verir (MK. 1, 28). Böyük alim bu etnonimi basmıl, yabaku, tatar və kırğız boylarının əhatəsində göstərir. Müəllif kay boyu ilə oğuzların kayığ boyunu fərqləndirir (MK, I, 55). Y.Nemetin fikrincə, kay etnoniminin apelyativi güclü mənasını ifadə edir (105, s. 87).

Aba. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, aba etnonimi qədim türk yazılı abidələrində bir dəfə uyğur Terxin abidəsində işlənmişdir (k 3). Buradakı aba baş etnonimi Tələt Tekinin fikrincə Mahmud Kaşqarlının divanında rast gəldiyimiz oquz boylarından olan ava/yava/ıva/yıvalarla eynidir. Müəllifin bu fikri bizcə, həqiqətə uyğundur. Bəllidir ki, Mahmud Kaşqarlı əsas və geniş yayılmış məşhur oğuz boylarını qeyd etmişdir. Onların təşəkkülü, mövcud olma tarixi isə XI əsrlə məhdudlaşa bilməzdi. Ona görə igdir boyu kimi ıva/abaların adlarına da VIII əsr abidəsində rast gəlinməsi təsadüfi ola bilməz. Aba etnoniminin apelyativi ehtimal ki, yab sözü ilə bağlıdır. Yab sözü V.Radlovun fikrincə yad, özgə, yadelli, yağlı mənasını ifadə edir (121, s. 289).

İgdir. Bu türk etnonimi Terxin abidəsində işlənmişdir (cənub 3). S.Q.Klyaxtorını bu sözü iqder şəkildə oxuyur. T.Tekin isə bizim anladığımız görə İgdir Bülük şəkildə etnoantroponim kimi oxumuşdur. Mətdən igdir boyunun başçısı Bülüyün Moyun çorun əsas düşmənlərindən olduğu anlaşılır. Bu etnonim ehtimal ki, iki hissədən: ig və dir komponentlərindən ibarətdir. A.N.Kononova görə ig kök, əsas (64, s. 93), J.Nemetə görə isə igdir məşhur, tanınmış, alicənab mənasını bildirir (105, s. 281). İgdir etnoniminin Terxin abidəsində işlənməsi onu göstərir ki,

oğuz boylarının tarixi çox qədimdir və onların qəbilə bölgüsü Mahmud Kaşqarlıının yaşadığı dövrdə deyil, daha qədim dövrlərdə olmuşdur.

Bu boy adı müasir dövrdə Türkiyə Cumhuriyyəti ərazisində bir neçə yaşayış məntəqəsinin (İğdır və Kastamonu vilayətləində) adında öz varlığını saxlamaqdadır.

Kasar. Bu etnonim Terxin, Tes və Şine-Usu abidələrində dörd dəfə işlənmişdir: Kadir kasar Bedi bersil... (Terx. 17); Bedi Bersil Kadir kasar anta barmış (Tes 10); Kasar koruğ kontı, çit tikdi, örgin yaratdı (Tes 19); Ol yıl Ötüken kedin uçınta Tez başınta Kasar kordan örgin anta ititdim, çit anta tokıtdım (Şine-Usu 7).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Şine-Usu abidəsi 1974— 1975-ci illərdə yenidən gözdən keçirilərkən, abidənin bəzi zədələnmiş sətirləri yeni tapılmış abidələrə əsasən bərpa edilmiş, bir sıra hərfi işarələrin oxunuşu dəqiqləşdirilmişdir (58, s. 85). Belə ki, abidənin VII-sətirində Q.İ.Ramstedtin aksırak ordu şəklində oxuduğu hərf kompleksini S.Q.Klyaştorını əsaslandırılmış şəkildə kasar kordan olaraq oxumuşdur. Bu mətdəki kasar leksik vahidini o etnonim olaraq gözdən keçirir. Abidədəki izahdan bəlli olur ki, Uyğur dövlətinin hökmdarı Eletmiş bilge kağan 751-ci ildə Kasarın qərbində (bu eyni zamanda Tuvada Tez çayının da qərbinə düşür) qərargah qurmuşdur.

Terxin və Tes abidələrində isə uyğur dövlətçiliyinin tarixindən bəhs edilərkən məlumat verilir, Kadir və Kasar qəbilə başçılarının fəaliyyəti qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu abidələrdə öz əksini tapmış məlumatlardan aydın olur ki, tarixdə yaşamış güclü xəzər xaqanlığının qurucusu olan qəbilə vaxtilə (VI əsrə qədər) göy türk xaqanlığının tərkibində uyğur federasiyasına daxil olmuşdur. Yeri gəlmişkən, Nuh əfsanəsinə görə Yafəsin 8 oğlundan biri də Xəzərdir (112, s. 376). Çin qaynaqları Türküt dövlətinin qərb ucundakı xəzərlər (kasar) haqqında məlumat verir (165, s. 812).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə xəzərlərin türkmənşəli olması, uyğur federasiyasına daxil olması haqqında bəzi mübahisəli fikirlər ortaya atılmışdır (140, s. 10-14).

Xəzərlər ağ və qara olmaqla iki yerə ayrılırdı. Mənbələr eyni zamanda xəzərlərin göy tanrı dininə etiqad göstərdiyini də yazır. Xəzər dənizinin adı da xəzər etnosu ilə bağlıdır. Yuxarıda bəhs etdiyimiz abidələrdə kasarların (xəzər) VII əsrdə tokuz oğuzların tərkibində göy türklərə qarşı vuruşduqlarına da işarə edilir. Yeri gəlmişkən onu da xatırlamaq yerinə düşər ki, uyğur xaqanlarından biri Kasar kağan 824-832-ci illərdə hökmdar olmuşdur. Təəssüf ki, Karabalqasun abidəsinin Çin mətnində ancaq Kasar kağana qədərki uyğur xaqanları haqqında məlumat verilməkdədir. S.Gömeç Kasar kağan haqqında belə yazır: "Kasar tiginin adından iki nəticə çıxarmaq mümkündür: Birincisi, ağabeyi Küçlüg Bilge de olmak üzre Kasar tigin tokuz uyğur boyundan kasarlara (hazar) mensupdur. İkincisi, Küçlüg Bilge kardeşlerinden birini kasarlar üzerine göndermiş olduğundan dolayı kardeşi de bu adı almış ola bilir. Ancak kasar

tigidən sonra iktidar mevkiinə keçəcək olan Hu tiginin də hülardan ola bileceyi ihtimali çox kuvvetli olduğu üçün birinci görüşün doğru olması aşağı yukarı kesindir” (111, s. 54).

Xəzərlər VI—X əsrlərdə Volqa ilə Kırım arasında qüdrətli bir dövlət qurmuşlar. Dövləti idarə edən xəzər qəbilə birliyi on əsas qəbilədən təşkil olunmuşdu. Bu birliyə uyğur, türkiş, xəzər, bulqar, sabir və başqa boylar daxil idi (İA, V,I, s. 397). Xəzərlər Türküt (tukyu) dövləti zamanında isə qərbi göy türklərə tabe idi. L.Rasonyi sabirləri xəzərlərin xələfi adlandırır və xəzər sözünün sərbəst dolaşan mənasını bildirdiyini göstərir (128, s. 114). Xəzər sözünün mənşəyindən bəhs edən tədqiqatçılar bu etnonimi kazax etnonimi ilə qarşılaşdırır, kökündə kaz/kas ünsürünün mövcudluğunu, kaspinin də bununla bağlı olduğunu göstərir (30^c, s. 59).

Bulak. Bu etnonim qədim türk abidələrindən ancaq uyğur Şine-Uşu kitabəsində iki dəfə toponim kimi işlənmişdir. I. Örünq beqiq Kara bulukiğ Anı olurmış (ŞU 220). Bir yegirminç ay yeqirmike Kara buluk öndin Sokak yolu... (ŞU 35). Onu qeyd etmək lazımdır ki, bu nümunələrdən birincisi bizcə, etnotoponimdir. İkinci nümunə isə, bizim fikrimizcə, daha çox etnonim kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu etnonim açıqca buluk şəklində yazılsa da bəzi tədqiqatçılar onu bulak şəklində oxumaqdadır (38, s. 20). Onu da qeyd edək ki, H.Orkun bu leksik vahidi sual işarəsi ilə olsa da etnonim kimi oxumağa meyilli olmuşdur (ETY, I, s. 172). Kara buluk toponiminin Abakanın ətrafında olduğunu güman etmək olar. 752-ci ildə tokuz oğuzlar və kırğızlar bir ittifaq yaradıb Kara buluk və Ürünq beqdə yerləşərkən kırqızlara elçi göndərmişlər.

Bu etnonim ehtimal ki, sonralar bulak şəklinə düşmüşdür, çünki bu fonetik əvəzlənmə türk dillərinin fonetik quruluşu üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Məs.: konuk - konak; boğuz - boğaz və s. Buradakı kara sözü güclü mənasındadır.

Bulak qəbiləsinin adına daha sonra X əsr ərəb müəllifinin "Hüdud-ül-aləm" əsərində təsadüf edilir. Burada bulakların yağmalardan olub tokuz oğuzlarla qarışıq yaşadığı göstərilir (153, s. 72). Daha sonra bulaklar haqqında Mahmud Kaşqarlı məlumat verir. Müəllif bulakların bir türk boyu olduğunu, bir ara qıpçaqlara dustaq olduqlarını, bu səbəbdən elke bulak adlandıqlarını qeyd edir (MK, 1, 379).

Bulak etnonimi bulğamaq felindən törəmişdir. Bulğamaq feli Tonyukuk abidəsində də işlənmişdir.

Bersil. Bersil etnonimi Terxin (17) və Tes (10) abidələrində tokuz oğuz xaqanlığının VII əsrin ikinci yarısında göy türklərlə savaşa məğlub olması epizodu ilə əlaqədar xatırlanır. Bu etnonim həmin abidələrdə kadir, kasar etnonimləri ilə yanaşı qeyd edilir. Mənbələrdə bersillər bulqar, xəzər türklərinin bir boyu olaraq göstərilir. Bersillərin adına Bizans tarixçisi Feofilakt Simokattanın əsərində (VI əsr) barselt şəklində təsadüf edirik. Bəzi ehtimallara görə VI əsrdən başlayaraq barsillər Dərbəndin şimalında, Sulak və Terek çaylarının Xəzər dənizinə töküldüyü

yardə məskunlaşmışdılar. Markvarta görə balıq ovu ilə məşğul olan bu boy hun dövründə türkləşmişdir. IX əsrdən etibarən barsillərin adına tarixi qaynaqlarda təsadüf edilmir (172, s. 292). Uyğur abidələrinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq S.Q.Klyaştorının ardınca biz güman edirik ki, barsil və kasarlar boz ok qəbilə birliyinə və VI əsrdəki uyğur dövlətinə daxil olmuş, xəzər və bulqar xanədanlarının təşəkkülü zamanı uyğurlardan ayrılaraq bu xaqanlıqların əsasını təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, barsillərin boz ok ittifaqına daxil olmasını inandırıcı hesab etməyən tədqiqatçılar da vardır. Məsələn, bu məsələ ilə əlaqədar tarixçi S.Gömeç bunları yazır: "... Barsil adı ayrıca Tibete səyahət edən beş uyğur elçisinin raporlarında Pars-il şəklində keçməkdədir. Bizim araştırmalarımıza görə şimdikiyə qədər Barsil və Bersil şəklində transkripsion edilən bu teknik adın Barsil və ya Bars-el şəklində okunması daha doğru olacaqdır. Çünki biliyoruz ki, bars və ya pars Türk kültüründə önəmli bir yere sahiptir və şahıs adı ola bildiyi gibi boy adı olması da çok mühtemeldir" (37, s. 19).

Yeri gəlmişkən, Tes abidəsində (9) oğuzların bozok qəbilə birliyinin adına da təsadüf edilir. Burada bozokların başçısının da Bedi Bersil və Kadir Kasarla bərabər dövlətə xəyanət etdiyi və bunun nəticəsində tokuz oğuz xaqanlığının göy türklərə məğlub olması vurğulanır. Bəllidir ki, bozok etnonimi sonralar "Oğuznamə" abidəsində də işlənmişdir. Bəzi tədqiqatçıların bozok və üçok ayrımının ancaq X əsrdən etibarən meydana çıxma biləcəyini iddia etməsinə baxmayaraq (37, s. 19), bizcə, VIII əsrdəki türk etnik tarixində artıq oğuzların bu boy bölgüsü meydana çıxmışdı. On ox və başqa birliklərə analogiya olaraq bozok və üç ok bölgüsünün də qədim olduğunu düşünə bilərik.

Yatız. Uyğurların Terxin abidəsində təsadüf etdiyimiz etnonimlərdən biri də yatız/yataz) etnonimidir (şerq 2). Türkologiyanın bugünkü səviyyəsi yatız boyunun kimliyi haqqında tam məlumat əldə etməyə imkan vermir. Ona görə də T.Tekin bunun Çin mənbələrində adı çəkilən ye-tis boyu ilə eyni ola biləcəyini ehtimal şəklində irəli sürür (165, s. 835). S.Q.Klyaştorı eyni etnonimi aytaz (?) şəklində transkripsiya edərək şöhrətli (proslavlenniy?) biçimində sual işarəsi ilə tərcümə edir. Transkripsiyada ytz hərfi işarələrini də mətnə əlavə etməsindən bəlli olur ki, bu etnonimin aytaz şəklində oxunmasına özü də şübhə ilə yanaşır (58, s. 91, 93). S. Gömeç də bu barədə: Burada adını təsbit edəmediyimiz bir de yatız adı keçməkdədir" - deyə yazmışdır (37, s. 19).

Runik əlifba ilə yazılmış uyğur abidələrində fonetik dialektizmlərin əks olunmasına əsaslanıb (məs.: şad yerinə çad yazılmışdır) yatız formasının ediz etnoniminin təhrif olunmuş şəklində olduğunu güman edirik. Mətnə yatız sözündən sonra oğuz etnoniminin gəlməsi də bu fikri qüvvətləndirir. Bəllidir ki, tölöslərin bir qrupu altı bağ bodun adı altında VII əsrin əvvəllərində bir siyasi ittifaq əmələ gətirmişdi. Altı bağ bodun bir az sonra edizlər də daxil olmaqla tokuz

oğuzlarla birləşdi. Tokuz oğuz federasiyası aşağıdakı boylardan təşkil olunmuşdu: 1. Buğu. 2. Bayırku. 3. Hun. 4. Tonqra. 5. Eskel. 6. Ediz. 7. Apa isi. 8. Ku- lun-wu-ku. 9. Ki-pi (37, s. 17).

687-ci ildə göy türklərlə tokuz oğuzlar arasında baş vermiş qanlı müharibəyə bir neçə abidədə işarə edilir. Terxin abidəsində də yatız (ediz) etnonimi bu çərçivədə işlənmişdir. Ona görə də bizcə, bu faktlar da təsdiq edir ki, yatız forması ediz etnoniminin təhrif edilmiş variantıdır.

Yağlakar boyu. Yağlakar etnonimi bəhs etdiyimiz uyğur abidələrində üç dəfə, həm də antroponimlərin tərkibində təsadüf edilir. Yağlakar onomastik vahidi burada antroponimlərin tərkibində işlənsə də Çin mənbələrindən bəllidir ki, bu xaqan boyu on uyğur qəbilə birləşməsinə daxil idi, uyğur xaqanlarının bir çoxu da məhz bu boydan çıxmışdı. Ona görə də tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, Sevrey abidəsinin türkcə mətnində işlənən İnci Yağlakar uyğur hökmdarı Bögü kağanın (759-779) adlarından biridir. Mani mətnlərində (Mahnamaq) Yağlakar **mal** antroponimi (M6) işlənmişdir. Süci abidəsində də Yağlakar kan onomastik vahidinə təsadüf edilir. Bu onomastik vahidin tərcüməsi, anlaşılması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bernştam Yaqlakar xanı qırğız xanı hesab edir. Buna S.Y.Malov vaxtilə ətraflı və tutarlı dəlillərlə cavab vermiş, onun doğru olmadığını göstərmişdir. Abidənin 840-cı ildən sonra qoyulmasını nəzərə alaraq son dövrlərdə Süci abidəsinin birinci sətirindəki "**Uyğur** yerinte Yağlakar kan ata keltim" cümləsini Uyğur ölkəsindən Yağlakar xanı ataraq gəldim şəklində tərcümə edirlər (142, s. 255).

TURFAN UYĞURLARININ AD SİSTEMİ

a) TURFAN UYĞUR ABİDƏLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏR

Bəlli olduğu kimi, 840-cı ildə uyğur xaqanlığı yıxıldıqdan sonra uyğurların böyük bir qismi Şərqi Türküstana axın etmiş və Turfan-Beşbalıq ətrafında məskunlaşmışdır. Buradakı uyğurlar demək olar ki, tamamilə oturaq həyat tərzinə keçmiş, şəhər məişətini mənimsəmişlər. Bu uyğurlar müxtəlif dinlərə etiqad göstərmişlər. Eyni zamanda uyğurlar bu bölgədə yeni mədəniyyət çevrəsinə daxil olmuş, Çin, soğd, toxar, Höten, Hind xalqları ilə ictimai-siyasi və mədəni əlaqə saxlamışlar. Antroponimlər sırf mədəniyyət faktoru olduğuna görə bu həyat təzi uyğurların adlarında da əks olunmuşdur. Bu adlarda uyğurların zövqü, dünyabaxışı, mədəni səviyyəsi, inancları, həyat təzi və s. geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda bu adlarda qədim türk antroponimik sistemi, advermə ənənələrinin əsas prinsipləri davam etdirilmişdir. Turfan uyğurlarının ad sistemi Ötüken türklərinin, o cümlədən də Ötüken uyğurlarının ad sistemlərindən kifayət qədər fərqləndiyindən buna ayrıca fəsil ayırmağı qərara aldıq. Bu fəsildə IX-XIII əsrlərdəki kolofonlarda, hüquq sənədlərində işlənmiş şəxs adları, eyni zamanda manixey və buddizm məzmunlu uyğur abidələrindəki şəxs adları tədqiqata cəlb olunur.

Burada bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək istəyirik. Göytürk və uyğur xaqanlıqları dövründəki yazılı abidələrdə qadın adları çox az işlənmişdir. Qədim türk cəmiyyətində qadının

cəmiyyətdə özünəməxsus rolu olmasına baxmayaraq, bu abidələrin xarakteri ilə əlaqədar olaraq burada qadın adları çox az gözə çarpır. Eyni vəziyyət Mahmud Kaşqarlıının sözlüyündə də müşahidə edilir. Bu abidədə 7-8 qadın adına təsadüf edirik. Amma uyğur Koçu dövlətinin zamanına aid olan uyğur abidələrində belə adların sayı yüzdən artıqdır.

3.1.1. Antroponimlərin leksik-semantik qrupları. Türkologiyada türk antroponimlərini əmələgəlmə yollarına, yaranma üsullarına və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı şəkildə təsnif edirlər:

1. Totemistik adlar;
2. Məqsədli adlar;
3. Təsadüfi adlar;
4. Teofer adlar;
5. Valideynlərin arzusuna görə verilən adlar;
6. Şəxslərlə bağlı olaraq verilmiş adlar;
7. Rütbə və titul bildirən sözlərlə düzələn adlar(125,s.143-144) .

Bu bölgü əsasında biz Turfan uyğurlarının ad sistemini tədqiq edirik.

I. Rütbə, titul əsasında əmələ gələn şəxs adları. Bu yolla düzələn şəxs adları, bəlli olduğu kimi, qədim türk yazılı abidələrində çoxluq təşkil edir. Ümumiyyətlə, qədim türk antroponimik sistemində titulların mühüm rolu olmuşdur. Buna görə də burada, hətta titulun bəzən birbaşa şəxs adı yerində çıxış etdiyini də müşahidə edirik. Bəhs etdiyimiz abidələrdə kişi adı bildirən antroponimlərin tərkibində aşağıdakı titul və rütbə bildirən leksik vahidlər işlənmişdir: kan, san,un/sen,ön, beg, inal, tarkan, tutuk, tutun, çor, tigin, elig, toyın, açarı, seli və s. Qadın adlarında isə, əsasən, tenrim, katun, kunçuy və ağa titulları işlənmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu abidələrdəki rütbə və titul bildirən sözlərin bəzisi Orxon-Yenisey abidələrində də şəxs adlarının tərkibində fəal iştirak etmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, uyğur Koçu dövlətinin özünəməxsus titul sistemi diqqəti cəlb edir. Turfan uyğurlarının hökmdarları bir qayda olaraq Arslan bilge Tenqri ilig İdukut titulu daşıyırdılar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, idukut titulu, onun mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur (15, V, 334; 8, 493-503). Turfan bəyliyin hökmdarları öncə kağan, sonralar isə kan, eliq kan, tenqriken və ən sonda idukut titulu daşımışlar. Bəyliyə daxil olan qəbilələrin başçıları eltebər, şahzadələr tiqin, vergi toplayanlar isə tarkan titulu ilə tanınırdılar. Beg burada sadəcə vəzifə adı və titul kimi işlənirdi. Halbuki bəg göytürklərdə yüksək vəzifə sahiblərinə, aristokrat təbəqəsinin nümayəndələrinə verilən ad və ya titul idi. Bundan əlavə, Turfan bəyliyində eş, ayğucu və toyın titullarından da istifadə edilmişdir (10,s. 69).

İndi də titul və rütbə bildirən sözlərlə formalaşan şəxs adlarını gözdən keçirək:

1. Ağa titulu. Bu titulla aşağıdakı antroponimlər düzəlir: Tokluğ Kutluğ ağa (Arat 227) Kurçığan ağa (Arat 227). Bu titulla düzələn qadın adlarına sonrakı dövrlərdə daha çox təsadüf edilir. Məsələn, XIX əsrdə Naxçıvan xanının qızının adı Gövhər ağa idi.

2. Beg titulu. Koço dövləti dövrünə aid kolofonlardakı antroponimlərin tərkibindəki beg titulunun işlənməsinə az rast gəlirik. Bu abidələrin özünəməxsus cəhəti ondan ibarətdir ki, burada qadın adlarının tərkibində də beg titulu işlənir. Məs.: Nirmalaşri beg (Arat, 223). Bu antroponimdəki Nirmalaşri sanskrit dilindən alınmış sözdür; mənası “çirksiz, təmiz” deməkdir. Tanyaşri beq (Arat 223). R. Arat bu antroponimin sanskritcə olduğunu qeyd edir, onu bu dildəki Triratna buddizm termini ilə əlaqələndirir (8, 418). İrinçin beq (Arat, 223). Bu antroponim də türkcə deyil, sanskrit dilindən alınmışdır, Buyan Kaya Kalın qızının adıdır. Buyan Kaya Kalının qardaşı qızının adının İma beg olduğunu ehtimal etmək olar. Bu antroponimin fonetik cəhətdən ahəng qanununa tabe olmaması göstərir ki, bu antroponimin də apelyativi sanskrit mənşəlidir (8, s. 418). Çalır tutuk beg (Arat, 218), Beg buka (Zieme, II, 92), Kaya onq, tutuk beg (Zieme, II, 87). Bu sonuncu şəxs adında Kaya komponentinin apelyativi bəllidir. Buradakı onq, tutuk titulu haqqında bəhs edərkən ilk öncə xatırlatmaq lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar onu antroponim hesab etsələr də, KTŞ31-dəki “Tabğaç onq tutuk bis tümen sü kelti” cümləsindəki Onq, tutuk da elə hərbi rütbə, çin, tituldur, şəxs adı deyildir. Doğrudur, ola bilər ki, bu titul Köl tigin abidəsində antroponim funksiyasını yerinə yetirmişdir. Yuxarıdakı beg titulu ilə işlənən bəzi antroponimlərin qadın adı olması təəccüblü deyildir. Çünki ağa titulu kimi beg titulunun da türk antroponimiyası tarixində bəzən qadın adlarının tərkibində işlənməsinə sonrakı dövrlərdə də təsadüf edilir. Məsələn, İlhanlı hökmdarlarından Olcaytunun qızının adı da Satı beg idi.

3. Çor titulu: Borluk çor (Zieme II). Bu antroponimin tərkibindəki borluk komponentinin apelyativi qədim türk abidələrində də “üzümçü, şərabçi” mənasını bildirmişdir. Yeri gəlmişkən, bu sözlə qohum olan bor, borlukçı leksik vahidlərinə də abidələrdə rast gəlirik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər qədim uyğur abidələrində, məsələn, “Maytırsimit” abidəsində Manqçor, “Kalyanamkara və Papamkara” abidəsinin kolofonunda Kösen çor işlənmişdir. Bundan əlavə, uyğur hüquq sənədlərində (USp.18) Borlukçı antroponiminə də təsadüf edilir.

4. Katun titulu. Baçaq katun (Zieme III), Lala katun (Zieme III), Turmuş katun tenqrim: Erdeni katun tenqrim (USp26), Ana katun (Tuquş I, 20)

Bu antroponimlərin tərkibindəki baçaq xristian və manixeylərdə “oruc tutmaq”, “pəhriz saxlamaq” mənasını bildirir. Erdeni sanskrit dilindən alınmış sözdür, mənası “xəzinə, qiymətli metal” deməkdir. Lala antroponiminin apelyativi fars dilindən alınmış lalə sözüdür, Turmuş isə tur/dur- feli ilə bağlıdır.

5. Inal titulu. Bu titul Orxon-Yenisey abidələrində də (Inal öge-Y49) işlənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bu titulun incə variantını da təhlil edirlər. Bu variant daha çox Mahmud Kaşqarlı

“Divanı”nda (İnel öz-MK I, 361) və ona yaxın dövrün abidələrində gözə çarpır. Mahmud Kaşqarlı bu tituldan bəhs edərkən onun tigin ilə tarkan arasında bir vəzifə dərəcəsi bildirdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, inel anası xanəndandan, atası da xalqdan olan bütün gənclərə verilən bir tituldur (MK, I, 122).

Ümumiyyətlə, şəxs adlarından əvvəl gələn bu titul bildirən sözün apelyativi, çox ehtimal ki, “inanmaq, güvənmək, etibar etmək, əmanət etmək” mənasını bildirmişdir. Bəhs etdiyimiz qədim uyğur abidələrində aşağıdakı şəxs adlarının tərkibində bu titul bildirən sözün işlənməsinə təsadüf etdik: Ödöş ınal (Tuquş I, 21), Adak tutuk ınal (Tuquş I, 21), Taqay ınal (Tuquş I, 14), Yaşkan ınal (Zieme, III, 268), Busardu ınal (Zieme III, 268), Kakaç ınal (Zieme, I, 73), Toyın kulı ınal (Zieme, I, 74), Tolun Toğrı ınal (Zieme, I, 74), Kara ınal (Zieme, II, 91), It kaya ınal (Zieme, II, 91), Ara kaya ınal (Zieme, II, 91), Ukmış ınal (BTT II), Kösen ınal (Zieme III), Silakay ınal (Zieme, II, 89).

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, “İki qardaş hekayəti”nin kolofonunda gözə çarpan şəxs adlarında bu titul əvvəldə gəlir: Inal taş, Inal toğmış (43, 51-53).

Yuxarıdakı antroponimlərdən Kakaç ınal şəxs adında kakaç komponentinin apelyativi “palçıq, çirk, rütubət” deməkdir. Həmin söz bu mənada Mahmud Kaşqarlının “Divanı”nda da işlənmişdir, qadın adı kimi çıxış edir.

Taqay ınal antroponimində taqay sözü qədim türk dilində “dayı” mənasını ifadə edir. It kaya ınal antroponimi qədim dövrlərdə uyğurlar arasında itə sayqı göstərilməsinin izi kimi özünü göstərir. Türk onomastikasında it, köpək kultu haqqında prof. Əhməd Cəfəroğlunun bir məqaləsində ayrıca olaraq bəhs edilmişdir (257, 10). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, USp. 26-da it sözü vasitəsilə It saman və It tarkan antroponimləri də işlənmişdir. Toyın kulı ınal antroponimindəki toyın onomastik vahidinin apelyativi “buddizm dininin rahibi” mənasını bildirən Çin mənşəli sözdür. Bu onomastik vahid başqa qədim uyğur antroponimlərinin tərkibində də gözə çarpır: Toyın çok (USp73), Toyın kulı şıla (USp84), İdege toyın (AY 137) və s.

6. Kunçuy titulu. Tərkibində kunçuy komponenti olan qadın adları: Tüzün bilqə kunçuy və Tüzün silik kunçuy (M 14, 35). Bu antroponimlərin tərkibindəki tüzün “bütün, əsl”, silik isə “bakirə” deməkdir. Bilqə apelyativi isə “müdrük” mənasını ifadə edir. Esen kunçuy (Zieme III). Buradakı esen “sağ, salamat” mənasını ifadə edir. Bu antroponim (esen) kumanlarda da gözə çarpır (Zieme, I, 82).

7. Tarkan titulu: Kaş kaya tarkan (Zieme, II, 87) antroponimi qədim türk dilindəki kaş, kaya və tarkan apelyativi məlum olan komponentlərdən ibarətdir. İş ayğuçı avluç tarkan (Zwei Pfh.), Kenç turmuş tarkan, It tarkan (Zwei Pfh.). Bundan başqa bu titula Huang Wenbinin nəşr

etdirdiyi mətnlərdə Ked toğmış tarkan, Oğul Arslan tarkan və manixey monastr mətnində Taş Svit Bars tarkan və Kumar Bars tarkan antroponimlərində də təsadüf edilir (Zieme II, 88).

8. Tenqri titulu. Bu titul I şəxsin təkində tenqrim şəklində, demək olar ki, daha çox qədim uyğur abidələrində təsadüf edilir. Bu abidələrdə tenqrim titulu şahzadələrə, kübar dairədən olan xanımlara verilir. Məs.: Oğul aşunmuş tenqrim (Zieme III), Artuk tenqrim (Zieme, III), Oğul umdu tenqrim (Zieme III). Bu şəxs adlarının tərkibindəki aşunmuş komponenti aş- felindən törəmişdir. Bu fel “aşmaq, yüksəlmək, ucalmaq” mənasını bildirirdi. Artuk antroponiminin apelyativi “artıq” leksik vahidindən gəlir. Türk dövlətinin bəyliklər dövründəki Artuk oğulları sülaləsini yada salmaq kifayətdir. Bundan başqa bu antroponim kumanlarda (126,s.82), türkmənlərdə (148, s. 181) də gözə çarpır. Umdu komponenti “ümid, etibar” mənasındadır.

L.Y.Tuquşevanın nəşr etdirdiyi iki kolofonda da çox sayda qadın adı işlənmişdir. Müəllif məqaləsinin izahat hissəsində göstərir ki, bu kolofonda kişilərin bir çoxu mal titulu ilə, qadınların çoxu isə tenqrim titulu ilə çıxış edir (173,s. 252). Amma nədənsə tərcümədə qadın adlarındakı tenqrim titulu buraxılmışdır. Hər iki kolofonda tərkibində tenqrim titulu işlənən qadın adlarına təsadüf edilir. Bunlar aşağıdakı antroponimlərdən ibarətdir: İçkelmiş tenqrim (I, 9), Basana tenqrim (I, 10), Sumak tenqrim (I, 12), İlalmış tenqrim (I, 14), Kutuk tenqrim (I, 18), Oğul yitmiş tenqrim (I, 19), Sevinç tenqrim (I, 20), Usdek tenqrim (I, 20), Ana katun tenqrim (I, 20), Arıq kunçuy tenqrim (I, 21), Tez kön tenqrim (I, 21), Buyançuk tenqrim (I, 22), Tarım kunçuy tenqrim (I, 22), Tadarçın tenqrim (I, 22), Yığmış tenqrim (I, 24), Kesik tenqrim (I, 24), İl ornatmış tenqrim (II, 1), Sevik tenqrim (II, 2), Kızırturmuş tenqrim (II, 5), İl tını tenqrim (II, 9), Yarıçuk tenqrim (II, 7), Kutaçuk tenqrim (II, 9), Ornaçuk tenqrim (II, 10) və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, P.Zieme doğru olaraq Östek antroponimini Östen şəklində oxuyur (Zieme, III, 275). Bu antroponimin apelyativi “östön, gözəl” mənasını ifadə edir. Arıq kunçuy tenqrim antroponimində arıq komponentinin apelyativi “təmiz, günahsız”, kunçuy “şahzadə xanım” deməkdir. Tadarçın tenqrim antroponiminin birinci komponentini P.Zieme L.Tuquşevadan fərqli olaraq Taytarçın şəklində oxumaqdadır (Zieme III, 280). Bu onomastik vahidin mənası tam şəkildə aydın deyil. Onu uyğur abidələrində rast gəldiyimiz Tatar tenqrim antroponimi ilə müqayisə etmək olar. Sumak tenqrim antroponimindəki Sumak onomastik vahidi kumanlarda da təsadüf edilir (Zieme, I, 126). Bu antroponimin apelyativi “meşindən düzəldilmiş su qabı” deməkdir (159,s. 487).

Bəhs etdiyimiz abidədə bir neçə antroponimin tərkibində İl komponenti çıxış edir: İlalmış, İl ornatmış, İlkelmiş. Bu xüsusiyyətə, ümumiyyətlə, digər uyğur antroponimlərinin də tərkibində təsadüf edirik: İl tözmiş, İl körmüş, İl karışur, İl evirmiş, İl tirmiş. Onu da qeyd edək ki, qədim uyğurlarda kişi adlarında da İl komponentindən istifadə edilməsinə təsadüf edilir: İl temür, İl bars, İl Arslan tiqin (Zieme, II, 82).

Tenqrim titulu ilə P.Ziemenin nəşr etdirdiyi qədim uyğur mətnlərində aşağıdakı antroponimlər işlənmişdir: Balak tenqrim - Balak onomastik vahidi digər türklərdə yer və şəxs adı kimi də çıxış edir. Məsələn, Macarıstan kumanlarında XIV əsrdə Balak adlı bir məntəqə qeydə alınmışdır (126, 85). P.Zieme bu antroponimin xristian tatarlarda və sabirlərdə təsadüf edildiyinə diqqəti cəlb edir (Zieme, I, 79).

Küseyük tenqrim. Birinci komponentin küse formasının apelyativ mənası qədim uyğur dilində “arzu etmək” anlayışını bildirir. Bu mətndə bununla eyni kökdən olan Küsüş antroponimi də işlənmişdir. Baçak kur... tenqrim. Burada yarısı pozulmuş kur komponentini P.Zieme kurtğa şəklində bərpa edir (Zieme, I, 82). Kurtğa “qoca, yaşlı” mənasını ifadə edir. Baçak komponenti uyğur hüquq sənədlərində də təsadüf edilir. Xristian və manixeylərdə “oruc tutmaq, pəhriz saxlamaq” mənasını bildirir.

9. Tigin titulu. Kutluğ tigin kız (Arat 223), Sılığ tigin (Arat 239), Külüg tonqa tigin (BTTV, 728), Turmuş tigin (Arat, 223), Çın tigin kelin tenqrim (Arat 223), Tilik tigin kız tenqrim (Arat 223). Göründüyü kimi, bu abidələrdə Orxon-Yenisey abidələrindən fərqli olaraq tigin titulu qadınlara aid şəxs adlarının tərkibində də çıxış etməkdədir. Yuxarıdakı Sılığ tigin antroponiminin tərkibindəki sılığ komponenti “yüksək, gözəl” mənasını ifadə edir.

10. Sanqun/senqün titulu. Bu titul Çin mənşəli olub “general” deməkdir. Orxon-Yenisey abidələrində normal tezliklə çıxış edən bu titul bildirən söz qədim uyğur abidələrində də ara-sıra gözə çarpır. Məsələn: Kol Arslan sanqun (BTTV), Külüg inanç saçu sanqun (Zwei pfahl), Id kikedmiş sanqun (Zwei pfahl), Yegen külüg sanqun (Zwei pfahl 15), Sarığ baş tarkan yanqa sanqun (Zwei pfahl 16), Tanq Arslan sanqun (Zwei pfahl17), İl almış sanqun (Zwei pfahl 18), Edgü yegen sanqun (Zwei pfahl 19), Yegen ağısız sanqun (Zwei pfahl 19).

Göründüyü kimi, sanqun/senqün titulu daha çox “Zwei pfahlinschriften aus den Turfanfunden (Die uigurische inschrift auf dem pfahle)” mətnində gözə çarpır. çünki bu abidə F.K.Müllerin mülahizəsinə görə, X əsrə, Böqü Kül bilqə kağan (899-947) dövrünə aiddir.

11. Toyın titulu. Qədim uyğur antroponimlərinin tərkibində təsadüf etdiyimiz bu titul bildirən söz buddizm dini ilə əlaqədardır. Çin dilindən alınmış bu titulun mənası “rahib” deməkdir. Bir neçə qədim uyğur antroponiminin tərkibində gözə çarpır. Bunlar aşağıdakı antroponimlərdən ibarətdir: Sarığ toyın (Tuquş I, 14). Toyın kuli inal (Zieme, I).

P.Zieme qədim uyğur mətnlərində bu antroponimik model əsasında düzəlmiş Nom kuli, Burkan kuli, Kuvrağ kuli antroponimlərini də bununla müqayisə edir.

12. Tutuk titulu. Tədqiqatçılar tutuk titulunun Çin dilindən alındığını və totok şəklində transkripsiya edilməsinin vacibliyini iddia edirlər. “Hərbi komendant” mənasını ifadə edən tutuk titul adı Orxon-Yenisey abidələrində çox fəal olmuşdur. Orta əsrlərdə bu leksik vahidin işlənmə dairəsi xeyli məhdudlaşmışdı. Ona görə də Mahmud Kaşqarlı artıq onun bu dövrdə ancaq

antroponim kimi işləndiyini qeyd edir (MK, I, 380). Koço dövlətinin idarəetmə sistemində də tutuk titulu mövcud idi. Bu məsələdən bəhs edərkən tarixçi K. Makkeras belə yazır: “Adı çəkilən titul tutuk istər uyğurlarda, istərsə də VIII əsr çincəsində dəyişik mənaları bildirir. Tan dövlətində du-du öndə gələn məmur idi. Uyğurlarda isə tutuk “boy rəisi” deməkdir. Bunlar iki idi: konfederasiyanın təməlini təşkil edən doqquz boy ilə karluk və basmıllar... bunlar bir də dövlət xəzinəsi üçün vergi toplayırdı. Doqquz boyun rəisi olaraq uyğurlardakı tutuk xaqanın yaxın qohumu idi, amma xaqanın özü deyildi” (80,s. 433).

Qədim uyğur kolofonlarında aşağıdakı antroponimlərin tərkibində tutuk sözünə təsadüf edilir: Adak tutuk (Tuquş, I, 21), Kedik tutuk (Tuquş I, 12), Sınq kur tutuk (Tuquş I, 17), İsik edqu tutuk ər tonqa (Zwei pfahl), Çalır tutuk beq (Arat ETŞ, 218), Kolımdu tutuk (Zieme II), Kaya onq, tutuk beg (Zieme, II, 87).

13. Tutunq titulu. Bu titul bildirən söz ehtimal ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki tudun (Tudun Yamtar) titulu ilə müəyyən qohumluq əlaqəsinə malikdir. Mahmud Kaşqarlı isə bu titulu “kənddə su və arx işlərini tənzimləyən şəxs” mənasında izah edir (MK, I, 400). Qədim uyğurlarda isə Çin mənşəli tutunq sözü “vilayətin hakimi, vali” mənasını bildirən vəzifə adıdır. Haqqında bəhs etdiyimiz abidələrdə aşağıdakı şəxs adlarının tərkibində işlənmişdir: Biiqui tutunq. Bu bir rahib adıdır. Antroponimin hər iki komponenti Çin dilindən alınmışdır. Biiqui onomastik vahidinin apelyativi “təəssüf” deməkdir (Zieme I, 279). Suuza edgü tutunq antroponimi də Çin mənşəlidir (Zieme, II, 93). Buradakı türkmənşəli edgü sözü “yaxşı” mənasını ifadə edir, Kıytso tutunq, antroponimi də Çin mənşəlidir; bunun Kıntso variantı da bəhs etdiyimiz abidələrdə gözə çarpır (Zieme, III, 273). Burkan kuli tutunq (Zieme, III, 268) antroponimində Burkan kuli onomastik komponenti “Buddanın qulu, qulluqçusu” mənasını ifadə edir. Ata tutunq (Zieme II, 91) və Altmış tutunq (Arat ETŞ 218) antroponimlərinin komponentlərinin mənası aydındır. Toğrul tutunq (Tuquş II, 6) adındakı birinci komponent türk sözü olub, bir quşun adıdır. Çısuva tutunq (Arat, ETŞ, 125) antroponimi uyğurlarda qədim dövr şairlərindən birinin adıdır. Vapşintu tutunq, antroponimində birinci komponent Çin mənşəlidir, “müəllim, mürəbbi” mənasını ifadə edir.

II. Totemistik adlar. Qədim uyğur kolofonlarında antroponimlərin tərkibində totemistik heyvan adları da çıxış edir. Bunlar arslan, bars, buka, toğrul, laçın, yanqa (BTT V, 181), toğan, tonqa leksemlərindən ibarətdir, məsələn: Tolun Toğrul (Zieme, I, 74). Bu şəxs adındakı tolun komponentinin apelyativi dolmaq felindən törəmiş tolun sözüdür, “bədirlənmiş” (ay) deməkdir. Tolun ay ifadəsi klassik türk ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Eyni zamanda Tülünöğulları sülaləsindən Əhməd bin Tülün tarixdən bəllidir (Zieme, I, 82). Toğrul/toğrul quşu (şahin, yırtıcı quş) türklərdə ənənəvi olaraq müqəddəs hesab edilmiş, ona görə də Orxon-Yenisey və digər türk abidələrində şəxs adlarının tərkibində çıxış etmişdir. Edgü toğrul (Tuquşeva I, 8). Bu

antroponimin tərkibindəki edgü komponentinin apelyativi qədim türk dilində “yaxşı” mənasını vermişdir. Toğrı tutunq (Tuquş II, 6a). Burada tutunq, komponenti qədim uyğurlarda titul bildirən söz olaraq çıxış edirdi.

Beg buka (Zieme, II, 92), Bay buka (Zieme, II, 92), Bolat buka (Tuquş II, 11a), İl buka (Zieme, II, 92), Kara buka (Hamilton 52). Bu antroponimlərin tərkibində gözə çarpan bay komponenti müasir türk dillərinin antroponim sistemlərində də geniş yayılmış bir leksik vahiddir. Qədim türk yazılı abidələrində bu komponent antroponimin həm əvvəlində, həm də sonunda işlənir. İl komponenti isə qədim uyğur abidələrində, həm də el fonetik variantı ilə çıxış edir. Bu antropokomponent eyni zamanda qədim rus abidələrində El bek, El buka, İlturmuş kimi antroponimlərin tərkibində gözə çarpır (18,s. 34).

Totemistik görüşlərlə bağlı olan, müqəddəs heyvan hesab edilən arslan qədim uyğur abidələrində geniş şəkildə işlənmişdir. Məsələn: It Arslan (Hamilton 52), Kol Arslan sanqun (BTT V, 739), Yegen Arslan (BTTV 707), Alp Arslan (Zieme, 11, 92), Tanq Arslan (Zwei pfahl 17), Beq Arslan (Zwei pfahl 19), Arslan Bilqe tenqri ilig Künçük Iduk-kut (Arat 220). Bu sonuncu antroponim üzərində xüsusi dayanmaq istəyirik. “Eski türk şiiri” kitabında bu uyğur hökmdarının adı ilə bağlı (XIV əsrin əvvəllərində yaşamış) “Xatimə duası” adlı uyğur mətnini ilk dəfə görkəmli türkoloq, uyğur abidələrinin ən tanınmış tədqiqatçısı Rəşid Arat tədqiq, aşkar və nəşr etdirmişdir. Müəllif bir az sonrakı səhifələrində haqqında bəhs etdiyimiz uyğur hökmdarının atasının adını müəyyən etməsindən söz açır: Bu mətni bilavasitə hökmdar özü yazdırmışdır. Ona görə də özünü bu şəkildə təqdim edir:

Arslan Bilge Tenqri iliq

Atam Kireşiz Iduk-kut

Anam Tokluğ Kutluğ ağa birle

ançulayu Kurğıçan ağa yime

Abita burkan uluşınta

antırnisiz toğup belgöröp

Artukrak terk ödön

Adırtlığ burkan kutın bulzunlar (Arat 226)

O, uyğur hökmdarının ıduk-kut titulundan bəhs edərkən “Arslan bilqe tenri iliq”in onun adı, “Iduk-kut”un isə həmin hökmdarın titulu olduğunu göstərərək yazır: “Mərkəzləri Koço və ya daha sonrakı adı ilə Idikut şəhəri olan uyğur hökmdarlarının daşdıqları titulun tam şəklinə görülən Arslan Bilge tenqri, mərkəzləri Ötügen olan uyğur xaqanlarının daşdıqları tituldan bilavasitə Arslan kəlməsinin mövcud olması ilə ayrılmaqdadır. İkincilərin istifadə etdikləri kağan yerinə, birincilərin, ümumiyyətlə iliq titulu uyğun gəlir. Bu mətləblərin göz önündə tutulması ilə bu dövrdən qalma sənədlərin aidiyyətinin təsbiti asanlaşacaqdır” (8, s.501). Deməli, Arslan

komponenti Koço dövləti hökmdarlarının antroponimlərini Ötügen uyğur dövləti uyğur hökmdar antroponimlərindən fərqləndirən əsas amil kimi çıxış etmişdir.

III. Uşaq üçün xoş dilək, arzu əsasında yaranan qadın adları. Tərkibində kut, kutluğ, ögrünc sözləri olan qadın adları aşağıdakılardır: Kutluğ kızı (M 15), Kut katun (M 15), Kutluğ (USp. 21, 23), Ögrünç tenqrim (TTVII 40), Sevinç (Tuquş I, 19), Kutadmış tenqrim (USp. 26).

Bu antroponimlərdəki kut, kutluğ “bəxt, səadət, xoşbəxt” mənasını bildirir. Ögrünç antroponiminin apelyativi də ög/öy feli ilə bağlıdır.

IV. Kosmoqonik məfhumlardan əmələ gələn şəxs adları. Tolun (M 39). Bu antroponimin apelyativi “dolu ay” mənasını bildirir. Aykuncuy (USp26). Ay beg (Zieme I). Sonuncu antroponim “Oğuz kağan” dastanında da Ay kağan şəklində işlənir (LOK 8). Nəsturi xristian abidələrində: Aymenqü, Aytak kişi adı kimi çıxış edir (Cumaqulov 67).

V. Ata-ananın duyğularını ifadə edən qadın adları. Ay çeçək tenqrim (USp26). Bu antroponimdən digər türk abidələrində də istifadə olunmuşdur: Ay çeçək (Manas dastanı), Mah çeçək (Babur sarayında istifadə edilmiş qadın adlarından) (127,s. 85).

VI. Etnoantroponimlərdən ibarət olan qadın adları: Kırkız tenqrim (Zieme, II, 93), Kıtay tenqrim (Zieme, III, 275), Tatar (Arat, 218). Türk onomastikasında bu üsulla antroponim yaratmaq geniş şəkildə yayılmışdır.

VII. Uyğur hüquq sənədlərində kollofonlarda olduğu kimi bəzi qadın adlarına təsadüf edirik. Burada da kutluğ leksemi antroponim yerində çıxış edir. Məs.: Manqa Tedimilig Kara buka ikedöke karçılığ bolup Kutluğ atlığ kadın kişini satıp Kutluğ temürtin yüz elig kalın böz aldımız (Usp 26). “Mənə Tedimilike və Kara bukaya ikimizə xərclik lazım olduğu üçün Kutluğ adlı qadını satıp Kutluğ tәмүrdән yüz әlli qalın bez aldıq.” Kutluq antroponiminin apelyativi “xoşbəxt” mənasını ifadə edir. Aysılığ (USp.73). Bu qadın adının işləndiyi mətn belədir: Utuznunq Baltur atlığ temirçi karabaş Toyınçoknın, Aysılığ atlığ ebçi karabaş bözçi bu ikegü beglerinqe ayıtmatın er ebçi bolmışlar. “Utuzun Baltur adlı dəmirçi köləsi ilə Toyınçokun Aysılığ adlı toxucu qadın köləsi — bu ikisi bəylərdən izin almadan ər-arvad olmuşlar”.

Bəllidir ki, türk antroponim sistemində Ay leksemi geniş şəkildə işlənir. Buradakı sılığ komponentinin apelyativi qədim türkcədə rast gəldiyimiz “təmiz, bakirə” mənasını ifadə edən söz olmuşdur. Türk antroponimiyası tarixində silig, Silig terken, Silig tigin kimi şəxs adları, qadın adlarının X əsrə aid olan Böqü kan kitabəsində (USp 26) işlənməsinə təsadüf edirik. Eyni zamanda Orxon abidələrindən Köl tigin kitabəsində Yegin Silig bəg şəxs adı da (KTş33) işlənmişdir. Bundan əlavə, “Mahranamaq”da Tözön silik kuncuy (M 14, 35), qaraçaylarda Sılıhan, Sıylıkız, Radlovda Payan sulu (W.Radlof. Proben. III, 269, IV, 12) kimi qadın adları da məlumdur (127, s.79, 86). Müasir qazax və tatar dillərində silu/sulu “gözəl, göyçək” leksik vahidi bu gön də işlənməkdədir (159a, s.495).

Bunlardan başqa uyğur hüquq sənədlərində Kimzun (İzgi 143), Silan, (USp.78) və Kız turmuş (USp.61) qadın adları da çıxış etmişdir. Sonuncu şəxs adının tərkibindəki kız leksemi monqol istilasından dövründəki şəxs adlarının tərkibində “şahzadə” mənasını da ifadə etmişdir. Antroponimlərdəki oğul, oğlan sözləri isə yenə “oğul, şahzadə” çalarını bildirir (153,s. 310).

b) UYĞUR HÜQUQ SƏNƏDLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏR

Tarixdən bəllidir ki, Ötügen uyğur kağanlığı süqut etdikdən sonra uyğurların böyük qismi bu bölgəni tərk edib Şərqi Türküstana yerləşdilər. Uyğurların burada qurduqları Koço dövlətinin başçısı X əsrdən etibarən İdukkut titulu daşımaqda idi, dövlətin baş şəhəri də İdukkut şəhəri şəklində tanınmaqda idi. Zəmanəmizə qədər gəlib çıxmış dörd yüzə yaxın uyğur əlifbası ilə uyğur dilində yazılmış kitabə Koço dövlətinin təsərrüfat həyatını canlı şəkildə əks etdirir. Bu təsərrüfat və hüquq sənədləri tarixçilər, dilçilər, etnoqraflar, hüquqşünaslar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sənədlər eyni zamanda türk tarixi onomastikasının, antroponimiyasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki burada təsərrüfat və hüquq müqavilələri ilə əlaqədar çox sayda titul, şəxs adı, köməkçi adlar, qohumluq terminləri və s. işlənmişdir. Qədim uyğur təsərrüfat və hüquq sənədlərində şəxs adlarına istinad edərək Turfan bölgəsində X-XIII əsrlərdə yaşamış uyğur türklərinin şəxs adlarının mənşəyi, formalaşması və ümumiyyətlə bu dövrün türk antroponimiya sistemi haqqında konkret nəticələr əldə etmək mümkündür.

Şərqi Türküstanda qədim dövrlərdə və eləcə də ilk orta əsrlərdə türklərlə yanaşı monqollar, soqdlar, toxarlar və bəzi digər xalqlar da məskunlaşmışdı. Bundan başqa, orta əsrlərdə uyğur türklərinin Çin, Tibet, Orta Asiya dövlətləri ilə qarşılıqlı mədəni və iqtisadi-siyasi əlaqələri davam etməkdə idi. Bu səbəbdən həmin dövrün antroponimiya sistemində bu faktorların təsiri aydın şəkildə öz əksini tapmışdır.

Bu vəsilə ilə yuxarıda göstərdiyimiz amillərin təsiri altında uyğur şəxs adları içərisində göytürk şəxs adlarından fərqli olaraq yabançı mənşəyə sahib antroponimlərin də bəlli miqdarda işlənməsinə rast gəlirik. Ona görə də təsərrüfat və hüquq sənədlərindəki alınma antroponimləri dil mənsubiyyətinə görə aşağıdakı qruplara ayıra bilərik:

1. Monqol mənşəli şəxs adları: Ambi (USp. 53), Burulday (USp. 38), Burçuy (USp 48), Isıka (USp 3), Mulda (USp 14), Sayık (USp 122), Saniyaç (USp.40), Sambun (USp 77), Saranquç (USp 3), Samsiba (USp 61), Senqa (USp 11), Soma (USp 57), Somaçi (Usp 63), Sokta (USp 45) və s.

Yuxarıda göstərilən şəxs adlarının əksəriyyəti bu gün də monqol mənşəli kalmık və buryatların arasında istifadə edilməkdədir (150, s.208-257).

2. Çin dilindən alınmış şəxs adları: Çisun senqün (USp34), Çitsu (USp.74), Çitsu Sila (USp.12), Kaytsu tutun (USp12), Liv taypu (USp61), Minsin (USp74), Kaytasu (USp.74), Kimtsu (USp78), Kunçuy tenqri (USp26), Sabi buka (USp.56), Senqün (USp26), Sisi ok (USp13), Sisi tu (USp87), Sivsay taysi (FT2), Sutza (USp17), Taynak silavanti (USp4), Tayşi (USp29), Bakşi (USp39), Titso (USp83), Buşaçı (USp91), Kimsun (USp114) və s.

3. Sanskrit dilindən birbaşa və ya dolayı yolla alınmış antroponimlər: Ara buka (USp.14), Ara temür (USp.6). Bu antroponimlərin tərkibindəki sanskrit dilindən alınmış ara komponentinin apelyativi “sədaqətli, müqəddəs” mənasını ifadə edir (SRS, 69). Aruni (USp115) antroponiminin apelyativi sanskrit dilində “günəş” mənasını bildirir (SRS, 69). Erdeni katun (USp38) antroponiminin tərkibindəki erdeni komponentinin apelyativi qədim uyğur abidələrində də işlənmişdir və sanskrit dilində “qiymətli daş, xəzinə” mənasını ifadə etmişdir (DTS, 176). Baçara (USp52) antroponiminin apelyativi də sanskrit dilində “canlı” anlayışını bildirmişdir (SRS, 480). Barv (USp 107) antroponiminin apelyativi də “ilkin, birinci” mənasını bildirmişdir (SRS, 403). Budaşiri (USp 6) antroponiminin apelyativi sanskrit dilində “buddaya məxsus olan” mənasını ifadə edir (SRS, 492). Buyan kara (USp 25), Buyan temür (USp 15), Buyançuk silavanti (USp 88) antroponimlərindəki buyan onomastik vahidinin apelyativi “alicənab, xeyirxah əməl, hərəkət” (DTS, 121) mənasını ifadə edir. Mamat Monqul Çin (USp 55) antroponimi də eyni şəkildə sanskrit dilində təsadüf edilmişdir (168, 196). Saniyaç (USp 40) antroponiminin apelyativi “sadiq” mənasını bildirmişdir (SRS, 710). Soma (USp57, 62) antroponiminin apelyativi də “ay tanrısı” mənasını (SRS, 748) bildirir. Hüquq və təsərrüfat sənədlərində rast gəldiyimiz Visvabu (USp 128) antroponimi də sanskrit dilindən (DTS, 634) alınmışdır. Tarmasirin (USp. 22) antroponimi də sanskrit mənşəlidir. Bu onomastik vahidin tarma komponentinin apelyativi sanskrit dilindəki buddizm dini termini olan drahma “din qanunu, din təlimi” ünsüründən ibarətdir. Uyğur abidələrində işlənmiş Tarmapali/Darmapali (Tis 41) antroponimində də bu ünsürə təsadüf edirik. Buradakı şiri komponenti isə sanskrit sözü olub “məxsus, aid” mənasını bildirir (SRS, 492).

4. Ərəb mənşəli antroponimlər. Bəhs edilən dövrdə uyğurların ərəblər və islam dini ilə yaxın əlaqəsi olmadığından bu abidələrdə ərəb mənşəli şəxs adları nisbətən az işlənmişdir. Bu tip antroponimlərə aşağıdakı onomatik vahidləri aid etmək olar: Taçudin (USp. 69) antroponiminin apelyativi tac və din sözlərindən ibarətdir, “dinin tacı” mənasını ifadə edir. Bolat (USp 112) antroponiminin apelyativi ərəb dilində fulad, fars dilində polad şəklindədir. Ali (Usp 63) antroponimi ərəb xəlifəsinin adından alınmışdır. Mubarək Koç (USp 57) antroponimində mubarək komponentinin apelyativi ərəb dilində “uğurlu” mənasını ifadə edir. Yavisip (USp17) antroponimi ehtimal ki, ərəbmənşəli Yusuf şəxs adının dəyişilmiş forması kimi çıxış edir. Ərəblərdəki Yusuf da yəhudi mənşəli İosif antroponimi ilə eyni mənşəlidir.

5. Turfan uyğurlarında türkmənşəli şəxs adları çoxluq təşkil edir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu abidələrdəki antroponimlərdə göytürk şəxs adları ənənəsi qorunub saxlanmış və davam etdirilmişdir. Məsələn, kitabələrdən birində uyğur Koço dövləti hökmdarının adı aşağıdakı şəkildə təqdim edilir: Ay tenqrıde kut bolmuş uluğ kut ornatmış Alpın erdemin el tutmuş Alp Arslan kutluğ kül bilge tenqri xan. Bu ad tipoloji baxımdan Uyğur xaqanlığı dövründə divar üzərindəki yazıda təsadüf edilən “Kutluğ Arslan bilge tenqri elig kut el tutmuş” şəxs adı və ya titulu ilə çox yaxından səsleşməkdədir (88,s. 152).

Uyğurların təsərrüfat və hüquq sənədlərində kişilərə məxsus şəxs adları qadınlara məxsus şəxs adlarına nisbətən daha çox işlənmişdir. Bu sənədlərdəki şəxs adları bir çox cəhətlərinə görə qədim türk antroponimləri ilə eyni və ya bənzər xüsusiyyətlərə malikdir. Buradakı şəxs adları hər şeydən öncə türk toplumunun müxtəlif qruplarını, onların dünyabaxışını, adət-ənənələrini, inanclarını əhatə etməkdə və əks etdirməkdədir. Burada işlənmiş şəxs adları zəngin insanlarla yoxsul insanlar, kölələr arasında özünü göstərən fərqləri belə quruluşu, məzmunu və başqa xüsusiyyətləri ilə göstərir. Bu cəmiyyətdə göytürklərdə olduğu kimi yüksək təbəqəyə mənsub insanların adları bir neçə sözdən ibarət olur, titullarla birlikdə işlənir. Bəzən bu şəxslərin adlarına Çin, Tibet, sanskrit mənşəli leksik vahidlər də artırılır. Məsələn, Keyşedü Açarı (USp.28), Yaksamdu tutunq (Izgi 144), Bay yeke Şıla (Izgi 144), Buyan Temür Elçi (USp7), Arslan Bilge tenqri Ilig Künçük Iduk-kut (Arat, Makaleler, I, 500), Sivsay tayşı (FT 1), Kumaş bay (USp.27) və s.

Aşağı təbəqəyə mənsub olan şəxslərin adları çox zaman bir sözdən ibarət olurdu. Məsələn: Yigedmiş (Izgi 116), Umar (Izqi 128), Terbiş (USp.55), Esen (USp55), Udçı (USp55), Bintun, (USp1), Bönqek (USp.7), Enç (USp.2) və s.

Uyğur təsərrüfat və hüquq sənədlərində işlənmiş antroponimləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Etnoantroponimlər. Bu üsulla yaranmış şəxs adları türk mədəniyyətinin bütün dövrlərində geniş yayılmışdır. Koço dövləti dövrünün antroponimlərində də bu cür antroponimlərə tez-tez təsadüf edilir. Məs.: Yürünq kıpçak (USp.14, 17). Qeyd etmək lazımdır ki, V.V.Radlovun 1928-ci ildə nəşr olunmuş kitabında bu antroponim Yürük kıpçak şəklində verilmişdir (371, 23). Sonrakı tədqiqatlar buradakı yürük komponentinin yürünq şəklində olduğunu müəyyən etmişdir. Kıpçak onomastik vahidi məlumdur ki, etnonimdir və VIII əsrə aid olan Şine-Usu abidəsində işlənmişdir. Kıtay kara (USp116), Kıtay buka (USp32), Kıtay yalavaç (USp111), Kerey (USp15), Tatar (USp79), Merkid (USp13), Çirkin Tok Temür (USp9). Çirkin monqol qəbiləsinin adıdır (153,s. 307).

Kora kıtay (Tuquş, II) antroponiminin tərkibindəki kıtay komponenti etnonimdir və monqol əsilli bir etnos olaraq Orxon-Yenisey yazılı abidələrində də çıxış etmişdir. Bu etnonim

Kıtay bört (USp30) və Kıtay buka (USp32) kimi uyğur hüquq sənədlərindəki antroponimlərin tərkibində də gözə çarpır. Tanut Patar (Tenişev 1965) antroponiminin tərkibindəki tanut onomastik vahidi monqol əsilli bir etnosun adı olmuşdur. Tavğaç yeke (Arat, Makaleler, I, 557) antroponimində Tavğaç komponenti, ehtimal ki, “Çin xalqı” mənasını bildirən Tavğaç etnonimindən ibarət olmuşdur. Monqol buka (USp81) antroponiminin tərkibindəki monqol komponenti də etnonimdir. Kerey (USp21) antroponimi də, ehtimal ki, kereit etnonimindən ibarət olmuşdur. Keruki (USp74) antroponimi də, ehtimal ki, bu şəxs adı ilə eyni mənşəlidir. Yezir tonqa (USp108) antroponiminin tərkibindəki yezir ünsürü yazır şəklində bir türk qəbiləsinin adı olmuşdur. Eyni zamanda tədqiqatçıların xəzər və bulqarlara aid şəxs adlarının siyahısında Yazir Bulas antroponimini qeyd etməsi də diqqəti cəlb edir. Qaynaqlarda Yabatu, Yapdu terek (USp29) antroponimlərindəki yabdu komponentinin bir peçeneq qəbiləsinin adı olduğu qeyd edilir (88, s. 191). Çokı (USp26) antroponimi də ehtimal ki, çakar bulqar qəbiləsinin adından törəmişdir.

Uyğur təsərrüfat və hüquq sənədlərində bəzən etnonimlərdən düzələn antroponimlərin aşağıdakı tipinə də təsadüf edilir: Sökti tözlük Yalaçur (Tuquş, 94).

2. Topoantroponimlər. Bu üsulla antroponimlərin yaranması türk dillərində, türk antroponimlər sistemində geniş yayılmış qaydalardan biridir. Məs: Ötüken temür (USp73). Buradakı Ötüken komponenti, məlumdur ki, uyğur və göytürklərin qədim və müqəddəs məskəni olan Ötüken ormanı ilə əlaqədar, onun xatirəsi kimi işlənmişdir. Misir (USp.11, 14, 19, 38), Misir kara kuz (MO2), Misir şıla (USp.28, 37) antroponimlərindəki Misir onomastik vahidi, ehtimal ki, Misir ölkəsinin adından alınmışdır. Çünki haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə uyğur Koço dövlətinin dünyanın müxtəlif ölkələri ilə ticarət əlaqələri mövcud idi. Yabaş tutuk (ThSIV). Şine-Usu abidəsində də Yabaş çayından bəhs edilir. Bu üsulla formalaşmış antroponimlər P.Ziemenin nəşr etdirdiyi kolofonlarda da gözə çarpır: Koçoluğ Şulaydu (168, 206) antroponimindəki Koçoluğ komponenti Koço şəhərinin adı ilə bağlıdır. Murutluğ (Zieme, II, 271) antroponimi də toponimdən əmələ gəlmişdir. Küsen Inal, Küsen çor, Küsen tenqrim (Zieme, II, 274) antroponimlərindəki Küsen onomastik vahidi Kuça şəhərinin qədim adıdır.

3. Tərkibində totemistik, müqəddəs heyvanların adı işlənən antroponimlər. Uyğur təsərrüfat və hüquq sənədləri, antroponimlərin tərkibində arslan və buka heyvan adlarının çox işlənməsi ilə başqa qədim türk abidələrindən fərqlənir. Məsələn: Arslan balban (USp125), Arslan sığ toğrıl (USp63), Erk arslan senqün (USp26), Arslan sinqkur öl (İzqi 121), Kumar Arslan (USp92), Bars buka (USp13), Beq buka (USp19), Kara buka (USp14), Bay buka (USp38), Monqul buka (İzqi147), İlçi buka (USp.136), Udçı buka (İzqi 130), Temür buka (USp.4, 10, 11, 15, 33, 38), Er buka (USp. 18) Beg Arslan (USp26) və s.

Arslan leksemi uyğur Koço dövləti hökmdarlarının adında əsasən X əsrdən etibarən fərqləndirici ünsür olaraq gözə çarpır. V.Radlovun USp26 şəklində nömrələdiyi uyğur abidəsini F.V.K.Müller daha ətraflı tədqiq edib, 1915-ci ildə nəşr etdirmiş və bu abidədə X əsrdə yaşamış Köl bilge tenqri xan illig adlı uyğur xanını Kün ay tenqride bolmuş Uluğ kut ornanmış alpın erdemin il tutmuş Alp Arslan kutluğ köl bilge tenqri xan titulu ilə təqdim edilmişdir (153, s.73). Onu da qeyd edək ki, Qaraxanlı xanədanında da Arslan kara xakan titulu dövlətin başçısı, hökmdarı daşıyırdı və bu Arslan karluk qəbilə birliyinə daxil olan çigillərin onqonu idi (117,s. 153).

Qeyd edək ki, hökmdar titullarında Arslan leksemindən istifadə ənənəsi səlcuqlarda eynilə davam etdirilmiş, ona görə bu sülalədə Arslan yabğu, Alp Arslan, Arslan arqun, Kara Arslan beq, Arslan şah, Arslan Apa, Arslan taş və s. şəxs adlarından istifadə edilmişdir. F.Sümer Səlcuqlu sultanlarında arslan titulundan bəhs edərkən doğru olaraq yazır ki, xanədan mənsublarından başqa bu ad başqaları tərəfindən nadir hallarda istifadə edilmişdir (117, s.608).

Şəxs adlarının tərkibində buka leksemnin işlənməsi əsasən uyğurlardan başlanmışdır. Onu da qeyd edək ki, boka/buka/buğa/boğa variantlarına malik olan bu leksik vahidin ifadə etdiyi məfhum uyğurlarda müqəddəs heyvan hesab edilmiş, bu ad ona görə də ənənəvi olaraq uyğurlardan sonra da türk dövlətlərinin tarixində istifadə edilmişdir. Səlcuqlarda Boka, Arslan boka, məmlüklərdə Ak buğa, Altun boğa, Beq buğa, Altun buğa, Esen boğa, İlhanlılarda Arık buka, “Dədə Qorqud” kitabında Buğaç xan və s. F.Sümerin göstərdiyi kimi qaraxanlılarda tonqa, arslan və buğra kimi heyvanların adından antroponimlərin tərkibində istifadə edilir, ancaq buka leksemi bu xanədanın şəxs adlarında təsadüf edilmir.

Uyğur təsərrüfat və hüquq sənədlərində müqəddəs hesab edildiyi üçün bars, sın, kur, tona, toğrul kimi heyvan və quşların adları da antroponimlərin tərkibində çıxış edir. Məs.: Bars buka (USp13), Adam toğrul (USp.107), Basa toğrul (USp.107), Yap toğrul (USp.109), Edqü toğrul (USp.109), Bars beq (USp.13), bars Urunqu (USp.16), Alp toğrul (USp.120), Alp sinq kur tigin (USp.26), Ozmiş toğrul (USp.107), Edgü tutuk er tonqa (USp.26), Kutluğ bars (USp26), Bilge sinqkur (Tuquş. Dva uyq. dokumenta 94), Yek sinqkur (Tuquş.94), It sinqkur (Tuquş 94), Toğra sinqkur (Tuquş.94), El sinqkur (Tuquş 94), İnel sinqkur (Tuquş 94), Atam sinqkur (Tuquş.94), Kutadmış bars (USp.26, 88) və s.

4. Qoruyucu adlar. Bütün dövrlərdə olduğu kimi qədim uyğurlarda da ata, ana uşağa ad verərkən onu şər ruhlardan qorumaq üçün bəzi xüsusi qoruyucu adlardan istifadə edilirdi. Məsələn, qaraxanlı hökmdarı Satuk Buğra xanın adının “satılmış” mənasını ifadə etdiyi ədəbiyyatda göstərilməkdədir.

Belə adlar uyğurların təsərrüfat və hüquq sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Məs.: Atsız (USp.26), It tarxan (USp.26), It saman (USp.26), It sinqkur (Tuquş.94), It seri (Tuquş.94), Yabız

ayna (USp.9), Satmış tarxan (USp26), Körksüz (Zieme, II), Kançuk (USp.124) və s. İt məfhumu bildirən ümumi isimlər o dövrdə qıpçaq adlarının da tərkibində təsadüf edilir.

Bunlar qədim rus salnamələrində də keçmişdir: Barak, Kobyak, Bonyak (69, 126).

İt məfhumunun qədim türklərdə bir kult olması haqqında türkoloji ədəbiyyatda müəyyən mülahizələr irəli sürülmüşdür (27a,s. 23).

5. Göytürk və Uyğur xaqanlığı dövrü abidələrində olduğu kimi uyğur hüquq sənədlərində də aşağıdakı titul bildirən sözlərlə düzələn antroponimlər tez-tez gözə çarpır: tiqin, beq, sanqun/senqün, tutuk, tutunq, inal, çiqşi, tarxan, terken, çor, apa, ağa, tenqrim, yabğu, xan, bilqe, buyruk, alp, bakşı, kül. Məs.: Beg Arslan (USp.26), Beg bars (USp.86), Beg buğa (USp. 14, 17, 19, 55), Beq taş (USp.115), Külüg senqün (USp26), Kaymış senqün (USp.86), Kan oğul (USp53), Kan elçi (USp.18), Oğul tegin (USp12), Soyan tutuk (USp108), Tura tutuk (USp.26), Alp turmış tutuk (Tenişev, 1965), Sevik buyruk (USp112), Kutluğ apa (Tuquş.94), Alp toğrul (USp.112), Alp turmış (USp.111), Kül bilge tenqri xan (USp.26), Kurçığan ağa (Arat, ETŞ, 227), Tokluğ kutluğ ağa (Arat, ETŞ, 228), Tenqriken silig terken kunçuy tenqrim (USp26), Alp tutuk öqe (USp26), Arığ ten,rim (USp26), Aşmış ten,rim (USp26), Inal çor (USp26), Inanç tarxan (USp26), Kara bakşı (USp38), Kün arığ Inal (USp26), Kutluğ tapmış kadir çiqşi (USp92), Toyınçok tarkan (USp.69), Turı bakşı (USp.24), Inal koç (USp.24).

6. Tərkibində el/il ünsürü olan şəxs adları. Bu titul dövlət adamlarının adlarında təsadüf edilir: El turmış sanqun (USp26), El katmış (USp26), Il temür (USp7), El buka (USp8), El temür (USp8), El kirmiş sanqun (USp.26), El sinqkur (Tuquş, 94), İl itmiş tiqin (USp26), İl tüzmiş senqün (USp26), İl basmış tiqin (USp.26), Il kaya (USp.26).

Onu da qeyd edək ki, antroponimlərin tərkibində il/el ünsürünün işlənməsinə VIII əsrə aid olan bəzi Orxon abidələrində də təsadüf edilir. Bu xüsusiyyətə sonrakı dövr türk antroponimlərinin tərkibində daha sıx-sıx rast gəlirik (153,s. 818).

7. Məslək, məşğuliyyət, sənətkarlıq, iş bildirən leksik vahidlərdən təşkil olunmuş antroponimlər. Bunların bəzisi -çı/-çi şəkilçisi ilə formalaşır. Məs.: Bedizçi (USp.61) antroponiminin apelyativi “rəssam, nəqqaş, bəzək vuran” deməkdir. Bediz leksik vahidi qədim türk yazılı abidələrində məhsuldar şəkildə çıxış edən leksik vahid olmuşdur. Borlukçı (USp.18, 52) antroponiminin apelyativi “üzümçü, şərabçı” mənasını ifadə edir. Tarığçı beg (USp.22) antroponiminin apelyativi “əkinçi, taxıl əkən” mənasını bildirmişdir. Korumçı (USp.53) antroponiminin apelyativi isə “bənna, inşaatçı” mənasını bildirir. Korum leksik vahidi qədim türk yazılı abidələrində işlək söz olmuşdur (DTS, 460). Tamğaçı (USp64) antroponiminin apelyativi qədim türk dilində fəal şəkildə işlənmiş tamğa sözü ilə bağlıdır. Bu antroponim Orxon abidələrində Bilgə tamğaçı (KTşm13) şəkildə çıxış etmişdir. Ekiçi (Usp78) antroponiminin apelyativi “əkinçi” mənasını bildirmişdir. Buşaçı (USp.91) antroponiminin apelyativi qədim türk

dilində işlənmiş buşamak “kədərlənmək” leksik vahidi ilə əlaqədardır. (DTS, 127), Elçi (USp.19) və Elçi tiri (USp.4) antroponimlərindəki elçi onomastik vahidinin apelyativi də qədim türk yazılı abidələrində işlək olmuş və “səfir”, “elçi” mənalarını ifadə etmişdir. Bu antroponimlərdəki el onomastik vahidi qəbilə, tayfa, boy, dövlət təşkilatı məfhumları ilə bağlı mənə ifadə etmişdir. Kuduğçı Esen (FT2) antroponiminin apelyativi kuduğ “quyu” sözü ilə bağlıdır. Torçı (USp.12) antroponiminin apelyativi “tor atan, cələ quran, tələ quran” mənasını bildirmişdir. Temiçi (Usp.2), Başçı (USp.38) antroponimlərini də bu qrupa aid etmək olar.

8. Tərkibində dini termin və titullar olan antroponimlər. Bu antroponimlərin tərkibində daha çox toyın “rahib”, baxşı “müəllim, tərbiyəçi”, burkan “budda”, açarı “müəllim, molla, keşiş”, tayşi “baş tərbiyəçi”, seli “rahib titulu”, nom “təlim, fəlsəfi düşüncə” leksemləri gözə çarpır. Baxşı (USp.39). Buşacı (USp.91), antroponimlərinin apelyativi “nəzir, sədəqə ilə yaşayan” mənasını ifadə edir. Uyğur abidələrində Buşukulu antroponiminin də işlənməsi müşahidə edilir (Zieme, III). Burkan kulu (USp.74) antroponiminin apelyativi olan burkan leksik vahidi qədim uyğur dilində budda sözünün türkcə qarşılığı kimi çıxış edirdi. Nom kulu (USp.1; MO 6) antroponiminin apelyativi “dinin qulu” mənasını ifadə edir. Nomdaş (USp.88) antroponiminin apelyativi də yuxarıdakı mənəni bildirir. Çanqır tayşi (USp.91), Çintsu Sila (168, 190), Seli (USp.61) antroponimi Çin dilindən alınmış sali leksik vahidinin bir variantıdır. Suriy açarı (USp.20) antroponiminin apelyativinin birinci komponenti sanskrit dilindən alınmış sözdür (SRS, 745) və “günəş” mənasını bildirir, ikinci komponent isə yenə sanskrit dilindən alınmış dini termindir. Toyın kulu sila (USp.84), Toyın çok (USp.73), Toyınçok tarxan (USp.69) kimi apelyativi toyın olan antroponimlər Çin dilindən alınmış, “buddizm dininin rahibi” mənasını ifadə edir.

9. Tərkibində rəng bildirən sözlər olan antroponimlər: Belə antroponimlər daha çox kara leksemi ilə çıxış edir. Uyğur hüquq sənədlərindəki antroponimlərdə kara sözü həm şəxs adının əvvəlində, həm də sonunda işlənə bilər. Adətən şəxs adlarındakı kara sözü daha çox “güc, qüvvət” anlayışını bildirmişdir.

a) Şəxs adlarının əvvəlində çıxış edən kara sözü: Kara baxşı (USp.10), Kara buka (USp.16), Kara temür (USp.13), Kara toyın (USp.14), Kara kuş (USp.37), Kara sonqsuy (USp.116), Kara teqin (72), Kara toğma (USp.12), Kara senqün (USp.26).

b) Şəxs adlarının içərisində və ya sonunda işlənən kara leksemi: Altun kara (USp.2), Buyan kara (USp.25), Ökrünç kara (USp.30), Bürmük kara (USp.5), Baş kara (USp.68), İş kara (USp.124, 98), Yetmiş kara açkı (USp.30), Yegen kara (USp.51), Kul kara (USp.14), Kulun kara (USp.22, 116), Min, kara (USp.21), Sekinç kara (USp. 6), Ked kara tutunq (USp. 78), Altmış kara (USp. 77, 78).

Bəllidir ki, türk antroponim sistemində kara leksemi hər zaman geniş şəkildə işlənməmişdir.

Uyğur hüquq sənədlərində rəng bildirən yürünq, sarığ, kuba, ak kimi leksemlərin də antroponimlərin tərkibində çıxış etməsinə təsadüf edirik: Yürünq kıpçak (USp.17), İktü sarığ baş eren (USp.26), Kuba çakırça (USp.22) Ak pıra (USp.51)

10. Tərkibində say olan antroponimlər də uyğur hüquq sənədlərində müəyyən yer tutur. Məsələn: Yetmiş kara açkı (USp.30), Altmış kara (USp. 77, 78), Yürünq tümen (USp.14), Otuz (USp.73), Öküş kara açkı (USp.30), Üç yabık (USp.76)

11. Taş, kaya, altun, terek, yaruk, temür sözləri ilə işlənən antroponimlər. Bu leksemlər qədim türklərin inancları ilə əlaqədar olmuşdur. Ona görə də həmin əşyaları ifadə edən leksik vahidlər antroponimlərin tərkibində iştirak etmişdir. Məs.: Aşan temür (USp. 14), El temür (USp. 7), Bay temür (USp. 2, 8, 25), Basa temür (USp. 126), Beg taş (USp. 115), Buyan temür (USp. 15), Kut kaya (USp. 70), Yabdu terek (USp. 26), Yaruk (USp. 12), Çoğı terek (USp. 26), Külüg bars öktü tirek (USp.26), İl kaya (USp. 26), Kutluğ kaya (USp. 70, 72), Kutluğ temür (USp. 16, 57), Küçük temür (USp. 14), Menqü temür (USp. 14), Mıñq temür (USp. 1), Ötünç temür (USp.81), Salı kutluğ kaya (USp.70), Temir (USp.49, 115, 126), Temir aksak (USp.54), Temir elçi (USp.91), Temür buğa (USp, 4, 10,11, 15, 33, 38), Temür yastuk (USp.39), Temür turmuş (USp.34), Tok temir (USp.9), Tokluğ temür (USp.22), Turçı alp taş (USp. 36), Küç temür (USp. 21), Altun kara (USp.21)

12. Səma cisimlərini bildirən sözlərlə işlənən antroponimlər: Kün bermiş sanqun (USp.35)

13. Dini, mifoloji anlayışları bildirən sözlərlə işlənən antroponimlər: Umay (USp.5), Kormuzta (USp.106), Kül bilge tenqri elig (Usp.26)

14. İnsani keyfiyyət və əlamət bildirən sözlərlə formalaşan antroponimlər: Arığ teqin (USp.8), Yeke oğul (USp.63), Kutluğ kaya (USp.70,72), Kenç estemi (USp.74), Kenç toğmış tarkan (USp.26), Küçük temür (USp.14), Er sançmış (USp.74), Temir Aksak (USp.54), Toktamış (USp.57), Tökel kara (USp.21), Turmuş temür (USp.13, 21), Turmuş tutunq (USp.55, 107), Tınmış (USp.14), Turuk ögeçük (USp.55), Tura tutuk (USp.26), Turı baxşı (USp.1,2,4).

Buradakı estemi leksik vahidi Orxon abidələrindən Kül tigin kitabəsində də təsadüf edilir.

Uyğur hüquq sənədlərində aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər yeni antroponimlərin əmələ gəlməsində iştirak etmişdir:

-luğ/-lüg: Kutluğ (USp.16), Kutluğ buka (USp.55), Külüg Inanç Saçu Senqün (USp.26), Menqlig senqün (USp.26), Torbalığ (USp.91)

-çı/çi: Udçı (USp.55), Udçı buka (USp.55), Turmuş tegirmençi (USp.121), Korumçı oğul (USp.54), Borlukçı (USp.18,52)

-çuk/-çük: Eniçük (USp.107, 110), Buyançuk (USp.88, 108), Ögeçük (USp.59), Mençük (USp.76). Uyğur hüquq sənədlərində çok sözü də işlənir ki, bunu bəhs etdiyimiz şəkilçi ilə qarışdırmaq olmaz: Toyın çok (USp.73)

-sın/sin: Kaysın (USp.78), Kersin (USp.14)

-suz/-süz: Munqsuz (USp.16), Atsız (USp.28), Körksiz (Zieme, II)

-mış/-miş. Uyğur hüquq sənədlərində tərkibində bu şəkilçili leksik vahidlər işlənən antroponimlərə tez-tez təsadüf edilir. Nobuo Yamada doğru olaraq hüquq sənədlərində -mış... şəkilçisi işlənmiş antroponimlərin siyahısına aşağıdakı şəxs adlarını daxil etmişdir: Artmış, Asığ bolmış, Bolmış, Koşmış, Ozmış, Tapmış, Tınmış, Turmış, Alp turmış, Baçak turmış, Bağçı turmış, Beq turmış, Temür turmış, Tesek turmış, Yarp turmış, Tuğmış, Beq tuğmış, Er tuğmış, Utmış, Bekümiş, Kanturmuş, Kutadmış, Kutrulmuş, Toktamış, Yarumış, Yiqedmiş, İl üzünmüş, Kaymış sanqun, Kirmiş sanqun, Ozmış toğrıl, Turmış temür, Turmış tigin, Turmış tutunq, Yitmiş tonqa, Yitmiş kaya açarı, Kanturmuş toğrıl (187,s. 167).

c) TURFAN UYĞURLARININ TOPONİMLƏRİ

UYĞUR DİLİNƏ TƏRCÜMƏ EDİLMİŞ ABİDƏLƏRDƏ TOPONİMLƏR

Isıq köl (STB126). M.Kaşqarlıda da (MK, III, 149) eyni fonetik tərkibdə çıxış edən bu hidronim 630-cu ildə Hindistan və Türküstana səyahət etmiş Çin ruhanisinin qeydlərində “isti göl” mənasını bildirən Çin hidronimi ilə ifadə edilmişdir. Əsərin X əsrdəki uyğur türkcəsi tərcüməsində bu hidronim Isıq köl şəklində çıxış edir. Ancaq E.Murzayev həmin hidronimin bu şəkildə yozumuna etiraz edərək buradakı ısıq sözünün ızık “müqəddəs” leksemindən törədiyini iddia edir (178, 163). Göründüyü kimi, tarixi faktlar bu iddianın əksini göstərir.

Enetkek (STB4b, 12a, 12b). Soğd mənşəli bu oykonim uyğur abidələrində Hindistan mənasında işlənmişdir.

Suğcu balık/Suçıu. Qansu vilayətində yerləşən Dun-xan kimi tanıdığımız türk uyğurların mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Dun-xanın ikinci adı çinlilərdə Şa-cjou şəklində tanınırdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu toponim run əlifbası ilə yazılmış abidələrdəki Suğcu balık (ThSI, 14), uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrdə isə Saçu (Abıdarım Kosavardi şastr abidəsi TDAYB 1982—1983; STB, 14a, 251) və Saçıu fonetik variantlarında gözə çarpır.

Keş (STB3b). Şərqi Türküstandakı məşhur Kaşqar şəhərinin adının həmin abidədə Keş şəklində işlənməsi sübut edir ki, Kaşqar toponiminin ilkin forması Keş şəklində olmuşdur. Keş/kiş toponiminin apelyativi türkmənşəli sözdür və Əfqanıstan, Azərbaycan coğrafiyasında bir neçə yer adında təsadüf edilir. Azərbaycanda: Keş çay (Sumqayıt), Keştekkəndi (Kəlbəcər rayonu), Keştəpə dağı (Qazax rayonu), Keşbaş çay (Quba rayonu) və s. (7, 207). Ə. Dəmirçizadə

kiş sözünün qas tayfa adı ilə bağlayaraq qeyd edir ki, bu tayfanın adı bir sıra səs dəyişmələrə uğrayaraq “qas”, “kis”, “quş” yaxud “kissi”, “quşsi” şəklində də işlənilmişdir (6, 30).

Göstərilən abidədə bəzən toponimin adı əvəzinə onun təsviri üsulundan da istifadə edilir. Tokrılarnıq eski balık (STB15a) “toxarların qədim şəhəri epiteti ilə xarabaları indi qalmış qədim Erdeze şəhərini ifadə etmişlər. Bu abidədə eyni zamanda toponimin etimoloji izahına da təsadüf edirik. Məsələn: Atı Kustana ol Kustana tiser yir emiqliq tip tiyür ne üçün antağ tiyür tiser Udun xan uruğı tarığı Vayşiravani mxarasdın törüp yir emigin emmişke anın ança timiş ol (STB54b) “Adı Kustanadır, “yer döşlü” deməkdir. Nə üçün belə deyirlər soruşsalar: Udun hakimi Vayşirvana makaracdan törəmişdir (və onun əcdadı yerdir), torpağın döşünü əmmiş, ona görə də belə demişlər.

On uyğur eli (TTIX,90; TDAYB 1965, 31). Bu toponim 850-ci ildən sonra Turfan və ətrafında qurulan Koço-Beşbalık uyğur bəyliyi adını bildirirdi. Məlumdur ki, Ötüken Uyğur xaqanlığı (745—840) abidələrdə il Ötüken adlanırdı. 850-ci ildən sonra Şərqi Türküstana gələn uyğurların doqquz qəbiləsi (tokuz uyğur) tokuz oğuzlarla birləşib on uyğur elini təşkil etdilər. Ona görə də, təxminən, monqol istilasına qədər mənbələrdə Uyğuristan mənasında On uyğur eli toponimi işlədilmişdir.

UYĞUR HÜQUQ SƏNƏDLƏRİNDƏ TOPONİMLƏR

Uyğur hüquq sənədlərinin xarakteri ilə əlaqədar olaraq burada şəxslər arasındakı münasibətlər ön plana çəkilmişdir. Bu səbəbdən həmin yazılı abidələrdə coğrafi obyektlərə o qədər də əhəmiyyət verilmir. Bununla əlaqədar olaraq bu yazılı qaynaqlarda toponimlər çox az yer tutur. Uyğur hüquq sənədlərində aşağıdakı toponimlərə təsadüf edilir:

Koço (USp.9, 12, 17, 19, 26, 39, 115). Uyğur Turfan bəyliyi əsas şəhərlərindən biridir. Bu yaşayış məntəqəsi bu gün Karaxoja adlanır. Turfan bəyliyi ilk paytaxtı Beşbalık şəhəri olmuşdur. Bu şəhər ərəb və fars səyyahlarının əsərlərində Pencikent şəklində qeyd edilir (222, 78). X əsrdə artıq dövlətin paytaxtı Koço şəhəri idi. Mənbələr 948-ci ildə uyğur dövləti xanının bu şəhərdə oturduğu və İdukkut titulu daşdığı qeyd etməkdədir (276, 62). Ehtimal ki, bu şəhər öz adını kosa adlı yerli qəbilədən almışdır. Karaxoja toponimi də, ehtimal ki, bu etnonimin izləri kimi qalmaqdadır (168, 261). Qeyd etmək lazımdır ki, Koço toponimini M.Kaşqarlı da uyğur şəhərlərindən bəhs edərkən göstərmişdir (MK, I, 113). Ol bitiq Koço Kızılda kayuta bolsar tilep Yığmışka birip Yığmıştın ok tilep alın,lar (USp17). “O bitiq Koçoda, Kızılda harada isə istəyib Yığmışa verərək Yığmışdan şəxsən istəyib alın.” Bu toponim və onun tarixi haqqında Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə Ə.Rəcəbov məlumat vermişdir (35). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu gün bu şəhər Karaxoca və ya Apsus deyə adlanır. Eyni zamanda Bizans hökmdarı Deqiosun adından götürülərək Dakianus və İdikut şəhəri olaraq da anılmaqdadır (222, 18). Yeri

gəlmişkən, bəzi tədqiqatçılar Koço toponimi ilə Qaraxanlı dövlətinin sərhəddindəki Kuça/Kuçarı qarışdırırlar. Məs.: V.Mahpirov yanlış olaraq Koço toponimini qədim mənbələrdə adı Küsen şəklində qeyd olunan bu Kuça (Küçe) ilə eyniləşdirir (88, s.261).

Koço şəhərinin qədim adı Kao-çanq şəklində olmuşdur. Qəbilə adını da ifadə edən Koço toponiminin Ka-çanq sözündən törədiyini ehtimal etmək olar (113,s. 44).

Tıyuk. Koço şəhərindən 15 km məsafədə olan bir inzibati vahiddir. Aşağıdakı mətndə işlənmişdir: ... manqa Tölek Temürke sanlıq Tıyuktakı taş köprünqün, öndün sınqarkı... (Usp.15). “Mənə Tölek Temüre aid olan Tıyuktakı daş körpünün ön tərəfindəki...”

A.Lekok bu bölgədə 31 sətirdən ibarət Orxon əlifbası ilə yazılmış Toyok abidələrini aşkar etmişdir.

Çenqür Arıs. Bir yaşayış məntəqəsinin adıdır. Aşağıdakı mətndə adı keçir:

... yana Çenqür Arıs yiti küriliq yirimni... (Usp.15). ... yene Çenür Arızdakı yeddi kürilik yerimi...”

Buyu kıra toponimi eyni mətndə işlənmişdir:... yana Buyu kıradakı üstün çeçeklikdeki altı sıq yirimni... (Usp.15). Buyu kıra toponimindəki kıra onomastik vahidi “tarla, əkin yeri” mənasını ifadə edir (DTS, 445).

Turpan toponimi ehtimal ki, Turfan vahəsinin abidələrdəki yazılış formasıdır: ... biş timbin bornı Turpan sanıka tudup Tokış kaya birsün (Usp.19), “ ... beş tembin şərabi Turfan hesabına yazıb Tokış kaya versin.”

Turfan şəhərinin adı Çin qaynaqlarında Tu-lu-fan şəklində qeyd olunmuşdur (113,s. 46).

Taysanq toponimi: ... adamnın, manqa ülüşte teqqen Taysanqtakı on altı er kömer borlukta manqa teqer... (Usp.55). “ ... atamdan mənə çatan Taysanqdakı on altı amələlik bağın mənə aid hissəsini...”

Qeyd etmək lazımdır ki, bu toponimi V.Radlov səhvən tarıtsanq şəklində ümumi leksik vahid olaraq oxumuşdur (Usp.s.95). Lakin əsərə əlavə etdiyi fotoqrafda bu söz açıqca Taysanq şəklində görünür (8,s. 594).

Kitir toponimi aşağıdakı mətndə işlənmişdir: ...kitirtin kelqüçi ilçilerke tuşğuka öntürqü bortın Keyседü açarı tipi yiqirmi badman edgü bor amtı ok birsün (Usp.71). “Kitirdən gələn elçilərə qarşılama şərabından Keyседü açarı 20 batman yaxşı şərab dərhal versin.”

Yal Turğankaş toponiminin apelyativi “parlayan, bərq vuran nefrit” mənasını verir, türkcədir. Bu mətndə işlənmişdir: ... manqa İlçike tarıq yarıku yir kergek bolup Kelimduning Yal turğankas yarım enqiz yirin anukin tudtum (Usp.28). “... mənə, İlçiyə əkiləcək yer lazım olub Kayımtunun Yal turğankaşdakı yarım anızlık yerini hazır olaraq tudtum.” Qeyd etmək lazımdır ki, Ö.İzqi bu toponimi Yul toğan şəklində oxumağa təşəbbüs etmişdir (113, 126).

Po suv hidronimi Turfan bölgəsindəki bir çayın adıdır. Buradakı po ünsürünün apelyativi, ehtimal ki, Çin dilindən alınmışdır. Mətn belədir: Temiçinin, Po suvtakı uduru bolukın on tanq kebez yakaka tudtum (USp.2). “ ... Temiçininq Po çayının o biri sahilindəki baxçasını on tan pambıq verib kirayə etdim.”

Samduku (USp.29) toponimi aşağıdakı mətndə işlənmişdir: Samdukutakı Poni bile teqi ülüşlüq yarım anqız yirte manqa teqer boluğ ülüşlüq yirim birsün (USp.29). “ ... Samdukudakı Poni ilə böldüyümüz yarım anızlıq yerin mənə aid (payıma düşən) yerimi versin.”

Sökü öken (USp.13, 55) çay adıdır: Sökü öken üze Suyaklığ Surya birle ülüşlüq manqa teqer altı er kömer borlukumnu Solda bayka toğru tomlıdu sadtım (Usp.13). “ ... mənə çatacaq Sökü çayı sahilindəki altı adamın becərdiyi üzüm bağımı qanuni yolla düzgün bir şəkildə Soldabaya satdım.”

Bəzi qaynaqlarda bu hidronimi Sükü şəklində transkripsiya edirlər (DTS, 517). Qaynaqlarda coğrafi termin kimi çıxış edən və “çay, nəhir” mənasını verən öken leksik vahidi eyni mənada türk dillərində daha çox yayqın olan özən sözünün variantı olaraq diqqəti cəlb edir. Bu barədə E.V.Sevortyan yazır: “Özen” və “öken” sözlərinin “çay, su mənbəyi” mənasında yaxın olub-olmaması aydın olmayaraq qalır” (145, s.512).

Kızıl Turfan bölgəsindəki iri yaşayış məntəqələrindən biri olmuşdur. Bu toponim aşağıdakı mətndə bu şəkildə işlənmişdir: Ol bitig Koçu Kızılda kayuta bolsar tilep Yığmışka birip Yığmıştın ok tilep alınqlar (USp.17). “ O bitiq Koçuda, Kızılda harada olsa istəyib Yığmışa verərək Yığmışdan şəxsən istəyib alın”. Bu toponimin apelyativi “qırmızı” mənasını ifadə edir və türkmənşəli leksik vahiddir. Kızıl onomastik vahidinə türk toponimlərində də təsadüf edilir. Məsələn, Rusiya Federasiyasındakı Tuva Muxtar Respublikasının paytaxtı Kızıl şəhəridir.

Yar toponimi Koço dövlətinin qədim şəhərlərindən olan Yar xoto yaşayış məntəqəsinin uyğur hüquq sənədlərində təsadüf edilən adıdır. Türkmənşəli bu toponimin apelyativi, ehtimal ki, “yarğan” mənasını ifadə etmişdir. Mətdə bu toponim aşağıdakı şəkildə işlənmişdir: ... Enqürün Elçike Yarka barğu on at teqinçe Temür yastukı bertüm (USp.39). “Mən Temür yastuk Enqürün Elçiyə Yar (şəhərinə) gedib çatmaq üçün on at verdim.”

Taşık baş toponimi aşağıdakı mətndə işlənmişdir: Men Balık, Umay ikekü Taşık baş yatarıta yarım terini, yarım torkunu Turıtın alıp... (Usp.5). “Mən Balık və Umay ikimiz birlikdə Taşık baş yatırında Turıdan yarım dərini, yarım ipəyi alıb...” Qeyd etmək lazımdır ki, taşık onomastik vahidi uyğur hüquq sənədlərində (USp.15,32) həm də antroponim olaraq çıxış edir. Buradan çıxış edərək, ehtimal etmək olar ki, Taşık baş toponimi şəxs adından əmələ gəlmişdir.

88 sayılı uyğur hüquq sənədi Koço dövlətinin tərkibindəki Murutluğ monastırının işinə həsr olunmuşdur. V.Radlov bu abidəni almanca tərcüməsi ilə nəşr etdirmişdir. D.I.Tixonov altmışıncı illərdə abidənin mətnini rus dilinə tərcüməsi ilə kitabına əlavə etmişdir (169, s.255-

258). Bu toponimin işlənməsinə aid bir nümunə: Murutluq aryadan yek sanqikik borluk yirləri birle biznin kut tilatu yarlıkap (USp.88). “Murutluk monastırı üzüm bağları və əkin yerləri ilə bizim də qayğımızı çəksin”. Qeyd etmək lazımdır ki, uyğur kolofonlarında Murutluğ onomastik vahidi antroponim olaraq çıxış etmişdir (Zieme, III, 271). Buradan çıxış edərək güman etmək olar ki, qədim uyğur abidələrində Murutluk antroponimi və toponimi bir-birilə əlaqədar olmuşdur. Bu monastır Murutluk çayının sahilində yerləşdiyi üçün bu adı almışdır. Ehtimal ki, elə bu monastırda qədim uyğur abidələrindən olan “Maytrisimit nom bitiq” əsərinin bir əlyazma nüsxəsi tapılmışdır (164, II, 25).

Uza və Çirtin toponimləri aşağıdakı mətnə təsadüf edilir: ... çığay kalançı bodunlarka Uzatın baru Çirtininq tariğ teqi yirin bodun tarınıp yir başınka kalan tutup (USp.77). “Uzadan Çirtinə qədər olan yerlərdə kasıb kalançılar əkinə yararlı yerləri tutur və bəri başdan kalan qoyurlar.”

V.Radlovun kitabında Koço uyğur dövləti coğrafi obyektlərini bildirən bu real toponimlərdən əlavə hüquq sənədləri olmayan abidələr də nəşr olunmuşdur ki, bu kitabələrdə həmin bölgə ilə bağlı olmayan bir neçə yer adı işlənmişdir. Bu yer adları aşağıdakılardan ibarətdir: **Bavıl** (USp.95) toponimi “Babilistan” mənasını ifadə edir. **Urıslım** (USp.96) toponimi Yerusəlim coğrafi adının türkcəsidir. Xristian dini məzmunlu “Sehrkarların etiqađı” abidəsində (Uig.I,6) də bu toponimə rast gəlirik.

Baranas balık (USp.102) toponimi də buddizm dini ilə bağlı coğrafi obyektin adıdır. Digər buddizm məzmunlu uyğur abidələrində (Maytrismit 88; Uig. III, 65) də təsadüf etdiyimiz bu toponim Hindistandakı məşhur Benares şəhərinin türkcə adıdır. Hind dilindən alınmış bu onomastik vahid mənbə dildə Varanasi şəklinə malikdir (107, 83).

Sumır (USp.102) toponimi uyğur mətnlərində buddizm dini ilə əlaqədar əsatiri dağın adı kimi çıxış etmişdir. Sanskrit mənşəli bu toponim buddizm dininə görə kainatın mərkəzini təşkil edir. Həmin onomastik vahid başqa qədim uyğur abidələrində də öz əksini tapmışdır (TTV III, 54; AY451; Uig.I, 23).

Bidilxim (USp.96) toponimi də xristian dini məzmunlu yer adıdır. Bu toponim “Sehrkarların etiqađı” abidəsində də (Uig.I,6) gözə çarpır.

Tüküz (USp.87) toponiminin apelyativi M.Kaşqarlı sözlüyündə də işlənmiş (MK, I, 365) və “alında qaşqası olan” (Tüküz at) mənasını ifadə etmişdir.

Törtkil çok. Bu toponim 15 sayılı kitabədə aşağıdakı şəkildə işlənmişdir: Törtkil çokdakı dört sığ yeriminq yana Buyu kıradakı üstün çeçeklikdeki altı sığ yerimi... (USp.15)... “Törtkil çokdakı dörd sığ və Buyu kıradakı yuxarı çiçeklikdəki altı sığ yerimi...”

Törtkil toponiminin apelyativi qədim türk dilində “dördbucaqlı” mənasını bildirir. Bu apelyativ indi Orta Asiyada, Özbəkistanda Turtkul və Qazaxıstanda Tortkul, Sarıortkul,

Kantortkul oronimlərində yaşamaqdadır (99,s. 115). E.M. Murzayev bu coğrafi termin haqqında yazır: “Turtkul — çöküntü süxurlarından yaranan yastı stolvari qabarma, təpəciklərdir. O, ayrıca təpəcik kimi qalxan, əsas yayladan və digər yüksəkliklərdən, məsələn, Üstyurtdan ayrılan yastı stolvari qabarma, təpəcikdir. Orta Asiya və Qazaxıstana aid coğrafi ədəbiyyatda turtkul relyefindən qabarma, çala-çuxur yığıntısı kimi bəhs edilir” (99,s. 115).

“KUTADQU BİLİG”İN ONOMASTİKASI

XI əsrin görkəmli türk şairi Yusuf Balasaqunlu Qaraxanlı dövlətinin (840-1212) əsas paytaxt şəhərlərindən birində anadan olmuş, müsəlman dini məzmunlu ilk bədii əsərini də burada ikən qələmə almış, bu əsəri 1069-1070-ci illərdə başa çatdırmışdır. Şair Şərq ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq doğulduğu yerin adını təxəllüs kimi qəbul etmişdir. Müəllif özü haqqında çox az bəhs etmiş, təhkiyədən bu aydın olur ki, əsəri bitirərkən şairimizin təxminən əlliyə yaxın yaşı olmuşdur. Bu məlumat şairin aşağıdakı misraları ilə də təsdiq edilir:

Otuz yığmışın yanduru aldı elig
Negü kılğay altmış tegürse elig?

Onun 1010-1025-ci illər arasında doğulduğunu güman etmək olar. Əsəri yazıb bitirdikdən sonra Yusuf əsas paytaxt şəhəri olan Kaşğara gəlib yerləşmiş, dövrünün Qaraxanlı dövlətinin hökmdarı olan Süleyman Arslan xanın oğlu Xaqan Tavqaç Buğra Kara xan Əbu Əli Həsənə (hakimiyyət il. 1056-1103) əsərini təqdim etmiş, kökmdar əsəri bəyənmiş və şairə uluğ xas xacib (baş mabeynçi) adını, titulunu vermişdir. Ərəbcə olan bu titulun türkcə qarşılığı tayanqu’dur.

İslamiyyəti türk xaqanları arasında ilk qəbul edən Qaraxanlı hökmdarı Satuk Əbdülkərim Buğra xan olmuşdur. O, 955-ci ildə öldükdən sonra oğlu Musa Beytas ölkənin islamlaşmasını başa çatdırmış və bu yolla türklər gələcəkdə dünya miqyasında islamın bayraqdarına çevrilmişlər. Bu əsəri yazmaqla şairin məqsədi türk islam dövləti ideologiyasının əxlaqi-didaktik prinsiplərini təbliğ və tərənnüm etməkdən ibarət olmuşdur.

Əsərin adını şair “Kutadqu bilig” (xoşbəxt edən bilik) qoymuş və bunu belə izah etmişdir:

Sözüm söyledim men bitidim bitig
Sunup iki açunnu tutğu elig
Kitab adı urdum Kutadğu bilig

Müəllif dövrünün elmlərini dərinlən bilən bir şəxsiyyət olmuşdur. “Kutadqu bilig” esas baxımından bir siyasetname, pendname, eyni zamanda türklerin belli başlı ilk islami yapıtı olduğuna görə onun kaynaklarını ilk büyük müsəlman filosoflarda ve onlara fikir ve görüş aktarmış olan Batılı Eflatun ve Aristotelde aramak gerekir”. (31^a, s. 24).

“Kutadqu bilig” abidəsi günümüze üç nüsxədə gəlib çatmışdır. 6520 beytdən ibarət olan bu əsərin bir nüsxəsinin uyğur, iki nüsxəsinin isə ərəb əlifbası ilə üzü köçürülmüşdür. Əsərin elm aləminə ilk məlum olanı Vyana nüsxəsidir. Uyğur əlifbası ilə yazılan bu nüsxəni 1439-cu ildə Heratda Həsən Qara Şəms tərəfindən üzü köçürülmüşdür. Bu nüsxə 1796-cı ildə Vyana saray kitabxanasına daxil edilmişdir. Bu nüsxənin mətni naqis olub, 190 səhifə 915 beytdən ibarətdir. Həmin nüsxəni ilk dəfə Vamberi və V.V.Radlov tərcümə ilə nəşr etdirmişlər.

Əsərin ərəb əlifbası ilə üzü köçürülmüş 5800 beytdən ibarət olan Qahirə nüsxəsi 1896-cı ildə Qahirədə Xidiv kitabxanasında aşkar edilmişdir. Bu nüsxə 1943-cü ildə Ankarada Türk Dil Kurumu tərəfindən nəşr edilmişdir. Əsərin bu nüsxəsi də tam deyil, burada bəzi bölmələr öz əksini tapmamışdır. Radlov 1910-cu ildə bu nüsxəni alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir.

Əsərin ərəb əlifbası ilə yazılmış ən son Fərqanə nüsxəsini sonralar İstanbul universitetinin professoru olmuş Zəki Velidi Toğan (1890—1970) aşkara çıxarmışdır. Bu nüsxə də 1934-cü ildə Türk Dil Kurumu tərəfindən nəşr edilmişdir.

Bu əsərin tam mətninin tərtibatı, tərcüməsi, şərhləri ilə daha çox Rəşid Arat məşğul olmuşdur. Bunun nəticəsində əsərin Türkiyədə tam mükəmməl mətni (1947), tərcüməsi (1959) və indeksi (1979) nəşr edilmişdir.

“Kutadqu bilig” poemasının rus dilinə də bədii tərcüməsi Sergey İvanov tərəfindən həyata keçirilmiş və Leninqradda 1984-cü ildə nəşr edilmişdir (189). Əsərin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi isə 1994-cü ildə (K.Vəliyev, R.Əsgər) Bakıda nəşr edilmişdir.

Əsərin yazıldığı ədəbi dil haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Çox vaxt bu dövrün abidələrinin dilini Qaraxanlı türkcəsi adlandırırlar. Bəlli olduğu kimi Mahmud Kaşğarlı XI əsrdəki Orta Asiya türk ədəbi dilini xaqaniyyə türkcəsi adlandırırdı. Hətta S.Y.Malov “Kutadqu bilig”in uyğur dilində yazıldığını iddia etmişdir (90, s. 222). Yusuf Balasaqunlu özü isə bu haqda belə yazır: “Türkistan ellerinde Buğraxan tilince bu kitabdın yaxşıraq hergiz kim erse tesnif kılmadı”.

Bu dövrün türkcəsinə çox vaxt orta türkcə də deyirlər.

Əsərin əsas ideyası 73 fəsildə öz əksini tapmışdır.

Əsərin müqəddiməsi ehtimal ki, sonradan əlavə olunmuşdur. Həm nəsr, həm də nəzmlə yazılan müqəddimə tanrını vəsf etməklə başlayır. Bu müqəddimədə eyni zamanda əsərin çox

böyük əhəmiyyətə malik olması, bütün dünyada məşhur olması haqqında bəhs olunur, sonra onun müəllifinin bu qiymətli əsərə görə xas xacib titulu alması haqqında məlumat verilir. Burada qeyd olunur ki, əsər simvolik qəhrəmanlara türkcə ad verməklə ortaya çıxan dörd qəhrəman arasında gedən sual-cavab şəklində formalaşmış: Kündoğdu, Aytoldu, Ögdülmüş, Odğurmuş.

Əsərin hansı vəzndə yazılması haqqında müxtəlif fikirlər olmasına baxmayaraq onun əruz vəznində yazılması daha gerçəkdir. Burada iki yüzdən artıq rübai də verilmişdir. Yusuf Balasaqunlu ərəb və fars şeir vəznələrini çox mükəmməl bilmiş, türk fonetik sisteminin, ahənginin əruza uyğunlaşdırılması yolunda qarşıya çıxan çətinlikləri çox məharətlə aradan qaldıraraq, klassik türk poeziyasının inkişafında xüsusi bir mərhələ yarada bilmişdir.

Bu didaktik məzmunlu poetik ədəbi əsərdə əxlaq, ədəb-ərkan, təlim-tərbiyə məsələləri və hətta davranış tərzləri ümumiləşdirilir, əsər əxlaq dərsləri səciyyəsi daşıyan bir salnamə təsiri bağışlayır.

“XI əsrin ən böyük məhsulu olan bu əsər sadə və ahəngli bir üslubda yazıldığından, geniş türk ellərində və bozkırlarında oxunmuşdur, türkün təsəvvüründə keçmişini canlandırmağa çalışmışdır. Eserin giriş kısmında işarət edildiyi kimi mümtaz Buğra xan tilince yazılmış olduğundan çağın Türkiстан illerinin en mükəmmel bir edebi abidesi olmuşdur. Buna görə də reğbəti hüdütsuz olan Kutadqu bilig çeşitli el ve gövmleri arasında müxtəlif adlar almışdır. Çinlilerde Edeb-ül-ülük, Maçinlerde Aynül-Memleket, Meşriglilerde Zinet-ül-ümera, İnarlılarda Şahname, Turanlılarda Kutadqu bilig, bezilerinde Pendname-i-Mülük olmuşdur” (28, s. 56-57).

Ancaq vücuda gətirdiyi “Kutadqu bilig”in çox ustadanə yazılışına, mövzusunun dövrün ictimai fəlsəfəsinə uyğun gəlməsinə, dilinin təmizliyinə, texniki zənginliyinə, cinas, qafiyə və allitersiya kimi şeir formasına baxılırsa yazarı Yusufun dövrü üçün ustalık səviyyəsinə qalxmış mümtaz bir şəxsiyyət olduğu anlaşılır. Balasaqunlu eyni dərəcədə Türklük adət-ənənəsinə və tərbiyəsinə yüksək şəkildə xidmət etmişdir. Əsərinin mövzusu da tamamilə şərq təfəkkür ənənəsinə uymakta olub, fərdi prinsiplərə deyil, ümumiyyətlə şərq millətləri arasında yaşayan praktik həyat qaydalarına, gərəkən haqqı verməyə çalışmışdır.

R.Aratın “Kutadqu bilig” haqqındakı diqqətəlayiq mülahizələri vardır. O yazır: “Burada yakından təsrih və tarif edilen hiç bir isme tesadüf edilmiyor. Bir edebi eserden bu gibi teferruatı bekleme ve eseri, ayrı sahaların karanlık noktalarını aydınlatmağa yarayıb-yaramaması bakımından giymetlendirmeye çalışmak çok dargörüşlülük olardı. Şair eserinde dövrünün üslub ve tarzını uyarak öz fikirlerini takviye üçün bugün yapıldığından daha çox mühitin fikir mahsullerine müracaat etmiş görünmekdedir. Eserde türlü mevzulara ait fikirleri nakledilen ve cemiyetin müxtəlif zümrelerine mensub bulunan şexslerin isimleri geçmekdedir ki, böyle eserlerde adları geçen meruf kimseler olduğuna şübhe yoxdur. Bunlar arasında böke yavğus (5043, 5523), ila atlığı (841, 1629, 2319), ila erkini (4752), ila begi (1779), il kend begi (216,

3460), uluğ kend begi (5354), öge buyrukı (2941), ötüken begi (1962, 2682), türk buyrukı (1163), türk xanı (3817), uç ordu begi (1594), uç ordu xanı (2966, 3815), yağma begi (1758) kimi nisbeten tasrih edilmiş olan şəxsiyyətlər və budun başçısı, acun tutğucu, ajun ilçisi, ajunçı beg, ilçü beg, ilçü büğü, büğü beg, bülgü bilge beg, törü bilmiş er, törü birgüçi və s. Kimi imalarla zikri keçən devlet adamları yanında alim, hakim, şair, müəllim, kumandan, kahraman zümrensine mensub kimsələrin fikirləri söylənməkdə və arapca eserlər və İran üleması zikredilməkdədir” (67^a, 1991, s. XXXVII).

“Kutadqu bilig” yalnız ilk türk klassik ədəbiyyatı örnəyi olmaqla qalmamışdır. Monqollar arasında da geniş sahədə yayılmış, düstur, şifahi elmlər külliyyatı mə’nasında işlənmişdir. Monqollarda xanların, həyatda ikən söylədikləri vəcizələri Bilig adı altında toplayaraq ölümlərindən sonra kitab şəklinə gətirmək ənənəsi olmuşdur. Deməli, Yusif Xas xacibin əsərinin Bilig adını alması da müəyən bir təfəkkürün nəticəsində olmuşdur. Qanun qədər bozkır hüquq hökmü olan Biliglər bir aralıq tədrisə daxil edilmişdir. “Kutadqu bilig”in dövrü üçün ayrıca qanun miqyasında, hüquqi bir deyərdə daşdığı anlaşılır (67^a, 1991, s. XVII).

Müəllif əsərində bəhs etdiyi məfhumlar içərisində ən çox bilgi üzərində dayanır. Bilgiyə son dərəcə önəm vermə prinsipi Əflatun, Aristotel və Farabidən Balasaqunlu Yusifə də keçmişdir. Yusif ən yüksək ərdəm olaraq tanıtdığı, uzun-uzun üzərində dayandığı, mədh etdiyi bilgiyə, insanlıq səciyyəsinə bağlayıb, onu insanı heyvandan ayıran sərhəd olaraq tanıyır. Ona görə də əsərin sonlarına yaxın şairin bu məsələyə israrla işarə etməsi təsadüfi deyildir.

Bilig bil, kişi bol, betüdgil özünq

Ya yıldı atangil, kişide yıra

(KB 6611)

Kitabın süjet xətti dörd surət arasındakı dialoq üzərində qurulmuşdur: 1. Küntoğdı (köni törü, doğru yol). O, hökmdar və ya iligdir. 2. Vəzir Aytoldı kut, səadət, dövlət, iqbali təmsil edir. 3. Vəzirin oğlu Ögdülmiş ukuş, ağıl, məntiq, anlayışı təmsil edir. 4. Onun qardaşı zahid Odğurmış (aqibət) dünya işlərinin sonunu təmsil edər. Küntoğdı doğan günəşdir, Aytoldı dolu aydır, Ögdülmiş (öyülmüş) tə’rif edilmiş deməkdir. Odğurmış oyanmış mə’nasını ifadə edir.

XI əsrin görkəmli şairi Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilig” əsəri türk bədii fikrinin inkişafında böyük yer tutur.

1. ANTROPONİMLƏR

Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilig” əsəri islam mühitində yazılmasına baxmayaraq onun bir nüsxəsi uyğur əlifbası ilə köçürülmüş və zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Ona görə də bu abidədə bir sıra qədim onomastik vahidlər qorunub saxlanmışdır.

Antroponimlər bəlli olduğu kimi, şəxs adlarını əhatə edir. Şəxs adı anlayışı isə təkcə şəxs adlarını deyil, ləqəb, titul, təxəllüs, soyadı (familiya) kimi məfhumları da ehtiva edir. Bu XI əsr abidəsində həm qədim türk antroponimləri, həm də şairin dövründəki türk antroponimləri öz əksini tapmışdır. Bunlara ən öncə Küntoğdı antroponimini misal göstərmək olar:

Bu Kün toğdı erdi atı belgüüg
Ajında çavıkmış kutı belgüüg
(406)

Bu Küntoğdı ilig bu kılğı bile
Yarudı ajınka kün ay teg yala
(415)

Bu Aytoldı aydı ay hacib kutı
Eşittim bu Küntoğdı ilig atı
(526)

Tərcümə: Bu bəy Küntoğdı idi, bəllidir

Şöhrəti dünyaya yayılmışdır, iqbalı məlumdur
(406)

Hökmdar Küntoğdı beləcə bu təbitəti ilə
Günəş və ay kimi parlayaraq dünyanı işıqlandırdı
(415)

Aytoldı cavab verdi: Ey dövlətli xacib
Mən bu hökmdar Küntoğdı adını eşitdim
(526)

Müəllif qəhrəmanına əsərdə Küntoğdı adını verməsinin səbəbini aşağıdakı şəkildə izah edir:

Ilig aydı bilge mening kılkımı
körüp menqzetü urdı bu atımı

Künüg kör irilmez tolu ok tutur

yaruklukı bir teg talu ok tutur

Meninq mu kılincım anqar okşadı
könilik bile toldı eksümedi

İkinci toğar kün yarur bu ajun
tözü xalkla tegrür yokalmaz özün

Meninq me tgrüm bu yokalmaz özüm
kamuğ xalkka bir teg ne kılıkım sözüm

Üçünci bu kün toğsa yirke isig
Çiçek yazlur anda tümen minq tüsig

Kayu ilke tegse meninq bu törüm
ol il barça itlür taş erse korum

Toğar kün arığ ya arığsız timez
kamuğka yarukluk birür eksümüz

Meninq me kılınçım bu ol belgülüg
tözüke tegir barça mindin ülüg

Yana ma bu kün burcı sabit turur
bu sabit tidüküm tüpi berk bolur

Bu kün burcı arslan bu burc terpemez
evi terpemezi üçün artamaz

Meninq kılıkımı kör yime bir yanqın
Özüm tegşürülmez yarıkta öngin

(824—835)

Tərcümə: Hökmdar cavab verdi: Alim mənim təbiətimi günəşə bənzədərək bu adı verdi. Günəşə bax, kiçilməz, bütünlüyünü həmişə qoruyar, parlaqlığı da eyni şəkildə qüvvətlidir.

Mənim təbiətim də ona bənzər doğruluq ilə doludur və heç bir vaxt əksilməz, günəş doğar və bu dünya işıqlanar, işığı bütünü xalqa yetirər, özündən bir şey azalmaz.

Mənim də hökmüm belədir, mən aradan çıxmaram, hərəkətim və sözüm bütün xalq üçün eynidir. Üçüncüsü — bu günəş doğunca yerə hərərət gəlir, o zaman minlərcə rəngli çiçəklər açılır. Mənim bu qanunum hansı məmləkətə çatan kimi ora başdan-başa daşlıq, qayalıq olsa da qaydaya düşər. Günəş doğar, təmiz və ya çirkli demədən hər şeyə işıq saçır, özündən bir şey əksilməz. Mənim də hərəkətim eynən belədir, hər kəs məndən nəсібini alır. Bir də günəşin bürcü sabitdir, bu sabitliyin təməli möhkəm olduğu üçündür. Günəşin bürcü Aslandır (şir) və bu bürc yerindən tərpənməz, yerindən tərpənmədiyi üçün də evi dağılmaz. Mənim davranışıma bax, mənim də parlaqlığım qətiyyənlə dəyişməz.

Küntoğdı əsərin əsas qəhrəmanıdır, hökmdarıdır. Bu qəhrəman vasitəsilə müəllif ideal, ədalətli şah, hökmdar obrazı yaratmağa çalışmışdır. Yusuf Balasaqunlu türklərin qədim mədəni ənənələrinə yaxından bələd olan bir sənətkar idi. Türklərdə göy cisimlərinə inam olduğunu da bilirdi. Təsadüfi deyildir ki, türk ədəbiyyatı tarixində səma cisimlərinin, kosmonimlərin ən yaxşı təsvir və tərənnüm edildiyi ilk bədii əsər də Yusufun “Kutadqu bilig” poemasıdır. Bu səbəbdən o əsərinin baş qəhrəmanına da günəşlə bağlı olan Küntoğdı adını seçmişdir. Bu antroponim ənənəvi olaraq sonrakı dövrlərdə də istifadə edilmişdir. Məsələn, məmlüklərin XIII əsrdə böyük əmirilərindən biri Küntoğdı adını daşımışdır. Bundan başqa, böyük səlcuqlu dövlətində sultan Toğrulun şahzadəliyində XII əsrdə atabəyi olmuş şəxs də Küntoğdı adını daşımışdır (153, s. 390, 637). Küntoğdı antroponimi indi də türkmənlər arasında istifadə edilməkdədir (7, s. 201). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan antroponimiyasında da Aygün, Günay, Elgün, Günər və s. şəxs adlarının tərkibində gün ləkəsinin işlənməsinə təsadüf edilir.

Balasaqunlunun ilk dəfə türk ədəbiyyatı tarixində yaratdığı vəzir obrazının adı Aytoldıdır. Aytoldı əsərdə kutu səadəti təmsil edir:

Yana aydı Aytoldı ilig kutı
Nelik boldı küntoğdı ilig atı (823)

Tərcümə: Yenə Aytoldı dedi: Ey dövlətli hökmdar
Əfəndimizin adı nə üçün Küntoldı olmuşdur

Yana aydı Aytoldı uktum bu söz
Takı bir tilekimni aytur bu söz

Tərcümə: Aytoldı təkrar dedi: Bu sözü anladım.

Bir şeyi də soruşmaq istəyirəm.

Aytoldı antroponiminin apelyativi dolu ay mənasını ifadə edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ay, gün qədim türk inancları ilə bağlı məfhumlardır. Ona görə də bu ləksemlər mədəniyyət amili, ünsürü olan onomastik vahidlərin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Şair, Aytoldının, vəzirin dili ilə bu antroponimin verilmə səbəbini belə izah edir:

Bu Aytoldı aydı mening atımı
bügü menqzetür ayka bu kıkımı

Bu ay toğsa aşnu idi az toğar
küniñqə bedüyü yokaru ağar

Tolun bolsa tolsa ajunka yarur
ajun xalka andın yarukluk bulur

Tükel bolsa kör ay bu ağsa ediz
yana irlü türçir kiter körk mengiz

Yaruklukı eksür yana yok bolur
toğar kiçe azın yana ok tolur

Meniñq bu özüm me bu yanqlığ turur
ara bar bolur ma ara yok bolur

Taki bir bu ma'ni ayayın sanga
eşitgil sen munu büt manga

Bu ay ornı boldı evi münkalib
orunsuz bolur münkalib neng kılıp

Bu ay burcı sertan bu ev evrilür
evi evrilür hem özi çevrilür

Kayu evke kirse bu ay terk çıkar

çıkarı üçün terk yatarın yıkar

Meninq me özüm kör anqar okşadı
ara kıkım ildi ara yokladı

Kelir men barır men yorır men burun
ajunuğ kezer men manga yok orun

Bu ma'ni üçün atım ay toldı tiv
atadı biliglig sözün yihçke yıp (730—748)

Tərcümə: Aytoldı: — Mənim adımlı və bu təbiətimi hakimlər bir aya bənzədirlər — dedi. Ay doğarkən öncə çox kiçik doğur, sonra gün keçdikcə böyüyər və yüksələr. Böyüyüb dolu ay halına düşdükdə dünyaya işıq saçır və dünya xalqı onun işığından faydalanar. Ay böyüyüb tamamlanaraq ən yüksək nöqtəyə çıxınca təkrar əksilməyə başlar və gözəlliyi gedər. Onun parlaqlığı azalar və axırda qeyb olar, sonra təkrar kiçik şəkildə doğar və yenə böyüyər. Mənim də təbiətim bunun kimdir, bəzən var, bəzən yox oluram. Adımın başqa bir mənasını da söyləyim, indi bunu da dinlə və mənə inan. Bu ay daim yerini, evini dəyişdirər, həmişə yer dəyişdirən nə etsin canı bir yerdə qalmaz. Ayın bürcü Səratandır, bu ev dönər, evi dönüncə özü də dönər. Bu ay hansı evə girərsə oradan dərhal çıxar, tez çıxmaq üçün yatdığı yeri xaraba qoyar. Mən özüm də elə ona bənzərəm, gedişim gah aşağıya, gah yuxarıya doğrudur. Gələrəm, gedərəm, qabağa yeriyərəm, dünyanı dolaşaram, mənim üçün yer-yurd yoxdur. Bu səbəbdən də alim incə bir nöqtə ilə mənə Aytoldı adı vermişdir.

Müasir türk xalqları antroponim sistemində abidədə olduğu kimi şəxs adlarının tərkibində ay ünsürü geniş şəkildə işlənməkdədir. Azərbaycan antroponimlərində həm qadın adlarında, həm kişi adlarında ay ünsürünə təsadüf edilir. Məs.: Ayxan, Aybəniz, Aytəmiz, Aytac, Aydəmir, Aypara, Ayqız və s. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dövlətləri tarixində rast gəldiyimiz antroponimlərin tərkibində də ay komponenti geniş şəkildə gözə çarpır (153, s. 780).

Abidədə üçüncü türkcə ad daşıyan şəxs vəzirin oğludur. O, ağılı təmsil edir. Ögdülmüş antroponiminin apelyativi öyülmüş, tərif edilmiş mənasını ifadə edir:

Yanut birdi Ögdülmüş aydı ilig
İdi ters ayıttı manqa bu bilig (1930)

Tərcümə: Ogdülmüş cavab verdi və hökmdar məndən çox çətin bir şey soruşdu, — dedi.

Yanut birdi Ögdülmiş aydı ilig
Vezir boldı beglerke sunqu elig (2181)

Tərcümə: Ögdülmiş cavab verdi — Ey hökmdar. Vəzir bəylərin eli deməkdir, onlar işləri bu ellərlə görürlər, — dedi.

Ögdülmiş antroponim modeli bütün türk antroponim sistemində geniş yayılmışdır. N.Yamada qədim uyğur abidələrindəki -mış/,-miş ünsürü ilə formalaşmış antroponimlərin uzun bir siyahısını vermişdir (187a, s. 167).

Abidədə Ögdülmişin qohumu epizodik şəkildə çıxış etsə də, Odğurmış antroponimi də diqqəti cəlb edir. Türkmənşəli Odğurmış antroponiminin apelyativi ayıq, oyadılmış, qoçaq mə'nasını ifadə edir:

Yanut birdi Odğurmış aydı manqa
Kinqeş bir yarağı ne ol ay tonqa (3482)

Tərcümə: Başım darda qalarsa, istədiyimi verərsən, heç bir dəstəyi olmayanlara sən dəstək və yardımçısan.

Aytoldının yaxın dostunun adı əsərdə Küsemiş şəklində verilmişdir. Küsemiş dövrünün açıqgözlü, ağıllı ziyalıları təmsil edir.

Adaş tuttı ay toldı edgü kişi
Küsemiş atı erdi edgü işi (602)

Küsemiş anqar bardı bir kün turup
Sözün sözledi sözke ul tüp urup (506)

Tərcümə: Aytoldının bu dostunun adı Küsemiş idi, insanlara yaxşılıq etməyi özünə borc bilirdi.

Küsemiş bir gün yerindən qalxıb onun yanına getdi, ordan-burdan danışib məsələnin üstünə gəldi.

Bu antroponimin apelyativi küse (arzu etmək, diləmək, istəmək) fe'lindən ibarətdir. Küsemiş şəxs adı X əsərdə olan Bögü xan abidəsində Küsemiş tengrim şəklində qadın adı olaraq işlənmişdir (153, s. 86).

Əsərdə Odğurmışın köləsinin adı Kumaru şəklində işlənmişdir:

Kumaru tegip tutdı aydı serin
bayat hükmü tapla köngül ög tilin (62, 93)

Tərcümə: Qardaşının müdiri Kumaru çıxıb onu göz yaşları ilə qarşladı. Kumaru onun fəryadlarına mane olmağa çalışdı: — Səbirli ol, Tanrının hökmünü könlünlə, ağılnla dinlə, ona razılıq et, — dedi.

Kumaru antroponimin apelyativi əsərin özündə ərmağan, miras mənasını bildirən ümumi isim olaraq çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu antroponim Yusuf Balasaqunlunun əsrdaşı MK-nın sözlüyündə, divanında Xumaru şəklində çıxış etmişdir (MK, I, 445). Müəllif bu antroponimin apelyativinin o dövrdə miras mənnasını bildirdiyini də göstərir. Kumaru və Xumaru antroponimlərinin müqayisəsi göstərir ki, burada x—k əvəzlənməsi baş vermişdir. Bəllidir ki, x—k əvəzlənməsi türk dillərinin tarixi fonetikasi baxımından qanunauyğun dil hadisəsidir. Türk antroponimiyası tarixində Kumar Arslan (USp2) və Xumar taş (153, s. 545) şəxs adlarına təsadüf edilməsi onu göstərir ki, Xumaru/Kumaru antroponiminin apelyativinin əsasında kumar/xumar leksemi durur.

Abidədəki türkmənşəli antroponimlərin tarixi-linqvistik təhlili göstərir ki, burada işlənmiş doqquza qədər belə antroponim şair tərəfindən türk antroponim sistemindən diqqətlə seçilmiş və əsərdə əsas müsbət surətlərin adı kimi istifadə edilmişdir. Abidədə təxminən 23 ərəb-fars mənşəli şəxs adı işlənmişdir. Bunların əksəriyyəti epizodik surətlərin və ya lirik ricətlər zamanı işlədilmiş mədəniyyət tarixində, din tarixində tanınmış belə obrazların adlarıdır.

Alp er Tonga Əfrasiyabın türkcə adıdır. Müəllif bunu izah edir:

Körü barsa emdi bu türk begleri
Ajun beglerinde bular yigleri

Bu türk beglerinde atı belgölüg
Tonga alp er erdi kutı belgölü (276—277)

Tejikler ayur anı Afrasiyab
Bu Afrasiyab tutti iller talap (280)

Tərcümə: Əgər diqqət etsən, görərsən ki, dünyadakı bəylər içində ən yaxşısı türk bəyləridir. Bu türk bəyləri arasında adı məşhur olan, adlı-sanlısı Tonqa Alp er idi.

İranlılar ona Əfrasiyab deyirlər, bu Əfrasiyab akınları salıb ölkələr zəbt etmişdi.

Alp ər Tonqa antroponiminin apelyativi alp (igid, qəhrəman), ər (mərd, kişi, igid) və tonga (bəbir, pələng) leksemlərindən ibarətdir.

İran mənşəli Afrasiyab antroponimi qorxunc, heybətli mənasını ifadə edir. Məlum olduğu kimi, Afrasiyab obrazı bir tərəfdən türklərin əfsanəvi qəhrəmanı, digər tərəfdən də İran dastanlarının mənfi qəhrəmanlarından biridir. Bu məsələlərin qədim kökləri vardır və tədqiqatçılar bu problemin üzərində dəfələrlə durmuşlar (47, s. 48-55). Bu məsələ haqqında MK divanında antroponimlərdən bəhs edilərkən ətraflı məlumat verildiyi üçün təkrara ehtiyac duymadıq.

Abidədə dini-mədəni əlaqələrin təsiri ilə bir sıra ərəb mənşəli antroponimlərin işlənməsinə təsadüf edirik. Bunlardan biri Makedoniyalı İskəndər antroponiminin abidədə işlənməsidir:

Ajun bütrü tutum Sikender tutarça

Tükel Nuh yaşın men yaşadım yaşattım (6548)

Tərcümə: İskəndər kimi bütün dünyanı əlimdə tutdum, tam Nuhun yaşını yaşadım və yaşatdım.

Maraqlıdır ki, MK Makedoniyalı İskəndər ancaq Zülkarneyn ləqəbini işlətməmişdir. Bu qəhrəmanın yunanca olan Aleksandr adını (müdafiə edən, qoruyan insan) ərəblər öz dillərinə uyğunlaşdıraraq El-Skender şəklində işlətməmişlər (74, s. 28). Balasagunlu da bu antroponimi əslinə yəni ərəb variantına yaxın şəkildə istifadə etmişdir. Həmin onomastik vahidin əvvəlinə i saiti sonralar artırılmışdır. Bəzi samitlə başlayan sözlərin əvvəlinə sait artırılması hadisəsi demək olar ki, bütün türk dillərində özünü göstərən hadisədir.

Əsərdə İmam Elinin/Alinin adı da (ərəbcə mənası ali, yüksək) yüksək idealların daşıyıcısı kimi xatırladılmışdır:

Ali erdi munda başakı talu

Kür ersig yürekliq mengesi tolu (57)

Tərcümə: Ondan sonra görkəmli cəsur, igid, qəhrəman və ağıllı Eli vardı.

Əsərdə bir neçə dəfə təsadüf etdiyimiz Heydər antroponimik vahidi də imam Əlinin ləqəbi kimi məlumdur:

Özüm Haydar erse yaşın teg kılıçığ

Ya rüstemleyü men ajunda çavıktım (6549)

Tərcümə: İldırım qılınclı Heydər və ya Rüstəm kimi dünyada məşhur oldum.

Abidədə bundan əlavə, Karun (Harun), İsa, Məhəmməd, Mustafa və s. ərəbmənşəli şəxs adları da işlənmişdir:

Sansız selamü dürüd halklarda yigi yalavaçlarda
ördüntüsü uluğ savçısı Muhammedi Mustafa öze bolsun (7)

Tərcümə: O görkəmli rəsula səlat və salam, yenə salam və ehtiram. Məhəmməd peyğəmbər məxluqların ən üstünüdür, o bütün bunların göz üstündə qaşdır.

Karun antroponimi abidədə bir dəfə işlənmişdir:

Ya keңim tükəl boldı Karun nengi teg
Ya asabm-res teg temür kend tokıttım (6551)

Tərcümə: Yaxud xəzinəm Harununku kimi doldu-daşdı və ya Əshabi-Rəs kimi dəmirdən qala tikdirdim.

Harun poetik onomastik vahidi məlumdur ki, Yaxın Şərq ədəbiyyatında zənginliyin simvolu kimi istifadə edilmişdir. Müəllif də belə poetik vasitələrə yeri gəldikcə müraciət etmişdir.

Əsərdə müqəddəs kitablardan alınmış antroponimlərə də yer verilir:

Ya İsa bolup kökke ağdım takı men
Ya Nuşin-revan teg törü tüz yorıttım (6550)

Tərcümə: İsa kimi mən göyə çıxdım və ya Nişurəvan kimi məmləkəti ədalətlə idarə etdim.

Ay Yusuf kerek sözni sözle köni
Kereksiz sözig kizle kılğa kora (6627)

Tərcümə: Ey Yusuf gərəkli və doğru sözü söylə; gərəksiz sözü gizlə, onun zərəri olar.

Bu beytdəki Yusuf antroponimi şairin adı olsa da Yaxın Şərq ədəbiyyatında poetik obraz, vasitə kimi işlədilmişdir.

Sevinçin avınçın küvençin ili

Aşasu yaşasunu Lokman yılı (123)

Tərcümə: Sevinc, hüzur və güvənc içində məmləkətə hakim olsun, Loğman qədər uzunömürlü olsun.

Bəllidir ki, Şərq xalqlarının klassik ədəbiyyatında Loğman antroponimi uzunömürlülüyün simvolu kimi işlədilmişdir.

Bundan əlavə böyük şair dövrünün dünya mədəniyyətinə, elmi nailiyyətlərinə yaxından bələd idi, ona görə də əsərdə Oklidis (Evklid) antroponiminin işlənməsi təsadüfi hal deyil:

Takı kolsa cebrü makabel okı
Yime Oklidis kapğı yetrü tokı (4382)

Tərcümə: Daha da istərsən cəbr və mükabələ oxu; bir də Evklidin qapısını döy.

Müəllif əsərin başlanğıcında nəsrə yazır ki, hansı padşaha və ya hansı diyara yetişdisə, sonsuz gözəlliyinə görə o məmləkətlərin hakimləri və alimləri tərəfindən bəyənilərək hər biri ona dürlü-dürlü ad və ləqəblər verdilər... məşrikiyə Zinətül-üməra, İrənlilər Şahnameyi-türki deyə ad qoymuşlar. Turanlılar isə “Küadqu bilig” demişlər (16-23).

Firdovsi “Şahnamə”sindəki Feridun, Rüstəm, Dahhak, Afrasiyab kimi İran mənşəli antroponimlərin “Kutadqu bilig”də işlənməsi XI əsrdəki fars-türk ədəbi-poetik əlaqələrin qarşılıqlı fayda əsasında inkişaf etdiyini göstərir. Bu antroponimlərin abidədə epizodik şəkildə, qəhrəmanların müqayisəsi zamanı istifadə edilmişdir:

Özüm Haydar erse yaşın teg kılıçlığı
Ya rüstemleyü men ajunda çavıktım (6549)

Tərcümə: İldırım qılıncı Heydər və ya Rüstəm kimi dünyada məşhur oldum.

Sökuşdüg nelük boydı Dahhak otun
Nelük ögdi buldı Feridun kutun (241)

Tərcümə: Küstah Zöhhak nə üçün söyüldü, ancaq Feridun mədh olundu və iqbalə qovuşdu.

Yuxarıdakı misralardakı Rüstəm antroponiminin apelyativi uca boylu, Feridun antroponimi apelyativi isə üçqat qüvvətli mənasını ifadə edir (3a, s. 15).

Ya İsa bolup kökke ağdım takı men

Ya Nuşinrevan teg törü tüz yorittim (6550)

Tərcümə: İsa kimi göyə çıxdım və ya Nuşirəvan kimi məmləkəti ədalətlə idarə etdim.

beytindəki Nuşirəvan antroponimi (ölməz ruh deməkdir) Sasani hökmdarlarından birinin adıdır. Klassik şərq poeziyasında ədalətli şah obrazı kimi şeirdə tez-tez adı çəkilir.

Məlumdur ki, Yusuf Balasaqunlu Qaraxanlı dövləti hökmdarlarının sarayında mühüm vəzifələrindən birini tuturdu. Bu kitabı da Qaraxanlı dövlətinin hökmdarına həsr etmişdi. Şair ona görə də əsərdə hökmdarın adını bir neçə dəfə dilə gətirmiş, onu tərif etmişdir:

Melikning öngində okımış muni

Bu tavğaç kara buğra xanlar xanı (60)

Tərcümə: Bu xanlar xanı Tavğaç Qara Buğra xanın hüzurunda əsərini oxumuşdur.

Ajun tuttu Tavğaç uluğ buğra xan

Kutadsu atı birsü iki cihan (88)

Tərcümə: Böyük Tavğaç Buğra xan dünyaya hakim oldu; adı kutlu olsun, Tanrı hər iki cahanda onu əziz etsin.

2. TOPONİMLƏR

Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, Yusuf Balasaqunlunun “Kutadqu bilig” əsəri fəlsəfi-didaktik bir poema kimi qələmə alındığına görə əsərdə daha çox şairin romantik düşüncələrinə geniş yer verilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq şair türklük düşüncəsini vəsf edir, türklərin qədim və qüdrətli bir millət olduğunu bəlağətli bir dillə vəsf edir və buna görə daha çox makrotoponimləri, hamının tanıdığı, bildiyi, türk mədəniyyəti tarixində tanınmış, müəyyən rolunu olan toponimləri poetik məqama gətirir. Məlumdur ki, hələ çox qədim dövrlərdən türklər Orta Asiyada hegemon rola sahib idilər. IX əsrdən isə Orta Asiyada Qaraxanlı, sonra Xarəzmşahlar, Səlcuq dövlətlərinin meydana çıxması bölgənin tamamilə türkləşməsinə gətirib çıxardı. Ona görə artıq XI əsrdə bölgənin, bəlkə də daha geniş bir regionun ümumi adı kimi Türküstan toponimi hamının başa düşdüyü yer adına çevrilmişdi. Müəllif böyük iftixar hissilə yazırdı: Çini Maçın alimləri və hakimləri kamuğ ittifak boldılar kim meşrik vilayətində kamuğ Türkistan illerinde Buğra xan tilinçe türk luğatinçe bu kitabdın yaxşıraq hergiz kim erse tasnif kılmadı (A13-14).

Tərcümə: Məşriq əyalətində bütün Türküstan ellərində Buğra xan dilində türkcə olaraq bu kitabdan daha yaxşı bir kitabın heç kim tərəfindən təsnif edilmiş olmamasında Çin və Maçın alimləri və hakimlərinin hamısı ittifaq etmişlər.

Eranın VI əsrində Amu-dərya türklərin sərhəddi sayılırdı. Ərəb fəthlərindən sonra isə türklərin sərhəddi Mavəraünnəhrin şimal və şərq tərəfləri düşünülürdü. Hotən şəhəri də Türküstanda idi. Rus istilas zamanı bu bölgənin inzibati-ərazi bölgüsü dəyişdirildi, bununla Türküstan toponiminin istifadə edilməsinin qarşısını almaq məqsədi güdüldü (IA, XII,II, 11, s. 141).

Yusuf Balasaqunlu Türküstan toponimini böyük bir mədəniyyət çevrəsi mənasında o dövrdə qəbul edilmiş mənada işlətməmişdir.

Əsərdə Turan toponimi də Türküstan yer adının sinonimi kimi işlənmişdir.

İranlıqlar şahname tirlər mungar

Turanlıq Kutadqu bilig tip ukar (B30)

Tərcümə: İranlılar şahnamə deyərlər buna, turanlılar buna Kutadqu bilig deyə anarlar.

Turan toponiminin formalaşmasının qədim tarixi vardır. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə eradan əvvəlki I minillikdə Turan indiki Orta Asiya və Şimali Əfqanıstanı əhatə edən bir ölkə olmuşdur (IA, XII,II, s. 49). Orxon-Yenisey abidələrindəki Yigin Alp Turan (Y5) antroponimindən bəlli olur ki, hələ VII-VIII əsrlərdə Turan onomastik vahidi geniş yayılmışdı. Bəzi tədqiqatçılar Turan onomastik vahidini Avestadakı Turla bağlayırlar. Məsələn, görkəmli şərqşünas V.V.Bartold yazır ki, “eto nazvanie vstreçaetsya v Aveste, i predpolaqayut, çto druqaya vetv ariskoqo naroda, menea kulturnaya. Mejdu etimi dvumya narodami, ariyami i turami, bila vrajda i zatem, koqda Turkestan popal k VI v pod vladıçestvo turok, to eti dva slova sbilizilis, i nazvanie Turan stalo otnositsya k turkam, k kotorım ono ne otnosilos pervonaçalno” (15,V, s. 662).

Karoli Çegledi də bu mülahizəyə yaxın fikir söyləyir. O göstərir ki, Turan qədim İran tarixinin epik və mifik düşmənidir. Qədim mənbələr onun coğrafi yerləşməsinə tam olaraq göstərmirlər. Daha sonrakı dövrdə isə bu ad aydın bir şəkildə köçərilərin Amu-dəryanın o tərəfindəki ölkəsini ifadə edir. Türk dövründə farslar Turan adını eyni tələffüzü, ancaq fərqli mənşəyi olan Türk adıyla birləşdirdilər (29^a, s. 161).

Qeyd etmək lazımdır ki, Firdovsi “Şahnamə”sinin az qala yarısı İran və Turan münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif burada Turan deyərək türk xaqanlığının ərazisini nəzərdə tutur. O, Əfrasiyabı türk hökmdarı olaraq təsvir edir. Müəllif onun ətrafının da türk

adları daşdığıını (Oğuzun oğlu Qaraxan, Dəmur, Kurxan) vurğulayır. Onun qoşununda da çoxlu oğuz türkmənlərinin, karluk və çigillərin olduğunu qeyd edir.

Şair dövrünün Qaraxanlı dövlətinin, türk dünyasının mədəni mərkəzlərindən olan Balasaqun və Kaşğar şəhərlərinin adını çəkir, bu şəhərlərin gözəlliyindən, şöhrətindən bəhs edir:

Barusın bitimiş yetürmiş nizam

Bu Kaşğar ilinde koşulmuş tamam (B59)

Tərcümə: Əsasını yazıb tərtib etmişdir, ancaq bu mənzumə son şəklini Kaşğar elində almışdır.

Bu kitabın təsnif kılığı Balasaqun mevludluğ pəhriz idisi er turur (A24).

Tərcümə: Bu kitabı yazan Balasaqun şəhərindən təqva sahibi olan bir zətdir.

Əsərdə eyni zamanda Balasaqun şəhərinin digər adı olan Kuz ordu toponimi də işlənmişdir:

Bu tengi turuğlağ Kuz ordu ili

Tüp aşlı nesebdin yorımış tili (B57)

Tərcümə: Yaşadığı yer Kuz ordu məmləkəti imiş, özü də əsilli bir ailədən olub dili də buna görədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kaşğar, Balasaqun, Kuz ordu toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri əvvəlki bölmələrdə izah edilmişdir.

Müəllif poemada türk-Çin mədəni-ictimai əlaqələrinə böyük diqqət yetirir və bu toponimin böyük bir coğrafiyanı əhatə etdiyini nəzərə alır:

Bu meşrik ilinde kamuğ türkü Çin

Muni teg kitab yok ajunda adın (19)

Tərcümə: Türk, Çin və bütün Məşriq ellərində, dünyada bunun kimi başqa bir kitab yoxdur.

Şair eyni zamanda MK-da olduğu kimi Çin toponiminin sinonimlərini də gözdən qaçırmamışdır. Ona görə də Çin ərazisi XI əsrdə Maçın, Kıtay, Qaşqar (Barxan) adı ilə təqdim və bu bölgələrin sərvətlərini, gözəlliyini tərənnüm etmişdir. Məlumdur ki, Maçın toponimi Çin torpağının böyük bir qismini əhatə etmişdir. Bu səbəbdən Çinin böyük bir qismini böyük Çin mənasını verən Maçın adı ilə adlandırmışlar. Bu toponimdəki ma ünsürü hind dilindəki, sanskritdəki maxa (böyük) leksemi ilə bağlıdır (DTS, s. 77).

Bu meşrik meliki Maçınlar begi
Biliglig ukuşluğ ajunda yigi (12)

Tərcümə: Məşriq hökmdarı, Maçınlilər bəyi, bilikli, anlayışlı, dünyanın öndə gələnləri
Maçınlar hakimi bu çin yumğusu
Tözi barça aymış muning yaksısı (18)

Tərcümə: Çin və Maçın hakimlərinin hamısı onun gözəlliyini tərifləmişlər.

Tarixi qaynaqlardan məlum olduğu kimi, Maçın eyni zamanda Tavğaç adlanmışdır. MK divanından da bəlli olur ki, bu dövrdə artıq eyni coğrafi obyektin Maçın adı üstünlük qazanmaq üzrə idi. Bu səbəbdən “Kutadqu bilig”də Tavğaç onomastik vahidi toponim kimi yalnız bir dəfə işlənmişdir:

Yağız yer yaşıl torku yüzke badı
Hıtay arkışı yatdı Tavğaç edi (68)

Tərcümə: Qara yer üstünə yaşıl ipək bağladı: Xıtay karvanı da bunun üstünə Çin (Tavğaç) qumaşı yaydı.

Orxon-Yenisey abidələrində Tavğaç şəklində təsadüf etdiyimiz bu toponim XI əsrdə Tavğaç/Tanğaç şəklində Qaraxanlı dövləti hökmdarlarının titulu kimi də çıxış etmişdir.

MK divanında da qeyd edildiyi kimi Xıtay toponimi “Kutadqu bilig”də Orta Çini bildirmək üçün istifadə edirdi. Bu toponim monqol əsilli kara kıtayların X əsrdə Çinin şimal qismində yeni dövlət yaratması ilə əlaqədar meydana çıxmışdı (IA, III c.s. 407). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kıtay toponimi Orxon abidələrində kıtan şəklində etnonim olaraq çıxış edirdi (KT14).

Maraqlıdır ki, poemada bu toponim Xıtay arkışı ifadəsi şəklində işlənmişdir:

Xıtay arkışı kesse arkış toğı
Kayun kelgey erdi tümen tü ağı (4426)

Tərcümə: Xıtay karvanları yolları toz-dumana boğmasaydılar, bu çeşidli ipəklilər haradan gəlirdi.

Negü tir eşit emdi sartlar başı
Ajun tezginiqli xıtay arkışı (5754)

Tərcümə: İndi dinlə, tacirlər və dünyanı dolaşan Xıtay karvanbaşları nə deyir.

Xıtaylar Çinə gedən məşhur ipək yoluna nəzarəti ələ keçirmişdilər. O dövrdə isə ipək ən qiymətli sərvət hesab olunurdu. Bizim fikrimizcə, məhz bu səbəbdən şair əsərdə xıtay karvanlarına diqqəti cəlb edir.

Əvvəlki fəsillərdə Ötükən toponiminin etimoloji və tarixi-lingvistik, ləksik-semantik xüsusiyyətləri izah edilmişdir. MK-nın da onu tatarların yaşadığı bir bölgə olaraq göstərməsini qeyd etmişdik. “Kutadqu bilig”də də eyni şəkildə göy türk dövlətinin VIII əsrdə Şimali Monqolustanda mərkəzi olmuş Ötükənin yalnız yaddaşlarda qalmış xatirəsi olaraq iki dəfə bu toponimi poemada istifadə edilmişdir:

Negü tir eşitgil Ötüken begi
Sinap sözlemiş sözni yetrüp ögi (1962)

Tərcümə: Təcrübəli, sözünü düşünərək söyləmiş olan Ötüken bəyi nə deyir, dinlə

İdi yaxşı aymış Ötüken begi
Tilin tutzu birmiş sanda söz yigi (2682)

Tərcümə: Ötüken bəyi çox yaxşı söyləmiş, sözlərin yaxşısını sənə dili ilə yetirmişdir. Müəllifin əsərdə istifadə etdiyi xəyali toponimlərdən biri də Uluğkənd toponimidir:

Negü tir eşitgil Uluğkənd begi
Kamuğ iş içində yetiürmüş ögi (5354)

Tərcümə: Hər cür işə ağılı iren Uluğkənd nə dəyir, dinlə.

Bu toponim ehtimal ki, paytaxt mə'nasında işlədilmişdir. Çünki bu toponimə “Kutadqu bilig”dən başqa mənbədə, abidədə təsadüf edilmir. Toponimin apelyativi uluğ (böyük) və kent ünsürlərindən ibarətdir. Kent/kənd coğrafi termini bu toponimin tərkibində şəhər mənasında işlənmişdir. Təsadüfi deyildir ki, MK kənd termininin oğuzlarda kənd mənasında, o biri türklərdə isə şəhər mənasında işləndiyini qeyd edirdi (MK, I, 344). O, bununla əlaqədar Özkənd və Səmərqənd toponimlərini də nümunə göstərmişdir.

Yusuf Balasaqunlunun istifadə etdiyi poetik toponimlərdən biri də Uç ordu yer adıdır:

Negü tir eşitgil Uç ordu xanı
At edgü tile ay ölügli kanı (5569)

Tərcümə: Uç ordu xanı nə deyir, dinlə, ey fani insan, yaxşı ad dilə.

Yerləşdiyi yer bəlli olmayan bu toponimin apelyativi uç (uc, sərhəd) və ordu leksemlərindən ibarətdir. Həmin leksemlər o dövrdə mənası məlum olan sözlər olmuşlar. MK divanında da Uç (MK, I, 392, 431) vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ehtimal ki, Azərbaycan toponimiyasında təsadüf edilən Ucar yer adı da bu arelyativlə bağlıdır (12, s. 480). Türk tarixi onomastikasında tərkibində ordu/orda ünsürü işlənmiş toponimlərə tez-tez təsadüf edilir: Kuz ordu (KBB57), Ordu (MK, I, 124), Ordukent (MK, I, 343). Qədim uyğurların paytaxtı da Ordubalık adlanırdı. Müəllif Boğra xanı Ordu kend xanı beg deyə anırdı (112,I, s. 278).

Qədim türk abidələrində ordu daha çox xanın oturduğu məkan, bölgə mə'nasını ifadə edirdi. Bu leksemin ordu/orda variantları qərgəh, düşərgə, yurt, çadır, saray,xan iqamətgahı və s. ifadə etmişdir.

Yeri gəlmişkən Çingiz xan da imperiyasını övladları arasında bölüşdürərkən Ak orda, Altın orda, Kökorda kimi dövlət qurumları meydana çıxdı. Onu da qeyd edək ki, qədim türk dillərində orta leksemi işlənir və türk dünyasında bir çox bölgələrdəki yaşayış məntəqələri bu coğrafi terminlə adlanmaqdadır. Məs., Azərbaycanda Ortakənd, Orta qışlaq, Dağıstanda Ortatyube, Qazaxıstanda Orta-deresin, Ortaespe, Ortaüzək, Qırğızıstanda Orta-sırt, Orto-tokoy, Orta-kıştaq, Orta-meçit və s. (99, s. 66). Bu nümunələrə əsaslanaraq ehtimal etmək olar ki, ortu/orta və ordu/orda leksemləri tarixən eyni kökdən əmələ gəlmiş türk coğrafi terminləridir.

XI əsrdə türk dünyasında Bizans dövləti, onun mədəniyyəti haqqında kifayət qədər məlumat var idi. Bizans şərq ədəbi qaynaqlarında daha çox Rum adı ilə tanınırdı. Eyni zamanda Yusuf Balasaqunlu, eləcə də başqa sənətkarlar bu onomastik vahidlə, həm də ümumiyyətlə Avropa, Qərb məfhumunu ifadə etmişlər. Aşağıdakı beyti

Esirdin keligli kalık kuşları
kayu rayi hindi kayu kaysarı (94)

də S.N.İvanov rus dilinə:

Rum məmləkətindən və Hindistan məmləkətində
Əsirlikdən gəldilər qəflətən səma quşları

şəklində tərcümə etmişdir.

Müəllif poemada tez-tez Rumi qızı poetik ifadəsini işlədirdi:

Yüzün kizledi yirke Rumi kızı
Ajun kırtışı boldı zengi yüzi (3948)

Tərcümə: Rumi qızı üzünü yerə gizlədi, dünyanı üzü zənci dərisi kimi oldu.

Küjek yazdı Rumi kızı örtti yüz
Kara saç boduğu ajun toldı tüz (4885)

Tərcümə: Rumi qızı zülfünü yararaq üzünü örtüdü, hər tərəf qara saç rənginə büründü.

Bu beytlərdəki rumi qızı poetik ifadəsi xristian qızının—onun canalan gözəlliyinin obrazı kimi qədim türk poeziyasında istifadə edilmişdir. Aşağıdakı beytdə isə Rumi onomastik vahidi Rum ölkəsi mənasında işlədilmişdir:

Kasab tozi Rumi ajun tangsukı
Sanga kelse tolmaç ağı kaznakı (5368)

Kasab, tozi və rumi qumaşları kimi dünyanın nadir şeyləri sənə gəlir, ancaq xəzinə və anbarların yenə dolmur.

Bəlli olduğu kimi, Rum toponimi Şərqi xalqlarının təsəvvüründə Bizans və Anadolunun obrazını ifadə etmişdir. Hətta Cəlaləddin Ruminin təxəllüsü də Anadolu coğrafi məfhumunu bildirməkdədir.

Əsərdə müəllif İran və Turan məmləkətlərini qarşılaşdırır. Turandan türklərin ölkəsi, İrandan isə farsdilli xalqların məmləkəti kimi bəhs edir. Ona görə də müəllif aşağıdakı beytdə Turanın qarşılıqlı kimi İran onomastik vahidini işlətmişdir:

İranlıqlar Şahname tirlər mungar
Turanlıq Kutadqu bilig tip kukar (B30)

Tərcümə: İran ölkəsində yaşayanlar buna Şahnamə deyərlər. Turanda yaşayanlar Kutadqu bilig deyə anırlar.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz yer adları göstərdi ki, “Kutadqu bilig”dəki belə onomastik vahidlər, toponimlər daha çox poetik onomastika baxımından diqqəti cəlb edir.

3. ETNONİMLƏR

“Kutadqu bilig” poeması qanunlarla, idarəçiliklə, əxlaq və mənəviyyatla bağlı nəsihətlər, söhbətlər şəklində yazıldığından burada toponimlər kimi etnonimlərə də az yer verilmişdir.

Abidənin mətni göstərir ki, XI əsrdə artıq türk onomastik vahidi etnonim kimi tamamilə sabitləşmişdi.

Körü barsa bu türk begleri
Ajun beglerinde bular yigleri

Bu türk beglerinde atı belgölüg
Tonga Alp er erdi kutı belgölüg (276-277)

Tərcümə: Əgər diqqət etsən görərsən ki, dünya bəyləri arasında ən yaxşılari türk bəyləridir.

Bu türk bəyləri arasında məşhur, şanlı olan Tonga Alp er idi.

Abidədəki türk sözü Mahmud Kaşğarının da göstərdiyi kimi güc, hakimiyyət, qüvvət mənasında da işlənmişdir:

Ay ilig baka kör seningde oza
Beg erdi atang ilde erk türk tüze (5151)

Tərcümə: Ey hökmdar, məmləkətdə səndən öncə hakimiyyəti əlində tutan sənin atan idi.

Əsərdə türk leksemi vahidindən türkcə sözü də düzəlir:

Mesel keldi türkcə mungar mengzetür
Anı sözledim men munu yangzatur (273)

Tərcümə: Buna bənzər türkcə bir atalar sözü vardır, indi onu söyləyirəm belədir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsər Qaraxanlı dövlətinin zamanında yazılmış, Yusuf Balasaqunlu da hökmdar sarayında bir vəzifə sahibi olmuş, qaraxanlılara qulluq etmişdir. Bu səbəbdən müəllif daha çox bu sülalə ilə bağlı olan etnosları, qəbilə, boy və xalqları təənnüm etmişdir. Əsərdə işlənmiş etnonimlərdən biri yağma onomastik vahididir:

Negü tir eşit yaxşı yağma begi
Kamuğ iş içinde yetilmiş ögi (4947)

Tərcümə: Dinlə, hər cür işdən başçıxaran yağma bəyi nə deyir.

Məlumdur ki, yağma türk boyu hələ VIII əsrdə Şimali Monqolustanda yaşayırdı. Bu boyun adına runik əlifba ilə yazılmış Terxin abidəsində rast gəlirik. 840-cı ildə uyğur xaqanlığı süqut etdiyi zaman yağmalar buradan Şərqi Türkistana Kaşğar ətrafına köç edib yerləşmişlər. Qaraxanlı dövlətinin hökmdarları da bu boydan çıxmışdır (153, s. 686).

Abidədə təsvir olunan çigil boyu da yağmaların qonşusu olmuş, igidliyi, cəngavərliyi ilə fərqlənmişdir. Məs.:

Tilin edgü sözle işimsinmegil
Başınğan bolurlar biligsiz çigil (4448)

Tərcümə: Onlara şirin söz söylə, ancaq onlarla yoldaşlıq etmə, bunlar cahil və xain insanlardır.

Negü tir eşitgil ibilglig çigil
Biligsiz eşitgil boyun bir egil (3491)

Tərcümə: Ağıllı çigil nə deyir eşit, ey nadan, dinlə və ona boyun əy.

Çigillər də Şimali Monqolustanda göy türk, uyğur xaqanlıqlarının tabeliyində yaşamış, 840-cı ildən sonra Kaşğar ətrafına gəlmişlər, yağmaların tuxsıların qonşuluğunda yerləşmişlər. Ona görə də MK XI əsrdə onlara tuxsi-çigil də deyildiyini qeyd edir (MK, I, 423)

Abidədə qeyri-türk boy, qəbilə və xalqlarının adlarından ibarət olan etnonimlər də arasında gözə çarpar. Bu etnonimlərdən biri tejik onomastik vahididir:

Negü tir eşitgil tejik bilgesi
Tejik bilgeleri çavıkar küsi (3256)

Tərcümə: İranlı alim nə deyir, dinlə, İranlı alimlərin şöhrəti böyükdür.

Tejikler ayur anı Efrasiya
Bu Efrasiyab tuttu iller talap (280)

Tərcümə: İranlılar ona Əfrasiyab deyirlər, bu Əfrasiyab basqınlar edib, ölkələr zəbt etmişdir.

Tejikler bitigde bitimiş muni
Bitigde yok erse kim ukğay anı (282)

Tərcümə: İranlılar bunu kitabda yazmışlar, kitabda olmazsa idi onu kim tanıyardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Orxon-Yenisey yazılı abidələrində də gözə çarpan bu etnonim tədqiqatçıların mübahisəsinə baxmayaraq, ilk əvvəllər ərəb mənasını ifadə etmişdir. Bu məsələ

üzərində ayrıca dayanan Martin Hartman yazır ki, VII əsrdən etibarən Çin mənbələrində müsəlmanlara daima ta-şih və ya tezic adı verilməkdədir. Tecik və ya tezic kəlmələri aramicə tayyayə kəlməsinin farslaşmış şəkli olub əslində tay qəbiləsindən olan ərəb deməkdir. Müəllif sözün mə'nasını dəyişməsinə bu şəkildə izah edir: "Tay kabilesindən olan müsəlman araplar bir kısım araplarca bütün arap aleminin mümessili zann edilmiş olduğu üçün bu kelimenin mənası genişlətilərək arap və müsəlman yerinə istifadə edilmişdir. İranlılar, sonralar mühtelif şübelər arasındakı fərqləri anladıkları üçün tecik kəlməsini yalnız İranın şimali-şarkındakı müsəlman əhaliyə dəlalət etmək üçün istifadə etmişlər" (44, s. 402).

Sitatdan da göründüyü kimi, XI əsrdə artıq tejik ləkəmi onomastik vahid kimi türk dünyasında iranlı, İran xalqı mənasını bildirirdi. Ona görə də Mahmud Kaşğarlı və Yusuf Balasaqunlunun əsərlərində həmin etnonim məhz bu mənada işlənmişdir.

Məlumdur ki, XI əsrdə ərəblər, ərəb mədəniyyəti haqqında türk dünyasında çox geniş təsəvvür var idi. Bu səbəbdən də müəllif ərəblər, ərəbcədən də yeri gəldikgə bəhs etmişdir. Məs.:

Arabça tejikçe kitablar öküş

Bizing tilimizçe bu yumğı ikuş (73)

Tərcümə: Ərəbcə və farsca kitablar çoxdur, bizim dilimizdə bütün hikmətləri toplayan yalnız budur.

QƏDİM UYĞUR ABİDƏLƏRİNDƏ KOSMONİMLƏR

Türklərin kosmik aləm, göy cisimləri haqqında düşüncələri türkoloqların da diqqətini cəlb etmiş, onlar öz əsərlərində bu mövzuya geniş yer ayırmışlar.

Macar türkoloqu F.Nemeth türklərdə ulduz adlarının işlədilməsi haqqında ayrıca məqalə yazmışdır (106, s. 18-26). Burada ilk əvvəl Avropa türkoloqlarının türk kosmonimləri haqqında irəli sürdükləri müşahidələr sadalanır. Kaşğarlının DLT, Yusuf Balasaqunlunun “Kutadqu bilig” kimi ümumtürk abidələrində, Turfan mətnlərində təsadüf edilən bəzi ulduz adları müqayisəli planda araşdırılır. Müəllif Ülkər bürcü və bu kosmonimin türk dillərindəki vəziyyətindən ayrıca bəhs etmişdir.

Bundan əlavə türklərin kosmik görüşləri haqqında A.Vamberinin (bax: 106, s. 20), L.Bazinin (21, N5), C.Klausonun sanballı məqalələri vardır.

Türkoloqlardan B.Ogəl göy cisimlərinin türk mifologiyasındakı yeri haqqında daha ətraflı bəhs emişdir. O, “Türk Mitolojisi” əsərinin II cildində bu məsələnin tədqiqinə yeddi fəsil ayırmışdır. Müəllif qədim və müasir türk dillərindən topladığı faktik materiallar əsasında türklərin göy, günəş, ay, bürclər və ulduzlar haqqında düşüncələrini, mifoloji görüşlərini təsvir etmişdir. Müəllif günəşlə əlaqədar mifoloji inamları təsvir edərkən doğru olaraq göstərir ki, türklərin düşüncəsində günəş hər zaman bir yerdə olmuşdur. Çünki türklər bütün dövrlərdə günəşli yerlərdə yaşamışlar. Çin və Hindistandakı kimi göyləri buludlarla əhatə olunmamışdır (112,II, s. 187).

Rrus alimi V.A.Nikonov da öz yaradıcılığında türk kosmonimiyasına böyük əhəmiyyət vermiş, bu məsələlərdən geniş bəhs etmişdir. Müəllif bu mövzuda yazdığı məqaləsində Orta Asiya türk xalqlarının folklorunda təsadüf edilən bürc və ulduz adlarını qədim türk yazılı abidələrindəki eyni kosmonimlərlə müqayisəli şəkildə təhlil edir. Onları Yaxın Şərq və Avropadakı adlarla qarşılaşdırır. Müəllifin aşağıdakı müşahidəsi və gəldiyi nəticə maraqlıdır: “Целостней была звездная картина древних греков: за девушками Плеядами гнался гигантский охотник Орион со своим Псом, а из-за горизонта выползал Скорпион, чтоб ужалить его и пятки, в небе над Афинами над Пантикапеей, над Масилией еженочно видели самый широкоэкранный фильм. Для космонимии тюркской характерна свобода от теонимии и противоположность древней космонимии ближневосточной, греческой, римской, которые заполняли небо богами и полубогами” (109, s. 303).

Azərbaycan onomastikası elminin yaradıcılarından biri olan prof. Afət Qurbanov “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (B., 1988) kitabında ilk dəfə Azərbaycan kosmonimiyası haqqında sistemli şəkildə bəhs etmişdir. Müəllif burada Azərbaycan kosmonimlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmiş, onları məna qruplarına görə təsnif etmiş, folklor və klassik

ədəbiyyatda səma cisimlərinin işlənmə məsələlərinə diqqəti yönəltmişdir. Müəllif dilimizdəki kosmonimlərin kifayət qədər öyrənilmədiyini, tədqiq edilmədiyini qeyd edir və doğru olaraq yazır ki, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda xalq danışığında mövcud olan zəngin kosmonimləri toplamaq, tədqiqata cəlb etmək, lüğət tərtib etmək, onların orfoqrafik və orfoepik problemlərini xüsusi işləmək, xalis Azərbaycan dilinə məxsus kosmonimlər yaratmaq hazırda Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında mühüm bir problem kimi durur. (77, s. 419).

a) RUN ƏLİFBASI İLƏ YAZILMIŞ UYĞUR ABİDƏLƏRİNDƏ KOSMONİMLƏR

Bəlli olduğu kimi, qədim uyğur yazılı abidələri müxtəlif əlifba sistemlərində, meydana çıxmışdır.

Kosmonimlərin işləndiyi qədim uyğur abidələrindən biri Orxon-Yenisey əlifbasında yazılmışdır. Bu abidə IX-X əsrlərə aid edilir (130, s. 183). Burada Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış digər abidələrdən fərqli olaraq alınma sözlər nisbətən çox işlənmişdir. Bu alınma sözlər də daha çox kosmonimlərdən ibarətdir.

Burada Merkuri ulduzu Tir şəklində verilmişdir (Tərcümədə Tair şəklində qeyd olunmuşdur: 130, s. 184). “Drevnetyurkskiy slovar” kitabının müəllifləri bu kosmonimin orta İran mənşəli olduğunu qeyd edir (DTS, s. 676). Bu fikirlə razılaşımaq olar. Çünki ona sonrakı abidələrdə və müasir türk xalqlarında təsadüf edilmir. Bildiyimiz kimi, Merkuri ulduzu sonrakı abidələrdə başqa adlarla işlənmişdir. Bu barədə irəlidə bəhs ediləcəkdir. Bu kosmonim həmin abidədə bir dəfə işlənmişdir: Yemə kök yürüng taş tir tözlük ol.

İran dillərində bu kosmonim şəxs adına da keçmiş, buradan Azərbaycan antroponimiyasına da nüfuz etmişdir. Türk xalqlarında geniş yayılmış “Tahir və Zöhrə” dastanı bunun tipik bir örnəyidir.

Abidədə Yupiter planeti Urmızt adı ilə ifadə edilir: Yürünq taş Urmızt tözlük ol. Şərq xalqlarında Müştəri adı ilə tanınan bu planetin abidədə rast gəldiyimiz adı da alınmadır. Ona görə də qədim türk abidələrində Yupiter planetinin bu adı geniş yayıla bilməmişdir. İran dillərindən keçmiş bu termin Ahuramazda allahının adından gəlir. Yupiter planetinin türk kosmonimiyası tarixində bəlli olduğu kimi, müxtəlif adları olmuşdur. Qədim uyğur abidələrində bu planetin sanskrit dilindən alınmış bir adına da təsadüf edirik. R.Aratın nəşr etdiyi uyğur mətnlərində (TTVII) Yupiter planetinin adı aşağıdakı variantlarda çıxış edir: Barxasivadi, Barxasuvadi, Braxasvadi, Braxsvadi, Braxsuvadi. Bu termin də alınma olduğuna görə təbii ki, digər qədim türk abidələrinə sirayət edə bilməmişdir. Məlumdur ki, Venera planeti Şərqdə türk dünyasında qədim türk abidələrində müxtəlif adlarla tanınır. Adı çəkilən abidədə bu planet Naqıd adı ilə ifadə edilir: Sarıq taş naqıd tözlük ol — Sarı daş Naqıd planetinin əlamətidir. Yaxın Şərq

xalqlarında bu planet daha çox Zöhrə kimi tanınır. Prof. M.H.Təhmasib Zöhrə ulduzu haqqında yazır: “Zöhrə qədim mədəniyyətə malik bütün xalqlarda həm ilahə-məbud, həm də onun atributu olan ulduz kimi müqəddəs sayılmışdır. Gözəl qız—qadın şəklində təsəvvür edilən Zöhrə qədim şumerlərdən başlayaraq Romada, Yunanıstanda, İranda, Babildə, Ərəblərdə, eləcə də Zaqafqaziya xalqlarında məhəbbət, su, məhsuldarlıq, gözəllik, musiqi, rəqs və tərəqqi ilahəsi kimi təsdiq olunmuş, hətta su köpüyündən yarandığı da zənn edilmişdir. Şəmsəddin Saminin verdiyi məlumata görə türk xalqları da ona eynilə belə münasibət bəsləmişlər. (169, s. 319). Prof. A.Qurbanovun verdiyi məlumata görə, Şəmsəddin Saminin “Lüğəti-türki” əsərində Nahid Zöhrə ulduzunun ikinci bir adı kimi izah edilir (168, s. 414).

Qədim türk abidələrinə naqid kosmonimi ehtimal ki, İran dillərindən (soqd) keçmiş, sonralar bu termin çox güman ki, Nahid şəklinə düşmüşdü. Fars ədəbiyyatında məşuqə kimi təsvir edilən Nahid kosmonimi başqa ədəbiyyatlara da keçmişdir. Abidədə Saturn planeti Kivan adı ilə ifadə edilir: Karataş kivan tözlük ol — Qara daş Kivan (Saturn) ulduzunun əlamətidir.

Soqd dilindən alındığı ehtimal edilən bu kosmonim sonrakı dövrlərdə işlənməmiş, yalnız bir uyğur əlifbası ilə yazılmış abidədə gözə çarpır (TTVII,9)

V.Tomsenin oxuyub nəşr etdirdiyi adı çəkilən abidənin bir maraqlı xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, yalnız burada Ay planetinin adı soqd dilindən alınmış Mağ kosnimi ilə ifadə edilmişdir.

Tığ taş Mağ tözlük ol — Sarı -qırmızı daş Ay (planetinin) əlamətidir. Hələ IX əsrə aid olan bir qədim türk yazılı abidəsində Ayın planet, ulduz şəklində təqdim edilməsi onu göstərir ki, qədim türklər uzaq keçmişdə kosmik obyektlər, fəza cisimləri haqqında aydın, dəqiq elmi təsəvvürlərə malik olmuşlar.

b) UYĞUR ƏLİFBASI İLƏ YAZILMIŞ ABİDƏLƏRDƏ KOSMONİMLƏR

Uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələr içərisində kosmonimlərin çox işləndiyi mətnlər Turfan kolleksiyasından G.R.Rəhmətinin nəşr etdirdiyi əsərdir. 1937-ci ildə Berlində bu böyük alimin TTT seriyasından nəşr etdirdiyi VII kitabda uyğur əlifbası ilə yazılmış 42 fraqment yer almışdır. Bu mətnlərin bir qismi məişət, təbabət məzmununu ifadə edir, az bir qismi isə astronomik məzmun kəsb edir. Bu mətnlərin əksəriyyəti Çin, Hind, İran dillərindəki astronomik materiallar əsasında hazırlanmışdır. Ona görə də buradakı kosmonimlərin əksəriyyəti alınma terminlərdən ibarətdir. Abidədə bir neçə göy cisminin adının ilk dəfə türkcə qarşılığı verilmişdir. Maraqlıdır ki, burada verilmiş planetlərin adları türkcədir: Oot yulduz (Mars), Suv yulduz (Merkuri), Yığaç yulduz (Yupiter), Altun yulduz (Venera), Toprak yulduz (Saturn). Qeyd etmək lazımdır ki, bu kosmonimlərin bəzisi sonralar türk xalqlarının folklorunda izlərini saxlaya bilmişdir. Məsələn,

Suv yulduz kosmonimi müasir başqırd dilində, Yığaç yulduz kosmonimi də özbək dilində mövcuddur (109, s. 299-300).

Bu mətndə hər planetin hər bir ay ərzində hansı bürclərdə qaldığı da qeyd edilir. Məsələn, Oot yulduz ilin on iki ayı ərzində Pürvabadırpt, Udrabatrapat, Rivadi, Punarvasu, puş, aşış, mag, purvapalguni, udrapalguni, xast, çaidir, suvadi, suşak bürcələrində bir ay və ya bir neçə gün qalır. Suv yulduz 12 ay ərzində kridik, ardir, punarvasu, mrgaşir, punarvasu, Udraşat, Şiravan bürcələrində görünür. Yığaç yultuz 1 ayda abiçi bürcündə, II, III, IV, V, VI aylarda şiravan bürcündə, VII, VIII aylarda abiçi bürcündə, IX, X aylarda yenə şiravan, XI, XII aylarda isə tanışta bürcündə olur.

Həmin kitabda XIII mətndə 9 planetin 9 göy tanrısının qapısında, sarayında hökmranlıq etməsindən, bunun yaxşı, yoxsa pis əlamət sayılmasından bəhs edilir. Yə'ni yek, içkek, basaman, magişvari, Azrua, Vinayaki, Erklig kan, Alp süngüş, Uz tengri, kimi tanrıların sarayında sırası ilə müvafiq şəkildə Raxu, Saniçar, Bud, Şükür, Atidya, Angarak, Braxsvadi, Soma, Kitu planetlərinin hökmranlıq etmələri və bunun yaxşı, ya pis əlamət sayıldığı göstərilir. XVIII mətnin sonunda eyni zamanda bu tanrıların, demonların sanskritdəki qarşılıqları bir-bir sadalanır: yakşa, bhuta, Vaişravana, Işvara, Brahma, Vinayaka, yama, Vyaqra, Lakşma.

Bu mətndəki Bud Merkuri planetinin sanskrit dilindən alınmış adı, Saniçar hind astrologiyasında Saturn planetinin adı, Şükür Venera planetinin sanskrit dilindən (sukra) alınmış adı, Atidya Günəş planetinin sanskrit dilindən (uyğur mətnlərində də bə'zən Atidya, bə'zən Aditya işlənmişdir) alınmış adı, Angarak Mars planetinin sanskrit dilindən alınmış adı, Braxsvadi Yupiter planetinin sanskrit dilindən (Brahspati) alınmış adı, Soma Ay planetinin sanskrit dilindən alınmış adı olaraq çıxış edir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu mətn parçasındakı Raxu və Ketu kosmonimlərinin Hind astrologiyasında hansı planetləri ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Bu alınma kosmonimlər qədim türk dillərində alınma sözlərin, terminlərin işlədilməsinə münasibət baxımından müəyyən elmi əhəmiyyətə malikdir.

Həmin mətn haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmaq üçün bir parça nümunə olaraq buraya köçürməklə kifayətlənirik: Altınç vinayaki ışığı ol. Yörüng orduluğ. Bu ışık yavuz. Anqarak qrax ilenür. Yitinç erklig kan işiki ol. Kızıl orduluğ. Bu yeme yavız ol. Braxsvadi qrax ilenür (TTVII, 13).

Bu abidənin XIV mətnində nücum elminin, ulduz fəlminin xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Burada Hindistandan bir rahibin Çinə gəlməsindən və orada ulduzların insan taleyi ilə əlaqəsi haqqında vəz etməsindən bəhs edilir. Mətndə tamlang, Kumunsi, Liusun, Yunkiu, Limçin, Vukuu, Pakunsi adlı ulduzlar sadalanır. Bu kosmonimlərin (əksəriyyəti Böyük Ayı bürcündəki ulduzlardır) çox hissəsi Çin astrologiyasından alındığına görə mənşəcə də Çin dilinə mənsubdur.

Bir nümünə ilə kifayətlənirik: Altınç vukuu atlığ yultuz ol. Vuusi bu erür. Koyn yıllığ yılan yıllığ kişi bu yultuzğa sanlığ toğar. Livi aşı kara burçak titir. Ada tuda boltukta bu nom bitigke tapınıp udunup vuusın etüzinte tutmuş kergek. Adası erter. Uluğ ögrünçlüg sevinçlig bolur (TTVII, 14).

Bu mətnlərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, burada planet və ulduz məfhumları ayrı-ayrı terminlərlə ifadə edilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, qədim türklərin astronomik görüşləri, məlumatları çox geniş olmuşdur. Bu məsələ ilə əlaqədar mətnlərdən bir kiçik parça nümünə verməklə kifayətlənirik: Munqa toğmış kişiler lukususi yulduzğa sanur. İsig özi saniçar qarxa sanur... Munqa toğmış kişiler pakunsi atlığ yulduzğa sanur. İsig özin şükür qarxa sanur (TTVII, 17).

“KUTADQU BİLİG”DƏ KOSMONİMLƏR

XI əsr türk dünyasının böyük alim və filosof şairi Yusuf Balasaqunlu didaktik məzmunlu poetik əsərində insanlığın və dövlətçiliyin əsas prinsiplərini qələmə almış, bu prinsipləri poetik şəkildə təbliğ etməyə çalışmışdır. Bu söz ustasının bədii təsvirləri açıq şəkildə göstərir ki, o, dövrün təbiət və cəmiyyət elmlərinə dərinlən bələd olmuşdur. Şairin izahatından o da bəlli olur ki, o həm şərq (İbn-Sina, Fərabî), həm də Qərb alimlərinin elmi-fəlsəfi irsi ilə çox yaxından tanış olmuş, həyata, kainata elmi baxışlarında bu təlimlərdən faydalanmış, bəhrələnmişdir.

Əsərin V fəslində (124—147 beytlər) şair kainatın quruluşu haqqında ənənəvi şərq konsepsiyasını şərh edir. Orta əsr şərq, eləcə də qərb astronomiyası, astrologiyası yeddi planeti fərqləndirirdi. Bu kosmoloji görüş IV-V əsrlərdə yaşamış yunan mütəfəkkiri neoplatonist Dionisinin sistemə əsaslanırdı. “Kutadqu bilig”in bu fəslində şair Yerə ən yaxın olan Ay planetindən başlayaraq Merkuri, Venera, Günəş, Mars, Yupiter və Saturnu izah edir. XIII əsr İtalyan şairi Dante Aligerinin “İlahi komediya” əsərində, özbək şairi Əlişir Nəvainin “Məntiqüt-teyr” əsərində də eyni konsepsiyaya əsaslanmışlar (190, s. 547).

Müəllif nücum, astrologiya elminə böyük əhəmiyyət verir, ulduzların insan taleyinə təsir göstərməsinə inanırdı. Ona görə də münəccimlər haqqında belə yazırdı:

Muningda basa emdi yulduzçı ol
Bakı körse yetrü idi yinçke yol
Yıl ay kün sakış bularda bolur
Kereklig turur bu sakış ay unur
(4376—4377)

Tərcümə: Bunlardan sonra da münəccimlər gəlir; yaxşıca diqqət edərsən, il, ay və günlərin hesabını bunlar tutarlar; ey qüdrətli insan, bu hesab çox lüzumlu bir şeydir.

Yana cem-u tefrik misahatka öt
Yiti kat felekni yatur yamça tut
(4381)

Tərcümə: Sonra cəmi, təfrik və məsəhaya keç; yeddi qat fələyi, bir çöp parçası imiş kimi ovcunda tut

Kön ay kutluğı bar yime kutsuzı
Ayıt kutluğın tut ay yalnguk tüzi
(4386)

Tərcümə: Gün və ayların uğurlusu olduğu kimi, uğursuzu da vardır; bunları soruş və uğur gətirənini seç, ey təmiz ürəkli insan

Şair göylərin şairanə mənzərəsini kosmosun bədi fəlsəfəsini, planet, bürc və ulduzlar aləmini bəlağətli bir dildə təsvir edir. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, mütəfəkkir şair böyük fədakarlıq göstərərək folklardan, xalq dilindən ilk dəfə göy cisimlərinə aid onomastik vahidləri toplamış, ədəbiyyata gətirmişdir. Təsadüfə deyildir ki, elə buna görə də Yusuf Balasaqunlunun istifadə etdiyi kosmonimlərdən bir çoxu türk xalqlarının folklorunda, elmi ədəbiyyatında uzun zaman işlək olmuşdur.

Mütəfəkkir şair əsərin V fəslini “Yiti yulduz on iki ükeni ayur” adlandırır və tanrının kainatı, göyləri, planetləri necə yaratmasını təsvir etməyə başlayır:

Bayatı atı birle sözüg başladım
Törütgen igidgen keçürgen idim
Törütti tileg teg tözü alemig
Yaruttı ajunka künüg hem ayığ
Yarattı kör evren tüçi evrilir
Anınğ birle tezkinç yime tezinür
Yaşlı kök yarattı öze yulduzı
Kara tün törütti yaruk kündüzi
Bu kökteki yulduz bir ança bezek
Bir ança kılavuz bir ança bezek
Bir ança yarutmış xayalıkka ol
Bir ança kılavuz bulur yitse yol
Kayusı örürek kayusı kodı
Kayusı yarukrak kayu eksüdi
(124—130)

Tərcümə:

Tanrı adı ilə sözə başladım; o yaradan, yetirən, köçürən rəbbimdir
Bütün aləmi istədiyi kimi yaratdı; dünya üçün günəş və ayı aydınlattı.

Bax fələyi yaratdı, durmadan dönür; onunla birlikdə həyat da durmadan dövr edər
Mavi göyü və üzərində ulduzları yaratdı; qaranlıq gecəni və aydınlıq gündüzü var etdi.
Bu göydəki ulduzların bir qismi yaraşlıq, bir qismi bələdçi, bir qismi də rəhbərdir.
Bir qismini xalq üçün aydınlatmışıq; bir qismi bələdçidir, insan yolunu itirsə bunlarla tapar
Bəziləri daha yüksək, bəzisi daha alçaqdır; bəziləri daha çox, bəzisi daha az parlaqdır

Əsərdə müəllif günəş planetinə daha çox əhəmiyyət verir. Planetlərin sırasında onu IV yerdə yerləşdirir:

Yaşık boldı törtünç yaruttı ajun

Yakışsa yarutur bakışsa özün

(134)

Tərcümə: Dördüncü günəşdir, dünyanı işıqlandırır; yaxınlaşanları, qarşısına çıxanları işığı ilə nura qərq edir.

Şair günəş mənasında iki termindən, kün və yaşık terminlərindən istifadə edir. Ancaq əsərdə gün termininin daha çox ümumişlək söz qismində işlədildiyini müşahidə etmək olar.

Məs.:

İkinçi toğar kün yarur bu ajun

Tözü xalkka tegrür yokalmaz özün

(827)

Tərcümə: İkincisi günəş doğar və bu dünya işıqlanar; aydınlığını bütün bəxş edər, özündən bir şey əksilməz.

Onu da qeyd edək ki, kün sözünü müəllif bəzən astronomik termin kimi işlədir. Məs.:

Yana mabu kün burcı sabit turur

Bu sabit tidüküm tüpi berk bolur

Bu kün burcı arslan bu burç tepremez

Evi tepremezi üçün artamaz

Menin kılıkmı kör yime bir yangın

Özüm tegşürülmez yakukta öngin

(833-835)

Tərcümə: Bir də günəşin bürcü sabitdir; bu sabit dediyim təməli sağlam olduğu üçündür.

Günəşin bürcü Şirdir və bu bürc yerindən tərpənməz, yerindən tərpənmədiyi üçün də dağılmaz.

Mənim davranış və hərəkətimə bir bax, mənim də parlaqlığım qətiyyən dəyişməz.

Yasık terminini şair əksər hallarda kosmonim olaraq işlətmişdir. Məs.:

Yasık yandı bolğay yana orninga

Balık kudrukından kozı burnınga

(66)

Tərcümə: Günəş balıq quyruğundan (Hut) quzu burnuna (Qoç) qədər olan yerinə təkrar döndü.

Burada eng altın bu yalçık yorır

Yaşık birle utru bakışsa tolır

(137)

Tərcümə: Bunlardan ən altda Ay dolaşır; günəş ilə qarşı-qarşıya gələndə dolu Ay şəklinə düşür.

Kötürdi yaşık betkı meşreik tapa

Körür ağdı yirdin yokaru kopa

(5678)

Tərcümə: Başını qaldırdı və şərqə tərəf baxdı: günəşin yerindən qopub yüksəlməyə başladığını gördü.

Erentir başı indi yirke yağuk

Yaşık baş kötürdi yüz açtı yaruk

(6221)

Tərcümə: Erentirin başı yerə yaxın bir nöqtəyə qədər endi; günəş başını qaldırdı və parlaq simasını açdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yaşık komsonimi “Kutadqu bilig”dən sonra bir də “Qisəsül-ənbiya” (XIV əsr) abidəsində (56, s. 92) təsadüf edilir.

Bəlkə də bu qədim türk ədəbi ənənəsini davam etdirərək o, Ay kosmoniminə əsərində geniş yer vermişdir:

Bu ay toğsa aşnu idi az toğar
Küninge bedüyür yokaru ağar
Tolun bolsa tolsa ayunka yarur
Ajun xalkı andın yarukluk bulur
Tukel bolsa kör ay bu ağsa ediz
Yana irlü türçir kiter körk mengiz

(731-733)

Tərcümə: Ay doğarkən əvvəl çox kiçik doğar; sonra gün keçdikcə böyüyər və yüksələr.

Böyüyüb dolu ay şəklinə düşəndə dünyaya işıq saçar və dünya xalqı onun nurundan faydalanar.

Ay böyüyüb tamamlanaraq ən yüksək nöqtəyə çatdıqda, təkrar kiçilməyə başlayar və gözəlliyi gedər.

Yalçık kosmonimi Ay mənasında XIV əsr abidəsi Nəsrəddin Rebğuzinin “Güsesül-ənbiya” əsərində də işlənmişdir (56, s. 92).

Qeyd etmək lazımdır ki, şair planetləri də ulduz termini ilə adlandırır.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, şair planetlərin adını çəkib onlar haqqında bəhs edərkən Yerə ən uzaq olanından başlayır:

Bulara enq üstün Sekentir yorır

İki yıl sekiz ay bir evde kalır

(131)

Sekentir kosmonimi abidədə bir dəfə işlənmişdir. Bu kosmonim N.Rebğuzinin “Qisəsül-ənbiya” əsərində Sekendiz (56c.s.92) şəklində çıxış edir. Bu sözdəki r-z əvəzlənməsi türk dillərinin səs quruluşu üçün səciyyəvi haldır. Bu da onu göstərir ki, həmin kosmonim türkmənşəlidir Erentir/Erentiz kosmoniminə analogiya olaraq bu terminin də seken ve tir/tiz ünsürlərindən meydana gəldiyini ehtimal etmək olar.

Bu planetin ərəbcə adı Zühal, latınca adı isə Saturns şəklindədir. Saturn planetinin qədim uyğur Turfan mətnlərində kivan, saniçar adları ilə ifadə olunması haqqında yuxarıda bəhs edilmişdir.

Əsərin V fəslində Yupiter (Onqay) planeti Yusuf Balasaqunlunun siyahısında ikinci yerdə durur:

Aningda basa boldı ikinci ongay

Bir evde kalır on adın iki ay

(132)

Tərcümə: Ondan sonra gəlir ikinci olur Onqay

Hər evdə qalır on ay, ayrıca da iki ay.

Türkmənşəli bu kosmonim abidədə başqa bir təsadüfdə fələk mənasında işlənmişdir:

Ongay evrilür emdi evren sanga

Tilekce toğar ay kün ödlek tonga

(13)

Tərcümə:

Fələk hələ sənə muradınca dövr edir, ey qəhrəman

Ay, günəş, zaman arzu etdiyini kmi doğur.

Abidədə bu onomastik vahidin apelyativi ongay şəklində işlənir və yüngül, yumşaq mənasını bildirir:

Amulluk kerek erke kılkı ongay

Örüglük kerek begke toğsa kün ay

(325)

Tərcümə:

İnsan sakit və mülayim təbiətli olmalıdır

Günəş və Ayın doğması üçün bəyə itaət lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, F.Nemət bu kosmonimin apelyativinin onq kökündən əmələ gəldiyini və müsaid mənasını bildirdiyini göstərir (106, s. 20). Onqay Şeyx Süleymanın lüğətində də işlənir (106, s. 22). Anadolu dialektlərində indi də Onqay kosmonimi işlənərkəndədir (112,II, s. 206).

Maraqlıdır ki, abidənin başqa yerlərində ərəbcə adı Müştəri olan Yupiter planeti Karakuş adı ilə verilir:

Bara kördi öngdin kuş toğup

Kopa kelti yirdin yalın teg bolup

(5675)

Tərcümə: Diqqət etdi, öncə Müştəri ulduzu qalxıb alov kimi yerdən yüksəlməyə başladı.

Toğardın kara kuş kopup örledi

Yağı ot kötürmüş teg ot yıldıradı

(6219)

Tərcümə:

Şərqdən Qaraquş ulduzu çıxdı, yüksəldi,

Düşmən məşəllərini yandırmış kimi alov parladı.

Bu kosmik obyekt qədim uyğur Turfan mətnlərində ıǵaç yultuz şəklində çıxış edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu termin müxtəlifliyi müəllifin ayrı-ayrı qaynaqlardan faydalanması ilə bağlı olmuşdur ki, bu da B.Ögel kitabında doğru olaraq diqqəti cəlb etmişdir (112,II, s. 191).

Abidədə iki dəfə gözə çarpan türkmənşəli Karakuş kosmonimi M.Kaşğarlının sözlüyündə də (MK, III, 221) işlənmişdir. Azərbaycan türkcəsində bu məfhum Qartal leksik vahidi ilə ifadə edilir. (77, s. 418). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, karakuş kosmonimi Orta Asiya türklərinin dillərində də gözə çarpır, tacik və özbəklər isə ona Müştəri adını verirlər (109, s. 301).

X.Abişev bu planetin qazax folklorunda esek kırgan adlandırıldığını və bununla əlaqədar bir rəvayətə görə yolçular, karvan Yupiterlə Veneranı qarışıq saldıqlarına, səhvə yol verdiklərinə görə eşşəklər məhv olmuşdu (3, s. 17).

Y.Balasaqunlunun siyahısında Müştəri/Yupiter planetindən sonra Avropalıların Mars, ərəblərin Merrix adlandırdığı planet gəlir. Müəllif ona kürüd adı verir:

Üçünçi Kürüd keldi köksin yorır

Kayuka bu baxsa yaşarmış kurır

(133)

Tərcümə: Üçüncü Mərrix gəlir, qorxunc qürurla yürüyür

Bu (ulduz) kimə baxsa, göyərənlər quruyar

Abidədə bir dəfə işlənmiş semantik mənası aydın olmayan bu kosmonim sonrakı dövrdə ancaq N.Rabğuzinin “Qisəsül-ənbiya” əsərində gözə çarpır:

Sekendiz ongay ol kürüd hem yaşık
Sevit arzu yalçık yağı teg bolur
Tokuşdın usanma kediben yarık
(GE, I c.s. 92)

Eyni zamanda Mars planeti abidədə üçüncü bir ad altında da çıxış edir. Bu da qədim uyğur Turfan mətnlərində yaltırağ şəklində təsadüf etdiyimiz yıldırık kosmonimidir. Türkmənşəli bu onomastik vahid abidədə iki dəfə işlənmişdir:

Yarudı basa yıldırık adğır bile
Tizildi erentir özin bilgile
(5676)

Tərcümə:

Sonra Ayqır ilə Yıldırık ulduzları parladı
bunlara bir də Erentir qoşuldu; bu ulduzları özünə işarə bil.

Yitiken kötürdi yana baş örü
Töngitti yana yıldırık adğır naru
(6220)

Tərcümə: Yeddi qardaşlar başını yuxarı qaldırdı

Yıldırık uduzu Ayğır bürcünə doğru əyildi.

Bizcə, Yaltırağ/yıldırık kosmonimi qədim türk dilindəki yaltırmak (parlamaq, bərq vurmaq, işıq saçmaq) felindən törəmişdir. Yaltır-, yaltırı- feli göstərdiyimiz mənada AY (630), TTVII (30) abidələrində işlənmişdir.

Yeri gəlmişkən abidədə bürc adı olan Kuçık kosmonimi ilə yanaşı onun ərəbcəsi olan Seretan (xərçəng bürcü) kosmonimi də bir dəfə işlənmişdir:

Bu ay burcı sertan bu ev evrilür
Evi evrilür hem özi çevrilür.

(744)

Tərcümə: Ayın bürcü sertandır, bu ev dönər; ev dönüncə, özü də dönər.

Əsərin başqa yerində bu planet bakır sokun adı ilə verilir:

Udıp bardı azrak odundı yana
Töpudin savılmış bakırsukuna

(4888)

Tərcümə: Bir az mürgülədi yenə oyandı; Mərrix ulduzu tərədən kənara çəkilməşdi.

Əsərdə bir planetin bir neçə adla təqdim edilməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qaynaq müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Mars planeti səmada qırmızı rəngdə görüldüyünə görə Azərbaycan xalq dilində ona qızıl ulduz da deyirlər. M.Kaşğarlı sözlüyündə də bakır sokum şəklində təsadüf etdiyimiz bu kosmonim türkcədir. Ulduzun qırmızı rənginə görə o misə (bakır) bənzədilmişdir. Qədim uyğur Turfan mətnlərində bu kosmonim bakır sokra şəklində işlənmişdir. Bu kosmonimdəki sok ünsürünün bütün mənbələrdə eyni fonetik tərkibdə çıxış etməsi diqqəti cəlb edir. M.Kaşğarlı bu sözün mənasını belə izah edir: “Bir ağaç parçası çam kozası şəklində kesilerek içi oyulur, üç tərəfindən delinerek okun üzerine konur” (MK, I, 397). F.Nemət isə bakır sokum termininin mənasını “okun ucunu koruyan bakır işi” şəklində izah edir (106, s. 20).

Bu planetə Anadoluda yaldırık da deyilir (106, s. 20).

Y.Balasaqunlunun siyahısında ərəbcə adı Zöhrə, türkcə Sevit olan Venera planeti beşinci yerdə durur:

Sevüg yüz urundı bişinci Seevit
Seeve baktı erse sen özni avıt

(135)

Tərcümə: Beşinci Zöhrədir, sevimli üzünü göstərir

Sənə sevərək baxarsa müsterih ol.

Qeyd etdiyimiz kimi, Sevit kosmonimi türkmənşəlidir və N.Rəbquzinin “Gisesül-enbiya” (XVI əsr) əsərində də təsadüf edilir.

Bu səma cisminin türk xalqlarında müxtəlif adları vardır. Orta Asiya xalqlarının çoxunda ona Çolpan, Şolpan adı vermişlər. Türkiyə türkləri ona “Çoban yıldızı” deyirlər. Qədim uyğur

Turfan mətnlərində bu ulduzun adına Altun yultuz şəklində rast gəlirik. Uyğurcada ona eyni zamanda Erklig də deyirdilər.

Bir çox dünya xalqlarında, o cümlədən türk xalqlarında Zöhrə ulduzunun səhər və axşam vaxtı aldığı vəziyyətə görə onu ayrı-ayrı adlarla tanımışlar. Məsələn, qazaxlar Zöhrə ulduzunun axşam görünüşünü Tul katın adlandırırdılar (3, s. 16). Bu planetin səhər ertədən görünüşünü özbəklər Tan yultuz, başqırdlar Tanq sulpan (109, s. 299), saqaylar erte solbanı, Altay türkləri Tanq solbanı, Anadolu türkləri Tan yıldızı (112,II, s. 213), Azərbaycan türkləri Dan ulduzu adlandırırlar. Zöhrə ulduzuna eyni zamanda qırğız türkləri Kervan cılduz, Anadolu və Azərbaycan türkləri Karvan qıran deyirlər. Şərqi Anadoluda bu ulduza Sarı yıldız, Al yıldız, Kanlı yıldız da deyilməkdədir (112,II, s. 231).

Avropada Merkuri, Şərqdə Utarit kimi tanınan planeti türklər uğurlu ulduz saymış, ona arzu tilek adı vermişlər. Bu adın həmin ulduza verilməsinin tarixi türk mədəniyyəti tarixində Yusif Balasaqunlunun yaşadığı XI əsrdən başlayır. “Kutadqu bilig” abidəsində bu kosmonimə I dəfə rast gəlirik:

Basa keldi arzu tilek arzular
Kayuka yakuşsa angar öz ular
(136)

Tərcümə: Sonra gəldi arzu dilək arzular

Kimə yaxın gəlsə onu özünə bağlar.

Bu kosmonim N.Rebğuzinin “Gisesül-enbiya” əsərində arzu şəklində işlənir:

Sevit, arzu, yalçık yağı teg bolur (QE, s. 92).

“Kutadqu bilig”ə sonradan əlavə edilmiş qəsidədə bu planetin ərəbcə adı olan Utarit işlənmişdir (90, s. 23).

Əsərdə rast gəldiyimiz ölkər bəzi qaynaqlarda bürc adlandırılsa da bir ulduz topasının adıdır. Şair bu kosmonimi abidədə iki dəfə işlətmişdir:

Yana kördi ölkər savılmış başı
Toğardın çoban kopmuş örlep tuşu
(4889)

Tərcümə: Təkrar baxdı, ölkər ulduzunun başı üfüqə girmişdi.

Qarşısında şərqdən Əqrəb qalxıb yüksəlmişdi

Usı kelmedi turdı baktı yana

Kör ülker savılmış uçukmuş tüne

(6216)

Tərcümə: Yuxusu gəlmədi, qalxdı, təkrar baxdı

Ülkər ulduzu aşağıya enmiş və gecə axıra yetmişdi

Ülkər kosmonimi demək olar ki, bütün qədim (TTVIII, 2; MK, I, 95; III, 40) və müasir türk dillərində eyni və ya yaxın fonetik variantlarda çıxış edir. V.A.Nikonov bununla əlaqədar doğru olaraq yazır: “U vsex tyurkoyazıçnıx narodov i Sredney Azii i vne yeye - ot yakutov do tyurkov i ot turkmen do çuvaş nazvaniya Pleyad obrazovanı ot osnovı ulker (s fonetiçeskimi razliçiyami). Obşeye nazvanie unasledovano yeşo ot vremen tyurkskoy yazıkovoy obşnosti, to yest priçina tojdestva tut qenetiçeskaya (109, s. 301).

Ərəbcə adı Sürəyya olan bu kosmonim türk dillərində əsasən Ülker və Ürker variantlarında çıxış edir. Bu kosmonimin semantikasi və morfoloji tərkibi, folklorik və astronomik xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif mülahizə və yozumlar var. Türkiyə tədqiqatçısı B.Ögəl bu barədə belə yazır: “Ülker sözü sıra ve dizi anlamına gelir. Ülker burcu 6 yıldızdır. Ancak batıda olduğu gibi Türkler de bu burcu 7 yıldız olarak kabul etmişlerdir. Yedi kızıdan birisi kaçırılmış imiş... Anadolu da Ülkerə Yediger, Yedigen, Yedi kardeş, yediler, Yedi kandil de denmiştir. Yediger ise Anadolu da Yadiker, Yediyar, yedi yarlar olmuştur. Ülkerin yıldızları çok yanaşıktırlar. Bunun için Anadolu da Topçalar da denilir (112,II, s. 212).

L.Bazin ülkər kosmonimi və onun mənşəyi haqqında daha ətraflı məlumat verir. Onun fikrincə ülker sözü bugünkü türk dillərində mövcud olmayan xülk — (bölmək, təqsim etmək) felindən törəmişdir və kasım (noyabr) deməkdir. Bu ulduz payız mövsümündə günəşin yanında olduğu zaman hava soyumağa, baharda günəşin qarşısına çıxdıqda hava qızmağa başlayar. Ona görə də buna ülker, yəni bölən deyərlər (106, s. 23). C.Klausonun fikrincə isə, ülker onomastik vahidinin əsl mənəsi pusqu deməkdir. Fin alimi Uno Harva Altay xalqlarının dini və mifoloji görüşləri haqqında yazdığı əsərdə göstərir ki, bu xalqların əfsanələrinə görə səmada Ülker ulduz topasının yerində bir deşik və ya ələk kimi bir şey vardır. Soyuq hava və soyuq külək də bu deşikdən gəlir. Onun fikrincə, ülker kosmoniminin mənəsi də bununla izah edilməlidir (180, s. 180).

F.Nemeth bu onomastik vahidin mənəsi və mənşəyi üzərində daha geniş dayanır. O, bu kosmonimin qədim və müasir türk dillərində təsadüf olunan şəkillərini bir araya gətirib müqayisə etdikdən sonra bu qərara gəlir ki, əsl forma əsən mənəsində ürker olub ür (əsmək, yel) felindən törəmiş bir isimdir (106, s. 24). O, daha sonra yazır: “Fakat mühim bir sual daha vardır: - ker eki meselesi. Buna da cevap vere bilirik. Türkçede - gur, gür, kür, kur şəklində bir ek var ki bu ekle

fiillərən isim təkşil edilir: aęatay: kakur (beglec), toyęur-abuk doyan; ıkęur-ıkan. rker sözü de bunlara aiddir, mənası esen (yel) dir (106, s. 24).

Şair bürcləri türkmənşəli kek termini ilə ifadə edir:

On iki kek ol bularda adın
Kayu iki evlig kayu birke in

(138)

Tərcümə:

Bunlardan başqa bir də on iki bürc vardır

Bunların bəziləri iki evli, bəzisi isə tk evlidir.

Brclrin on iki olduęunu qeyd edən sənətkar onları bir-bir sadalayır, aşıęıdakıların adını çəkir (martdan başlayır): Kozı (Qo, rb. Hamel, latın. Aries); Ud (Buęa, rb. Sevr, latın. Taurus, ud inək deməkdir); Erentir (Ekizlr, rb. Cevza, latın. Gemini); Kuık (Xrng, rb. Seretan, latın Canser); Arslan (Şir, rb. Esed, latın. Leo); Buędaybaşı (Snble, rb. Snble, latın. Vigro); lg (Tərəzi, rb. Mizan, latın Libra: lg l deməkdir); adan (qrb, ərəb. qrb, latın Skorpıus: adan əqrəb, ayan deməkdir); Ya (Yay, ox, rb. Qvs, latın Sagittarius); Oęlak (Oęlaq, rb. Cdi, latın Capricornus); Knek (Dolça, rb. Delv, latın Akvarius: knek su qabı deməkdir); Balık (balıq, rb. Hut, latın Pisces).

Şair V fəsildə bürcləri poetik dildə bu şəkildə təsvir edir:

Kozı yazkı yulduz basa ud kelir
Erentir kuık birle sanu yorır
Kr arslan bile koşnu buęday başı
Basa lg boldı adan ya işi
Basa keldi oęlak knek hem balık
Bular toędı erse yarudı kalık
i yazkı yulduz i yaykı bil
i kzki yulduz  kışkı bil
i ot i suv i boldı yıl
i boldı toprak ajun boldı il
Bularda birisi biringe yaęı
Yaęıka yaęı ıdtı keti oęı
Karışmaz yaęılar yaraştı iin
Krüşmez yaęılar kötürdi in

(139—145)

Tərcümə: Hml bahar ulduzudur, sonra Sevr gəlir

Cevza ilə Seretan itlşrk yyrrlr

Bax Əsədin qonşusu Sünbülədir, sonra
Əqrəb və Yay (Oxatan)ın yoldaşı Tərəzi gəlir
Bunlardan sonra Oğlaq, Dolça və Balıq gəlir
Bunlar doğunca göy üzü işıqlanır
Bil ki bunlardan üçü bahar ulduzu,
Üçü yay, üçü payız və üçü də qış ulduzudur
Bunların üçü od, üçü su, üçü yel, üçü torpaqdır
Bunlardan dünya və məmləkətlər meydana gəlir
Bunlar bir-birlərinə düşməndir
Tanrı düşməyə qarşı düşmən göndərdi və savaşı kəsdi
Uyulmaz olan düşmənlər öz aralarında barışdılar
Görüşməz olan düşmənlər görüşdülər

Qeyd etmək lazımdır ki, Erentir bürcünün adı əsərin bəzi nüsxələrində Erentez (bax: KB, I. s. 30) şəklində (QE-də erendend şəklindədir) işlənmişdir. L.Balzin bu kosmonimin mənasını erenler tevafüq ederler şəklində izah edir (21, s. 25). Bizcə, bu kosmonim erenler birdirlər mənasını verir. Yeri gəlmişkən, GE-da Rebquzi yuxarıdakı poetik təsvirə bənzər bir üslubda bürcləri təsvir etmiş və KB-dəki Ud kosmonimini Uy, Kuçuk kosmonimini isə karçık şəklində işlətməmişdir. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, R.Aratin KB-də Arslan şəklində oxuduğu bürcü GE-nin tədqiqatçısı Kör Arslan şəklində oxumuşdur (KE, s. 92).

KB abidəsində Böyük Ayı bürcü yitiken adı ilə verilir:

Yitiken kötürdi yana baş örü
Töngitti yana yıldırık adğır naru
(6220)

Tərcümə:

Yeddi qardaşlar başını yuxarı qaldırdı
Yıldırık ulduzu Ayğır bürcünə doğru əyildi

Buradakı yitiken kosmonimi ehtimal ki, yeti/yiti və kan ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Qeyd edək ki, qədim uyğur Turfan mətnində də (TTVII, 40), bu kosmonim eyni şəkildə işlənmişdir.

B.Ögəl bu kosmonimin ən qədim formasının yediger olduğunu qeyd edərək (?) Anadolunun ayrı-ayrı bölgələrində ona yedi kör, Yedi ker, Yedi eşek, Gemi yıldızı, Kömük adı verildiyini də göstərir (112,II, s. 208). Bu bürclə bağlı türk xalqlarının folklorunda çox sayda əfsanə və rəvayətlər meydana çıxmışdır. Azərbaycanda ona yeddi qardaş deyilir (77, s. 418).

MAHMUD KAŞĞARLI VƏ UYĞUR ONOMASTİKASI

Mahmud Kaşğarlının dövründə Kaşğar Qaraxanlı islam dövlətinin mərkəzi idi və buna görə də bu dövlətin əhalisi olan müsəlmanlar şərqdə Koço dövlətində yaşayan, buddizm dininə etiqad göstərən uyğurlarla heç də (eyni etnik birliyə daxil olsalar da) yaxşı münasibətlərdə deyildilər. Kaşğarda da bu təəssüb asanlıqla özünü büruzə verir. Belə ki, o, kafir adlandırdığı uyğurların ölkəsini bu səbəbdən çox gəzə bilməmiş, ona görə də müəllif uyğurlar haqqında əsasən başqalarından eşitdiyi məlumatlara istinad edərək onlardan bəhs etmişdir. M.Kaşğarlının dövründəki Qaraxanlı dövlətinin müsəlmanları buddist uyğurları tat adlandırırdılar. Bunu Kaşğarlının örnək olaraq verdiyi aşağıdakı bənddən də aydın görməkdəyik:

Keldi manga tat
Aydım emdi yat
Kuşka bulur et
Seni tiler Us böri (MK, I, 36)

(Mənə bir uyğur gavuru gəldi, onu öldürdüm, qurda-quşa yem olması üçün parça-parça etdim).

Başqa nümunələrdə də müəllif uyğurlara yapılan basqınları təsvir edir. Qaraxanlı dövlətindəki müsəlmanları daha çox əsəbiləşdirən onların bütə sitayiş etməsi idi. Ona görə Mahmud Kaşğarlı Qaraxanlı dövləti müsəlmanları arasında dolaşan bu tip şeir parçalarını toplayıb kitabına daxil etmişdi. Məs.:

Beçkem urup atlaka
Uyğurdakı tatlaka
Oğrı yavuz itlaka
Kuşlar kibi uçtımız (I, 43)

(Atlara nişanə vurub uyğur tatlarının, oğru, pis itlərin üzərinə quşlar kimi uçduq)

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, XI əsrdə, yəni Mahmud Kaşğarlının yaşadığı dövrdə həmin bölgədə, regionda bir-birindən fərqlənməyə başlayan iki mədəniyyət, iki ədəbi dil formalaşmaqda idi. Kaşğarda islam dini hakim idi. Turfanda isə buddizm hökm sürürdü. Buna görə Kaşğar türklərinin dilinə ərəb-fars üsürləri daxil olur, uyğur dilinə isə Çin, sanskrit sözləri nüfuz edirdi. Ona görə də tədqiqatçılar “Divani-lüğət-it-türk”ün, Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilig” əsərinin dilini karluk-uyğur, Turfanda meydana çıxmış, qələmə alınmış “Altun yaruk”, manixey abidələri, uyğur hüquq sənədləri kimi abidələrin dilini isə uyğur-oğuz dili adlandırırlar (170, s. 47).

Göründüyü kimi, Qaraxanlı dövlətinin formalaşmasında karluk və yağma elementi güclü mövqeyə malik idi. Eyni zamanda Kaşğarda, Qaraxanlı dövlətində meydana çıxan ədəbiyyat

Turfan uyğurları arasında yayılmırdı, tanınmırdı. XIV əsrin sonlarında hər iki dövlət Cağatay ulusunun tərkibinə daxil oldu, sərhədlər aradan qalxdı, islamın təsiri Turfana da (Hamiyə qədər) yayılmağa başladı. Bu zamanlardan etibarən Şərqi Türküstanda tədriclə vahid ədəbi dildən istifadə edilməyə başlandı.

Mahmud Kaşğarlının əsərində əsasən müsəlman türklərin yaşadığı bölgələrin xüsusi adlarının təsvirinə geniş yer verilmişdir. Bunu müəllifin özü də gözə çarpdırır: “Yazdığım dağlar, çöllər, dereler, sular, göllər İslam türklərin ellerində bulunanlardır. Çünki dillərdə dolaşan bunlardır. Bunları tanınmış oldukları için yazdım; tanınmamış olanların bir çoxlarını bıraktım. Müslüman olmayan türk illerinden birtakımını dahi yazdım, gerisini yazmadım, çünki onları yazmaqda bir fayda yoktu” (MK, I, 27).

Deməli, Mahmud Kaşğarlı bir neçə səbəbdən uyğur türklərinə aid onomastik vahidlərdən az istifadə etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq müəllif əsərində uyğurlara aid bir neçə onomastik vahiddən bu və ya başqa şəkildə, bilavasitə və ya dolayısı ilə bəhs etmişdir. M.Kaşğarlı uyğur öləksində olmamış, ancaq onlara yaxın bölgələrdə də olduğunu qeyd etməyi unutmamışdır (MK, II, 243).

M.Kaşğarlı uyğur dilini yüksək qiymətləndirmiş, onu əvvəlcə xalis türkcə, sonra isə bu qrupun içində doğru türkcə qrafasına aid etmişdir. Müəllifə görə doğru türkcə Xaqaniyyə (Qaraxanlı) və uyğur türkcələrini də özündə birləşdirən Şərqi Türküstanda və Yeddusuda istifadə edilən dillər qrupudur (MK, I, 30). Müəllif elə buradaca uyğur dilindən bəhs edərkən göstərir ki, “uyğurların öztürkcə bir dilləri olduğu kimi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar. ...24 harftan ibaret olan türk yazısını kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazırlar. Bundan başqa uyğurların, çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazırlar. Bu yazıyı müslüman olmayan uyğurlarla çinlilerden başkası okuyamaz” (MK, I, 29).

Bəlkə də yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərə görə M.Kaşğarlı uyğur dilinin leksik materiallarından digər dillərə nisbətən çox az istifadə etmişdir. Burada müəllifin uyğur dilinə aid verdiyi bəzi leksik vahidləri qeyd etməyi məqsəduyğun hesab etdik. Məs.: O, balık sözünü izah edərkən “İslamlıktan çok evvel Türk dilince sığınak, kale demektir. Uyğurcada dahi böyledir. Uyğurların en büyük şehirlerinden birisine Beşbalık denir.” (MK, I, 379). Bu sözden düzelen balıklandı fe’linin izahında bunun gibi uyğur dilində “bir yer sur ile çevrildi” deməkdir şəkildə qeyd verir (MK, II, 210).

Öndü — ol er evge öndi, ya’ni o evine gitti de denir. Bu uyğurcadır (MK, III, 47).

Yalafar — uyğurcada hükümdarların elçilerine verilen addır (MK, III, 47).

Yartmak — para. Uyğurcada (MK, III, 432).

Bəllidir ki, M.Kaşğarlıının kitabında şəxs adlarının sayı 100-dən bir qədər çoxdur, halbuki yer adları bundan qat-qat artıqdır. Bu məsələyə müəllif kitabın əvvəllərində “erkek və kadın adları da yazılmadı” şəklində qeydi ilə işarə etmişdir (MK, I, 27). Ona görə də əsərdə uyğurlara aid çox az antroponim və titul işlənmişdir. Müəllif bilgə maddəsində yazır: Bu kəlimə ilə erkeklərə ad verilərək Bilge beg denir. Uyğur hanına Köl Bilge xan adı verilir, aklı göl gibi demektir. Burada çokluğu göstermek için su irkilen yere benzetilmiştir. (MK, I, 428). Barsgan — Uyğur hökmdarının seyisinin adı olduğu da söylenir. Havasının iyiliyi dolayısıyla atları burada yetiştirmiş. Sonra bu şehir onun adı ile anılmış (157, s. 101).

M.Kaşğarlı sərhədlərdən bəhs edərkən uyğur toponimlərinə, xalq adlarına müraciət edir, onlar haqqında məlumat verir. Məsələn, Tibet ölkəsi haqqında məlumat verərkən göstərir ki, Tibetin şərq tərəfində, Çin ölkəsi, qərb tərəfində Kəşmir, şimal tərəfində isə Uyğur elləri, cənubunda isə Hind dənizi yerləşir (MK, I, 335). Müəllif Altun kan dağından bəhs edərkən onun Uyğur ölkəsinə yaxın olduğunu qeyd edir və bu dağın nə üçün bu adla adlanmasına aid bir rəvayət nəql edir. Başqa bir yerdə yenə müəllif xaqan Şu ilə İskəndərin münasibətləri ilə əlaqədar göstərir ki, xaqan Şunun əsgərləri İsgəndərin qoşunu ilə uyğurlara yaxın Altun kan deyilən bir dağda üz-üzə gəlmişlər. Bu vuruşmadan sonra müəllifin rəvayətinə görə İskəndər Şu ilə barışdı və bir neçə uyğur şəhərinin əsasını qoydu. (MK, III, 416). Ehtimal etmək olar ki, Altun kan bugünkü Altun tağdır (157, s. 91). M.Kaşğarlı Kümi Talas şəhərinin də uyğur sərhəddində yerləşdiyini qeyd edir. Tədqiqatçılar Kümi Talasın Kiçi Talas şəklində oxunmasının daha doğru olacağını iddia edir. Çünki müəllif iki Talasdan: Uluğ Talas və Kümi Talasdan bəhs edir.

Oğrak — Kara yığaç denilən uçta oturur bir Türk boyudur (MK, I, I, 119). Burada uyğur sərhədi nəzərdə tutulur. Kara yığaç haqqında Tahsin Banguoğlu maraqlı mülahizə söyləyir: “Kara yığacın yerini tayin etmək için elimizde bir ipucu daha vardır. Kaşğarlıının bazı parçalarını verdiyi bir destanda Karahanlıların uyğurlara qarşı İli suyunun kuzeyində yaptıkları bir akın anlatılmakda ve bu arada Oğrak atlılarının yetişip Karahanlılara katıldıkları ve yardım ettikleri zikredilmektedir.

Oğrak eri tuğrak
Süti üze sağrak
Yimi aning oğlak
Yiri takı aqlak

Bu bilgileri ve Kaşğarının verdiyi sırayı birləşdirirsek Oğraklara İli suyunun baş tərəflərində veya Ebi gölü civarında bir yer vermemiz lazım gelir” (157, s. 93).

Kingüt — uyğur serhedinde bir şəhərin adıdır deyə qeyd edir (MK,III, 362). Bu şəhərin adı abidədə Küngüt şəklində də yazılmışdır (MK, III, 135). Müəllif Yolduz köl toponimindən də bəhs edərkən onun Küçə, Küngüt və Uyğur sərhədində yerləşən bir göl olduğunu göstərir (MK, III, 135). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu toponim bu gün də eyni ad altında həmin bölgədə, regionda mövcuddur. Küçə, başqa adı Küsen olan uyğur sərhədindəki bir şəhərin adıdır. Təsvirdən bəlli olur ki, bu şəhər o dövrdə sərhəddən bir qədər aralı idi. Çünki Bökür qalasından bəhs edərkən onun Köçə şəhəri ilə Uyğur ölkəsi arasında olan bir dağın başında yerləşdiyini göstərir (MK, I, 361). Vaxtilə Küsen məşhur uyğur şəhəri idi.

Şərqi Türküstanda bu gün də mövcud olan Tarım hövzəsi, çayı haqqında Mahmud Kaşğarlı maraqlı məlumat verir. O yazır: “Tarım Uyğur sınırında Küçenin yanında bir yerin adıdır. Buna Usmu Tarım da denir. İçindən bir nehir geçer, nehir de bu adla anılır. Burada akan bir derenin adına da Tarım derler” (MK, I, 396). Müəllif başqa yerdə bu fikri davam etdirirək yazır ki, Usmu Tarım İslam diyarından Uyğur elinedek akan böyük bir deredir. Bu dere Uyğur elində kumlara qarışır (MK,I,130). Tarım toponiminin apelyativini alim özü izah edərək göstərir ki, göllərə, qumluqlara tökülən çay qollarına tarım deyilir. Türkmənşəli tarım leksik vahidinin əsasında tar dayanır. E.M.Murzayev bu barədə yazır: “В основе слова тарым лежит тюркское тар- разделяться, разбиваться на части, которое можно сравнить с узбекским тармок-рукав, проток реки, киргизским тара “распространяться, и тармак - ответвление,разветвление”. Действительно, Тарым бесконечно разбивается, дробится на бесчисленное количество рукавов, притоков и часто меняет русло. Другой такой блуждающей реки нет в Центральной Азии”. (97, s. 296).

Tarım Şərqi Türküstanın (Sincan) cənubunda ən böyük çaydır. Onun müasir Çin dilində adı Talimuxe şəklində qeyd edilir. Ptolomey onu Oyxard adlandırdı. (97, s. 296).

Görkəmli türkoloq kafirlər yurdu hesab etdiyi soydaşlarının yaşadığı bölgəni Uyğur adı ilə göstərir. Bəzən bu ölkə və onun şəhərləri üçün biladu uyğur və Madainu Uyğur ifadələrini işlədir.

Divanda Uyğur maddəsi aşağıdakı şəkildə izah edilir: “Uyğur beş şəhirdən mürekkep bir vilayetin adıdır. Bunları Türk xaqanı ile barış yaptığı zamanda İskender bina etmişdir. Bana Muhammad Çakır Tonga Xanın oğlu Nizameddin İsrail Toğan tigin babasından naklen anlattı dedi ki: İskender uyğur vilayeti yakınlarına vardığı zaman Türk xakanı ona dörd bin kişi gönderdi. Bunların başlıklarındaki kanatlar doğan kanatlarına benziyordu ve bunlar önlerine doğru ok attıkları gibi arkalarına doğru da atıyorlardı. İskender bunlara hayret etti ve inan xorend yani, bunlar yiyeceklerini bulurlar, hiç kimsenin yemeyine muhtac olmazlar. Çünkü bunlar avı kaçırmazlar ve onu istedikleri zaman yerler, dedi. Bunun üzerinde bu vilayete Xud Xur adı verildi. Sonra da xa elife çevrildi. Boğaz sesleri böyledir, biri öbürüne çevrilebilir.

Hüsusilə xa elife və elif xaya çevrilib. Bu kitabın sahibi Mahmut der ki: Bizim babalarımız olan beylərə Xamır adı verilirdi. Çünki oğuzlar Amir diyememişlər, elifi xaya çevirərək Xamır demişlərdir. Samani oğullarından türk memleketlərini alan babamıza Xamır tigin beg derlərdi. Elifi xaya çevirmişlərdir. Uyğur kelməsində gördüyün kimi. Xayı elife çevərdikdən sonra xud kelməsindəki dali de ya yapmışlar. Dalin yaya çevrilməsi böyük bir kuraldır. Sonra xur kelməsindəki xayı da gayn yapmışlar. Dalin yaya çevrilməsi Xanın xa ilə dəyişdirilməsi caizdir, xatara və gadara dendiği kimi. Bu vilayət beş şəhirdir. Halkı kafirlerin ən çətinləri və ən iyi ok atıcılarıdır. Bunlar Iskenderin bina etdiyi Solmi şəhərlə Koçu, Canbalık, Bişbalık, Yengi balık şəhərləridir (MK, I, 112-113).

Mahmud Kaşqarlı uyğur sözünü daha çox etnonim kimi işlətsə də, burada ölkə adı olaraq qeyd etməsi (çünki o uyğur ölkəsi mənasında çox zaman Uyğuriyyu terminindən istifadə edir) diqqəti cəlb edir. Müəllifin uyğur ölkəsini burada vilayət olaraq təqdim etməsi onun bu ərazini Türk dövlətinin bir parçası hesab etdiyini göstərir. M.Kaşqarlı uyğurlardan kafirun Uyğuriyyun, kafaratu uyğur və ya sadəcə kafirun, kafaratu deyər bəhs edir. Müəllif uyğurların eyni zamanda bəzi türk qəbilələri tərəfindən tat adlandırıldığını da qeyd etməyi unutmur: “Tat yagma və Toxsıllara görə uyğur kafirleridir. Memleketlerinde onlardan eşittim. Sözü geçti, Tat Tavgaç, yani uyğur və Çinli diyorlar. Bu sözün bunlarca izahı şöyledir ki, onlarda vefa yoktur. Dikeni kökünden kesmək lazım olduğu gibi Uyğuru da gözünden vurmak lazım gelir (MK, II, 280).

Müəllif Tavgaç maddəsində yenə həmin mövzuya müraciət edir: “Tavgaç türklərdən bir bölüktür. Bu diyarda oturlar. Bu sözden alınaraq bunlara Tat Tavgaç denir, uyğur demektir. Tat tır, Çinlidir. Bu Tavgaçdır. Tat Tavgaç — bu sözdeki Tat kelməsindən farslılar, Tavgaç kelməsindən türklər murad edilir. Bence en doğrusu söylemiş olduğumdur. İslam ülkesinde tanınmış olan da budur, orada da öyledir. Her ikisi de güzeldir” (MK, I, 454).

M.Kaşqarlının bu mülahizələri ilə əlaqədar qeyd etmək yerinə düşər ki, buradakı Tavgaç etnonimini o Çində məskun olan və Tavgaç adı ilə xatırlanan Türk qəbiləsi mə’nasında işlətməmişdir. Bu, ehtimal ki, Kansu uyğurları mənasını ifadə etmişdir.

Uyğur şəhərləri haqqında M.Kaşqarlı çox az məlumat vermişdir. Uyğur etnonimi ilə əlaqədar yuxarıda bu məsələdən qismən bəhs etmişdik. Məlumdur ki, uyğur dövlətinin paytaxtı X əsrdən etibarən uzun müddət Koço şəhəri olmuşdur. Hətta uyğur maddəsində bu mətləbə işarə edir: Koçu uyğur şəhəridir. Orada bulunan bütün şəhirlərə bu ad verilir (MK, III, 219). Bu şəhər bu gün Karaxoca adı ilə tanınır. Bu toponim haqqında söylənən mülahizələrdən biri bundan ibarətdir ki, bu şəhər öz adını tarixən Turfanda yaşamış koşu/kosu xalq adından götürmüşdür (88, s. 236).

M.Kaşqarlı Beşbalık toponimi haqqında da maraqlı məlumatlar verir. O, balık maddəsində yazır: “İslamdan önceki dilde ve uyğur dilinde kale ve şehir demektir. Uyğurların ən

büyük şəhridir; beş şəhir demektir. Bundan başqa bir şəhirlerine dahi Yengi balık denir, yeni şəhir demektir (MK, I, 379). Beş balık Çin qaynaqlarında Peyting, İran mənbələrində isə Pencikent adı ilə tanınır. Bu toponimə Beşbalık şəklində ilk dəfə Orxon abidələrində, Bilgə xaqan (VIII əsr) abidəsində təsadüf edilir. Mahmud Kaşğarlının divanına əlavə edilmiş xəritədə bu beş şəhərdən Yengi balık xaric dördü göstərilmişdir. Xatırlatmaq istərdik ki, yuxarıda müəllifin uyğur şəhərlərinin beş olduğu və bunların Makedoniyalı İskəndər tərəfindən inşa edildiyini nəql etdiyi göstərilmişdir. Aşçan müəllifin qeydinə görə Çin yolu üzərində yerləşən bir şəhərin adıdır. Onun uyğur ölkəsində olduğunu ehtimal etmək olar (MK, I, 137).

Şançu müəllifə görə, Yuxarı Çin yolu üzərində salınmış bir şəhərdir (MK, I, 417). Xəritəyə görə bu toponim Kansunun şimal qərbində yerləşirdi. Bu barədə T.Banquoğlu bunları yazmışdır: “Her halde bugünkü SHa-shou (Tun-huang) olacaqdır. Uyğur mətnlərində də keçən və kağıthaneləri olan bu şəhərin o zamanda Uyğurlara tabi olmuş olması muhtemeldir”. (157, s. 100).

MK Katun sini adlı toponimin Tanqut ilə Çin arasında yerləşən bir şəhər olduğunu qeyd edir (MK, III, 138). Bu şəhərin Qansu bölgəsində olduğunu güman etmək olar.

NƏTİCƏ

Qədim türk yazılı abidələri dilinin mühüm bir hissəsini təşkil edən onomastik leksikanın araşdırılması müasir türk onomastik sisteminin ayrı-ayrı qatlarını müəyyənləşdirmək, ayrı-ayrı türk dillərindəki onomastik vahidlərin, xüsusən də, onomastik formatların ilkin formalarını üzə çıxarmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. V—XI əsrlərdə yazılmış qədim türk abidələrinin onomastikasının sistemli şəkildə araşdırılması aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan vermişdir:

1. Qədim türk onomastik sistemi xüsusi sistemə malikdir. Belə ki, Orxon-Yenisey abidələrini yaradan türklərin onomastik sistemi ilə Ötöken və Turfan uyğurlarının, eləcə də Qaraxanlı türklərinin onomastik sistemi arasında sıx bağlılıq — sələf-xələf münasibətləri özünü aydın şəkildə göstərməkdədir. Altı əsr ərzində türklərin dünyagörüşündə baş vermiş dəyişikliklər onların onomastikasında öz izini saxlamışdır. Belə ki, türk xalqları qədim türk dövründə müxtəlif dinlərə — islam, xristianlıq, iudaizm, şamanizm, buddizm, manixeyizm — tapınmışlar ki, bu da türk onomastik sisteminə müəyyən təsir göstərmişdir.

12. Turfan uyğurlarının ad sistemi Ötöken türklərinin ad sistemindən müəyyən qədər fərqlənir. Bu bir tərəfdən Turfan uyğurlarının həyat tərzilə, digər tərəfdən isə onların dini dünyagörüşləri ilə bağlıdır. Lakin ümumilikdə Turfan uyğurlarının ad sistemində qədim türk advermə sistemi və advermə ənənələrinin əsas prinsipləri davam etdirilmişdir. IX—XIII əsrlərdəki Kolofonlarda, hüquq sənədlərində, Manixey və buddizm dini məzmunlu abidələrdə işlənmiş xüsusi adlar Turfan uyğurlarının ad sistemi haqqında danışmaq üçün kifayət qədər material verir.

13. Turfan uyğurlarının antroponimik sisteminin xüsusiyyətlərindən biri kimi burada kişi adları ilə yanaşı qadın adlarının (100-dən artıq) da abidələrdə əks olunmasıdır. Bu cəhət Turfan uyğurlarının antroponimik sistemini Ötöken türklərinin antroponimik sistemindən kifayət qədər fərqləndirir.

14. Turfan uyğurlarının antroponimik sistemində rütbə, titullar əsasında formalaşan adlar xüsusi yer tutur. Araşdırma göstərir ki, Turfan uyğurlarında kişi adlarında ıdukut *xan, san, un (sen, ün), beg, inal, tarxan, tutuk, tutun, çor, tigin, elig, toyın, açarı, seli, qadın adlarında isə, əsasən, tenqrim, xatun, kunçuy, ağa* titulları geniş istifadə olunmuşdur.

15. Turfan uyğurlarının antroponimik sistemində totemistik, dini, kosmoqonik adlar, eləcə də etnoantroponimlər xüsusi yer tutur.

16. Turfan uyğurları onları əhatə edən müxtəlif xalqlarla mədəni və siyasi əlaqələrdə olmuşlar ki, bu da onların antroponimik sistemində öz izini qoymuşdur. Belə ki, Ötöken türklərinin adlarında başqa dillərdən alınma elementlər azlıq təşkil edərsə, Turfan uyğurları haqqında bunu

söylmək olmaz. Belə ki, burada türk mənşəli adlarla yanaşı Çin, monqol, sanskrit, ərəb mənşəli adlara da təsadüf edilir.

17. Turfan uyğurlarının ad sistemində toponimlər xüsusi yer tutur. Dissertasiya işində *İsık kol*, *Enetkek*, *Suğcı balık (Suçu)*, *Keş*, *Koçu*, *Tıyuk*, *Turban*, *Kızıl* və s. toponimlərin yazılışı və oxunuşu müəyyənləşdirilmiş, mənşələri şərh edilmişdir.

18. Turfan uyğurlarının abidələrində əks olunmuş toponimlərin bir xüsusiyyəti də uyğurların yaşadığı bölgə ilə əlaqəsi olmayan yer adlarının işlənməsidir: *Urıslım* “Yerusəlim”, *Bavıl* “Babilistan”, Baranas balık — *Benares şəhəri*, *Sumır* “əsatiri yer adı” və s.

19. Qaraxanlı türklərinin onomastik sistemi istər Ötügen türklərinin, istərsə də Turfan uyğurlarının ad sistemindən kifayət qədər fərqlənir. Qaraxanlı türklərinin onomastikası iki möhtəşəm abidədə — M.Kaşqarlının “Divani-lüğət-it-türk” və Y.Balasaqunlunun “Kutadqu bilik” əsərlərində — öz əksini tapmışdır.

ƏLAVƏLƏR

ESKİ UYGUR MAHRNAMAG (IX.yy.) ABİDESİNDE KİŞİ ADLARI

Prof.Dr.EBÜLFEZ AMANOĞLU

Ö Z E T

IX. yüzyl başlarında İnan dillerinin birinde yazılmış Mani dini içerikli uyğur Türklerine ait Mahrnamag kitabesi kişİ adlarının kullanması bakımından büyük önem arz etmektedir.Bu kitabede seksenin üstünde kişİ adı kullanılmıştır.Bu kitabede kavim isimlerinden türemiş kişİ isimlerine sık sık rastlıyoruz.Mesela:Hazar tigin,Tatar apa tigin.Toğarak hunçuy,Yağlakar mal,Çik tutuk.

Eski Türk Orhun-Yenisey abidelerinde olduğu gibi Mahrnamag kitabesinde de unvan bildiren kelimeler kişİ adlarının oluşmasında önemli rol oynamaktadır.Mesela:Yegen apa,Humar çur,İtmiş hatun,Kül çur,Hut İşi,Yaramış inançu ve b.

Kişİ adları toplumun dilinin, tarihinin, kültürünün araştırılmasında önemli kaynaklardan biridir. Eski türk, özellikle uyğur yazıtlarındaki şahıs isimleri bu bakımdan daha çok dikkati çekmektedir. Bu yazıtlar hem sayı itibarile çoğunluğa sahiptir, hem de burada mayişet konulu yazıtların olması, bulunması şahıs isimlerinin kullanma sıklığı bakımından nerdeyse bir avantaj oluşturmaktadır. Belli olduğu gibi uyğur yazıtlarının bir kısmını Mani yazıtları teşkil etmektedir ki, onların bir kısmı yazılma tarihi itibarile daha eskidir ve nerdeyse Gök türk yazıtlarıyla aynı döneme denk gelmektedir. Mani dini içerikli uyğur yazıtlarının, Göktürk alfabesi ile yazılanlar dışında, büyük çoğunluğu tercüme eserlerinden oluşmaktadır. Türklere ait bu yazıtların bir kısmı hatta başka dünya dillerinde kaleme alınmıştır. Mesela, Türklerin VI. yüzyıla ait Bugut abidesi soğd dilinde yazılmış , uyğurların IX. yüzyıla ait Karabalqasun yazıtı Türkce, Çince ve Soğdca yazılmış, yine uyğurların IX. yüzyıla ait Sevrey yazıtı soğd ve Türkçe yazılmıştır. Demek ki, eski Türk yazı kültüründe başka halkların dil ve yazı sistemlerinden yeri geldiğince istifade edilmesi geleneği rastgele olmamıştır. Bundan dolayı İnan dillerinin birinde (büyük ihtimalle soğd dilinde) kaleme alınmış Mani dini içerikli Mahrnamag kitabesinin bizzat uyğurlara ait olması, uyğurlar tarafından yazılması sugötürmeyen bir gerçektir.

IX. yüzylın başlarına ait olan (830- 835), Manicilerin himn kitabı niteliği arz eden Mahrnamag kitabesi Alman bilim adamı F.W.K.Müller tarafından metin, transkripsiyon, tercüme ve izahlarla 1912 yılında Almanyada yayınlanmıştır¹. Yapı bakımından Gök Türk yazıtlarındaki kişİ adları ile daha çok çağrışım yapan, Karabalqasun abidesi (825-832) ile paralellik arz eden ve *Ay tengride kut bolmuş alp bilge uyğur kağan'* ın adı geçen kitabede seksenin üstünde kişİ adı ve ünvanı kullanılmış, ama ne yazık ki Mahrnamag şimdiye kadar onomastik bakımdan

türkolojide ayrıntılı şekilde incelenmemiştir. Konuya girmeden önce şunu da belirtelim ki, buradaki onomastik birimlerin araştırılmasında bazı zorluklar da yok değildir. Her şeyden önce şunu kayd edelim ki, burada bir takım onomastik birimler, yani kişi adı ve ya ünvan İran dillerinin telaffuzuna uygun şekilde yazıldığından tahrife maruz kalmıştır. Ayrıca bazen bir kaç kişi ismi art-arda dizilerek yazıldığı için alman bilgininin de çok doğru olarak belirttiği gibi hangi ismin paragraf içerisinde nerede başlayıp nerede bittiğini saptamak o kadar da kolay olmuyor¹.

Mahrnamag' da kullanılmış kişi isimlerini köken itibarile dört gruba ayırmaya biliriz:

1. Türk kökenli kişi isimleri. Bunlar aşağıdakilerden ibarettir: Erkek isimleri : *Yavğu Tağarmı çapış (93), Yultuzbay tegin (19), Uyğur Tapmış (92), Tülüş yınal (97), Alp çur (120), Tatar Apa tegin (22), Savağ tutuğ (26), Savçı Boğa Tarkan üge (34), Ötür üge(35), Bilig köngül sangun üge (35), Batur sangun üge(36), Tay muğa Tarxan üge (37), Beg Künki Tay sangun(47), Yegen apa(46), Türlüg apa sansız Paçag (50), Erklig Zaryud Türk (54), Tapıglı sangun (57), Tapmış tarxan(59), İsik ingi İçreki (59), Ton tarxan (60), Körtle çur(61), Yağlakar inal (63), Orunqu yaramış(64), İznaçu putyan(65), Bağ İsig İznaçu(68), Begrek çur(70), Xumar çur(78), Xarakul la çur(80), İçreki İtmiş zımtayşi(90), Uluğ fuşi(94), Tamğan tarxan(98), Yeki toğarak(109), isig tarxan(111). Yarğan Ançirki(113) ve b.*

Türk kadın isimleri: *Tüzün bilke xunçuy(126), Tüzün silik xunçuy(128), Kutı xunçuy(129), At xunçuy(129), Mengi işi (132), İtmiş xatun (150), Kutlax ikiz Tolun uduzmuş yagan xunçuy(138), Xut xatun(135), Xut işi (135), Yıpar kazan(147), Yamar xatun (149) ve b.*

2. İran kökenli erkek isimleri: *Yişo varz(68), Yişoyan (121), Bağe raz (79), Sağe farn (87), Sağanot(117), Bağecvan(85). Vağşe farn (116), Kavfarn(81), Maxfarn(104), Navemax (84), Lafarn(103), Navefarn(115), Tişfarn(119), Satoyan(99), Roxşyan(100), Rezyan(101), Naveyan(114), Vanomax(60), Vanoşer(63), Freştvarz(100), Baymanvarz (100), Vahman(117), Denfradşadak(85), Fatak(110).*

İran kökenli kadın isimleri: *Duxşazad(130), Frizam (131), Farnzam(138), Rezvanozam(141), Vağşevam(142), Ezanzam(145), Azadsam(145), Vanonç zam (147), Bodan(150), Duğtanşah(148), Zarğonç zasmın(150).*

3. Hint kökenli kişi adları: *Maxaraç(52), Mahayan(81), Gotam(84), Senaamamağa(112).*

4. Çin kökenli kişi adları: *Lifutuşi(76), Liulang(78), Tsisilang(83), Simgun(83), Zımtayşi(90), Lyuk Lata(103), Lazih(103), Tsu(106), Anlau(114), Pausang(121), Vasından(121).* Mahrnamag yazıtındaki Türk kökenli kişi isimleri esas itibarile IX. yüzyıla ait olmasına rağmen burada eski uyğur kişi adları özelliklerinin yanısıra Göktürk kişi isimlerinin özellikleri de

yansıdığıdır. Bundan dolayı biz eserdeki kişi isimlerini ve ünvanları diğer eski Türk yazıtları ile kıyaslamalı şekilde incelemeği tercih ettik.

Eski Türk yazıtlarında genellikle kavim adlarından gelen kişi isimleri önemli yer tutmaktadır. Eski Türklerde kişinin hangi kavime mensup olması önemli bir anlama sahipti. Hatta savaş zamanı bir kavim diğerini yeniyordusa bu zaman onun adına da sahip oluyordu. Adsız kalan kabile, kavim kendi özgürlüğünü, bağımsızlığını da kayb ediyordu². Bundan dolayı kavim adları kişi adlarının oluşmasında önemli bir kaynak rolünü oynamaktadır. Bu nedenle Mahrnamag yazıtında da bir kaç kişi adının kavim isminden mürekkep olduğu gözükmektedir. Mesela, *Xazar tegin(9)* antroponimi bu kişinin hazar kavim birliği ile ilişkisinin, *Tatar apa tegin(9)* ise bu kişinin tatar boyu ile ilişkisinin olduğunu kanıtlamaktadır. Böylece Mahrnamag yazıtında kavimle ilgili kullanmış aşağıdaki kişi isimlerini göstere biliriz: *Yağlakar inal(10)*, *Çık(çik)tutuğ(35)*, *Uygur tapmış(11)*, *Asağ tulis yinal(97)*, *Toğarak (toxar) Xunçuy (912)*, *Tupa fusiy(70)*. Sonuncu kişi adındaki tupa unsuru bizce Gök türk yazıtlarındaki Tabğaç kavminin Çince adıdır.

Mahrnamag'da Türk antroponimisinde çok yaygın olan yer isimlerinden türemiş kişi adları modeli örnekleri de göze çarpmaktadır. Mesela, *Lafuşi(95)*, *Lolanq xumar çur(78)*, *Kaşi Tarxan(75)*. Yukarıdaki ikinci antroponim Çinin şimdi Honan adlanan eski doğu başkenti Lolang'dan gelmektedir. *Kaşi* kelimesi de yine IX. yüzyılda Orta Asya'da mevcut olmuş bir şehrin adından gelmektedir.

Metindeki *Tanq fuşi(94)* kişi adı ise bizce adı geçen şahısın Çin'in Tang hanedanı ile ilişkisini göstermektedir.

Türk antroponimisinde dini inançlarla ilgili meydana gelmiş kişi adları da dikkati çekmektedir. Bu bakımdan Mahrnamag'daki *Tapığlığ sangun(56)*, *Türlüg Apa sansız paçağ(50)*, *Tapmış tarxan(58)* gibi kişi isimleri de Mani dininden kaynaklanmaktadır.

Yiğitlik, alplıkla ilgili olan kişi adları Gök türklerde olduğu gibi Mahrnamag kitabesinde de belli bir yer tutmaktadır. Mesela, buradaki *Batur sanqun(36)* antroponimindeki *batur* kelimesi X.yüzyıla ait Göktürk alfabesi ile yazılmış bir kitabede *Bağatur çigşi* antroponiminin terkinde kullanılmaktadır.³ Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre *bağatur /batur* Göktürkler arasında kullanılan yaygın ve büyük ünvanlardan biridir. Bu ünvan ve ya kişi adının gelişmesi hakkında ünlü ilim adamı Faruk Sümer yazıyor ki, anlaşıldığına göre bu ünvan gittikçe ehemiyetini kayb etmiş ve en sonunda kullanılmaz olmuştur. Buna karşılık *bağatur*, *ba'adur*, *bahadur* şeklinde en tanınmış ünvanlardan biri olarak Moğollar arasında yaşamış, Farsça ve Türkçeye geçmiştir. Safevi hükümdarları olan şahların da bu ünvanı kullandıklarının biliyoruz: Şah Tahmasb Bahadur han.⁴ *Alp çur(120)* ve *Erklig Zaryud Türk(54)* antroponimleri de yiğitlik, kahramanlık, alplık anlamı ile ilgili oluşmuştur ve alplık Türk kültür tarihinde bir müessese olmuştur. Bundan

dolayı Göktürk ve uyğur yazıtlarında alp kelimesi ile oluşmuş kişi adlarına da rastlamaktayız. Kitabedeki *Alp çur(120)* kişi adı da alplık müessesesi bakımından dikkati çekmektedir. Belli olduğu gibi eski Türklerde alp geleneği olmuştur. Bundan dolayı da terkinde alp unsuru olan antroponimler eski Türklerde yaygın olmuştur. A.Caferoğlu Dede Korkut'taki *Alp Eren* kişi adından bahis açarken çok isabetli tespitlerde bulunmuştur. O yazıyor ki, eski Orta Asya şovalyeliğini belirten alp yiğit tipi, eserin antroponimik yapısında yalnız iki kişiyle gösterilmiştir. Halbuki bu çaptaki Türk yiğitleri, daha Göktürkler çağında oldukça önemli yer tutmuş. XI.yüzyılan doğru Horasan illerinde kendisini bularak Kutadgu bilig gibi ilk islami eserimizde dikkatedeğer bir konu olmuştur. Eski Orhun çağı gelenegini olduğu gibi saklayan bu Türk savaşıları Selçuklular elinde de geniş bir yayılım alanı elde etmişlerdir. Aşık Paşa, «Garibname»sinde bu Türk yiğitlerinin başlıca dokuz sağlam vasfa sahip olduklarını açıklamaktadır.⁵

Tarihi türk antroponimisinde insani vasıfları, nitelikleri, renkleri, kalıcılığı bildiren kişi adları geniş yayıldığı gibi bunlara Mahrnamag'da da rastlıyoruz. Mesela, *Xarakul la çur(80)*, *Ispara xara çur(120)*, antroponimlerindeki renk bildiren kara apelyativi hem Göktürk, hem de eski uyğur antroponimlerinde geniş şekilde kullanılmaktadır. Bu bakımdan metindeki *Menqi bağ işi(132)* ve *Xumar çur(78)* antroponimleri de dikkati çekmektedir. Bu kişi adlarındaki *mengi* sözcüğü kalıcı, daimi anlamını bildirmiş ve eski Türk antroponimi sisteminde geniş şekilde kullanıldığı gibi, *xumar* kelimesi de armağan, miras anlamı vermiş ve *Kumar Arslan (Usp 92)* ve *Xumar taş* antroponimlerinin terkinde kullanılmıştır⁶. Yeri gelmişken bazı araştırmacılar bu sözün *xumar* varyantının köken itibarıyla soğdakça olduğunu ve bu dilde teselliverici, teşvikedici anlamına geldiğini iddia ediyorlar⁷.

Ünvanlardan türemiş kişi adları. Eski Türk toplumunda ünvanlar önemli yer tutmaktadır. Bundan dolayı hem Göktürklerde, hem Uyğurlardaki kişi adı ve rütbe, ünvan bildiren özel isimleri bazen birbirinden ayırmak, seçmek mümkün bulunmamaktadır. Eski Türk yazıtlarındaki ünvan bildiren kelimelerin büyük çoğunluğu hemen hemen aynı anlamda Mahrnamag'da da kullanılmıştır. Burada abidedeki bazı terkinde ünvan bildiren kelime olan antroponimler üzerinde kıyaslamalı şekilde durmak, onların anlam ve kökeni hakkında görüş bildirmek istiyoruz.

Abidedeki *Tağarmı çapış(93)* antroponiminin terkindeki *çapış* ünvanı eski Türk metinlerinde çok az rastladığımız kelimelerden biridir. Kitabedeki *çapış* ünvanı ilk önce Mahrnamag'ı yayınlayan F.W.K.Müller'in dikkatini çekmiş ve yazar A.Vamberinin «Etimologisches Wörterbuch der türko-tatarischen Sprachen (Budapesta, 1878,s.130) sözlüğüne dayanarak onu Osmanlıcadaki *çavuş* ile kıyaslayarak onun nöbetçi, koruyucu anlamını

bildirdiğini belirtmiştir. Şunu da belirtelim ki, bu ünvan (*çapış/çabiş*) Orhun yazıtlarından olup VIII. yüzyıla ait edilen Köl iç Çor kitabesinde de çabiş şeklinde kullanılmaktadır.

Yeri gelmişken Rus bilim adamı S.Y.Malov'un çab esi şeklinde okuduğu aynı işaretleri Klauson bizce çok doğru olarak *çabiş* şeklinde düzeltme yapmıştır⁸.

Mahrnamag'da dikkati çeken ünvanlardan biri de *Spara Xara çur (120)* antroponimindeki *spara* kelimesidir. Bu ünvan Gök türk yazıtlarında da (Ş-U I8) geçmektedir. Bazı araştırmacıların bu ünvanın İran dillerinden ve ya sanskritceden geldiğini tahmin etmelerine rağmen çapar sözü ile ilgili bulunduğu ve çap-(hücum etmek, saldırmak) köküne bağlı Türkçe bir deyim olduğu kuvvetle muhtemeldir⁹.

Mahrnamag'da Eski Türkçedeki *yabğu* ünvanı *Parvanç cavğu(77)*, *Yavğu Tağarmı çapış(93)* antroponimlerinin terkinde yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi iki imlada göze çarpmaktadır. Eski Türk yazıtlarında akseren *yabğu* şeklinde kullanılmış bu idari-askeri ünvanın daha M.Ö.Asya Hun devletinde kullanıldığı belirtilmektedir¹⁰.

Şunu da belirtelim ki bu ünvan eski Bulgar kitabelerinde de *cabğu* şeklinde kullanılmasına rağmen bizce onun *yabğu* şekli daha eskidir. Bazı araştırmacılar bu sözcüğü alıntı kelime olarak kabul etmekte¹¹. Büyük ihtimalle *yabğu* ünvanının yay ve bağ/beg kelimelerinden mürekkep olduğunu ve yayın efendisi, yayı çok iyi kullanan anlamı verdiğini düşünüyoruz¹².

Mahrnamag'da *üge* ünvanı *İl Ügesi Kadoş(29)* ve daha dört kişi adının terkinde kullanılmaktadır. Bu ünvanın Göktürk ve Uyğur metinlerinde de rastlanan, İslami devirde ise vezir tabiri ile yer değiştirdiğine bakılırsa idareçilikle ilgili yüksek Türkçe bir tabir olduğu anlaşılan bu kelimenin daha ziyade *öge* şeklinde telaffuzu uygun görünmektedir¹³. Mahrnamag'daki *İl ügesi* ünvanı büyük ihtimalle Devlet meclisi başkanı anlamını taşımakta, Kaşgarlı Mahmut ise XI.yüzyılda bu ünvanı idari mertebe itibariyle teginden bir derece aşağı, denenmiş, tecrübeli halk adamı şeklinde tanımlamakta, yorumlamaktadır¹⁴. Bazı araştırmacıların *üge/öge* ünvanının ögüt(nasihât) kelimesinden türemiş olduğunu iddia etmesine rağmen¹⁵ bizce bu ünvanın apelyativi ög-(düşünmek) filinden türemiştir.

Tay ünvanı Mahrnamag'da *Tay Muğa Tarxan Üge(37)* ve *Tay sanqun sirtuş(47)* gibi kişi adlarının terkinde kullanılmıştır. Şunu da belirtelim ki eski Türk yazıtlarındaki *tay* ünvanının apelyativi iki anlam ifade etmiştir. 1. At yavrusu anlamında. Bizce *Tay beg(Usp67)*, *Tay öge (ThSI)* antroponimlerinde *tay* ünvanının apelyativi bu anlamı ifade etmiştir.2. *Tay* ünvanı önceki ile eşesli durumunda olmuş ve Çince'den eski Türkçeye geçmiş ve Çince *Tay* tisiang kun şeklinde kullanılan bu ünvan eski Türkçede *Tay sengün* şeklinde kullanılmıştır. Bu ünvan Çin ve eski Türk dillerinde büyük general anlamını ifade etmiştir¹⁶. Eski Türkçedeki *Lisün tay sengün (BK güney 11)*, *Bilge tay sengün (Taryat yazıtı 6)* antroponimlerinde de *tay* sözcüğü aynı anlamı taşımaktadır. Mahrnamag'daki *orngu* ünvanı burada sadece *Orngu Yaramış (64)* antroponiminin

terkibinde göze çarpmaktadır. Bizce türkkökenli bu ünvanın doğru telaffuzu *urnugu* şeklindedir ki, esasen uygur abidelerindeki onomastik birimlerin (mesela, *Kürebir urunqu* sanqun-ThSI,9), bazı hallarda ise Yenisey yazıtlarındaki (Mesela, Alp Urungu Tutuk Y5) antroponimlerin terkibinde geçmektedir. Apeylativi savaşı, muharip anlamını veren bu ünvan bizce ur-fiilinden türemiştir¹⁷.

Mahrnamag için karakteristik olan özelliklerden biri bu yazıtta Göktürk yazıtlarında gözükmeyen Tirek ünvanının kullanılmasıdır. Bizce bu kelime günümüz Türkçesindeki direk sözcüğünün eski şeklidir. Uyğur hakanlığında İl ögesinden sonra gelen bir ünvardır. Çine giden iki Uyğur elçisinin ünvanı olarak görülür: *Tirek Bekçi ve Inaç Tirek*. Anlam itibariyle tayangunun (hacib) işini gören kimselere verilirdi. Bu ünvan aslında devletin direği (İslami ünvanlardan *imadu' d - devle* karşılığı) anlamına gelmektedir¹⁸.

İşi ünvanı Mahrnamag'da *Tay Kut işi (135)*, *Menqi bağ işi (133)* antroponimlerinin terkibinde (kadın adı) göze çarpmaktadır. Göktürkçedeki silik kelimesinin son devirlerde işilik şeklinde okunması girişimlerine¹⁹ dayanarak bu ünvanın apelyativinin de Türkçe olduğunu kanıtlayabiliriz. Kaşgarlı Mahmutun Divan'ında da bununla ilgili kadın anlamına gelen *işiler* sözcüğü geçmektedir²⁰.

İlginç örneklerden biri de *At xunçuy (130)* kadın adıdır. Müller at sözcüğünü ad anlamında tercüme ediyor. Bizce hayvan anlamındadır.

Bahis ettiğimiz meseleler IX. Yüzyıl abidesi olan Mahrnamag kitabesindeki antroponomik birimlerin tarihi onomastik ışığında araştırılması sahesinde ilkin deneyim bilgiler niteliği taşımaktadır.

DİPNOTLAR

* 2004-cü il 20-27 sentyabr tarixlərində Ankarada keçirilmiş V Uluslararası Türk Dili qurultayında oxunmuş məruzənin mətni

1.Bkz. F. W .K. Müller. EIn Doppelblatt aus einem Manichaischen Hymnenbuch (Mahrnamag)., Phil.- Hist. Klasse,1912.Abh.V

2..Ebülfez Guliyev(Amanoğlu) .Kadim Türk onomastiğinin leksik-semantik sistemi, I.hisse.Bakü,2001,s.18

3..H.N.Orkun,Eski Türk yazıtları, Ankara, 1985, s.96.

4.. Faruk Sümer.Türk devletleri tarihinde şahıs adları,Ist.1999,s.80

5..A.Caferoğlu. Dede Kokut hikayelerinin yapısı.-TDAYB 1958,Ankara,1988,s.63.

6.Faruk Sümer. A.g.e.,s.545

7.Faruk Sümer.A.g.e.,s.82-85.

8..F.W.K.Müller.A.g.e.,s.182

- 9...G.Clauson.E.Tryjarski. The Inscription at Ikhe Khusotu. Orientalisyczny, XXXIV,Varszva.1971,s.17,31
- 10..Abdulkadir Donuk.Eski Türk devletlerinde ünvan ve terimler,Ist.1988,s.18
- 11.. F.Hirth.Nachvorte zur Inschrift des Tonjukuk.ATIM,II.Folge,Sank-Petersburg.,1899,s.48
- 12.A.Donuk.A.g.e.,s.60
- 13.F.Alheim.Geschichte der Hunnen,V.Berlin,1962,s.307
- 14.A.Donuk.A.g.e.,s55
- 15.Divanü luğat-It-Türk, tercüme , I.c.,Ankara,1985,s.356
- 16.A.Donuk.A.g.e.s.56
17. O.F.Sertkaya.Göktürk tarihinin meseleleri,Ankara,1995,s.150
18. F.W.K.Müller.Uigurica.IV,APAV,1912,s.680
19. A.Donuk.A.g.e.,s.51
- 20.M.Ergin.Orhun abideleri, Ist.2000,s.68
- 21..Divanü –Luğat – it-Türk, tercüme ,Ankara 1985,I.c., s 117, 153, 158, 314,330,477., III.c., s.18,57,205,342

KISALTMALAR

BK – Bilge kağan yazıtı ...

Ş – U- Şine –Usu yazıtı ...

ThS I- Mİran metinleri ... (H.N.Orkun.Eski Türk yazıtları. Ankara. 1985)

USp 92- Radloff W.Uigurische Sprachdenkmaler. L.1928

Y5- Yenisey yazıtları , arap rakamı kitabenin numarasının gösteriyor (Vasilyev D.D.Korpus tyurkskix runičeskix pamyatnikov basseyna Yeniseya. Moskva.1983)

ŞİNE-USU YAZITINDAKİ BULAK BOY İSMİ VE TÜRK TARİHİNDE YANSIMALARI

Türk dili etimolojisinin çözülmemiş problemlerinden biri de adbilimin bir kolu olan kavim adlarıdır. Bu problemi yalnızca dilin kendi yapısı ile çözmenin yetersiz olduğu saptanmaktadır. Boy adlarının etimolojisi kapalı bir türden bilgi oluşturmaktadır ki, burada eski insanın mitolojik düşüncesi önemli rol oynamıştır. Boy adlarının kökenini çözmek kavmin tarihi, etnografik,psikolojik özelliklerini ve sosyokültürel dokusunu öğrenmek demektir. Belki de boy etimolojisi halen de çözülmediğindedir ki, Türk milletini oluşturan ayrı ayrı boyların tarihi yeterince araştırılamamıştır. Türk kavim adlarının etimolojisini çözmekle bu ve ya diğer boyun

tarihte göstermiş olduğu birtakım davranış sapmalarını veya özelliklerini anlamak mümkündür (7. s.48). Etnonimin kökeninin aydınlatılması halkın tarihinin araştırılmasında büyük öneme sahiptir. Çünkü etnonimler rastgele şekilde oluşmamış, etnoslar arasındaki belirli ilişkileri ifade etmiştir. Bu bakımdan etnonimlerin etimolojisi hakkında Baskakovun aşağıdaki görüşü bizce çok doğrudur: ”Этимология тюркских этнонимов – одна из сложнейших задач тюркологии. Она может быть решена только глубокими и всесторонними исследованиями, которые требуют некоторых предварительных изысканий, определяющих метод и очередность разработки сначала отдельных частных вопросов, а затем и общих проблем тюркской этнонимии (8, s. 199).- Türk boy isimlerinin kökeni türkolojinin en zor sorunlarından biridir. Bu mesele türk etnonimisinin her şeyden önce bir kaç yöntemlerle önemli özel ve genel meselelerinin aydınlatılmasını talep eden geniş çaplı araştırmalar vasıtasıyla çözümlenebilir.

Eski Türk yazıtlarında kullanılmış boy isimleri renkli özelliklere sahiptir. Bu boyları ilk kez bilimsel açıdan ele alan XI. Yüzyılın ünlü Türk bilgini Kaşgarlı Mahmuttur.

Kaşgarlı Mahmudun etnik bölgesine göre Türkler aslında 20 boydur. Her boyun da kendi kolları, yazarın tabirince oymakları vardır. Yazar bunlardan ancak temel boyları göze almış, onların yerleştikleri yeri tespit etmiş, oymakları ise çok olduklarından dolayı göstermemiştir. Coğrafi prensibe dayanarak yazar temel Türk boylarını divanda aşağıdaki şekilde tasnif etmiştir:

1. Beçenekler Bizans-Rum ülkesine en yakın olan boydur.
2. Kıpçak, oğuz, yemek, başkırt, basmıl, kay, yabaku, tatar, kırkız. Kırkızlar Çin ülkesine yakındılar.

Bu boyların hepsi Rum ülkesinden doğuya taraf uzanmaktadır.

3. Çigil, tuhsi, yağma, ığrak, çaruk, çumul, uyğur, tangut, kıtay. Kıtay ülkesi Çindir.
4. Tavğaç. Burası Maçindir (MK, I, 29).

“Divanü-luğat-it-Türk”ü karıştırırken dikkatimizi bir boy ismi çekti: Bulak. Aslında bulak boyuna daha Göktürk yazıtlarında bile rastlıyoruz. Bu onomastik birim sadece Şine Usu abidesinde iki kere kullanılmıştır. Şunu da belirtelim ki, ilk dönemlerde bu yazıtı ilk tespit edip yayımlayan G.Ramstedt ve sonralar H.N.Orkun söz konusu kelimeyi *buluk* şeklinde okumuşlardır. Birinci örnek aynen böyledir: *Örün begig Kara bulukığ Anı olurmuş* (Ş-U,D 10).- Asil beyleri, avam bulukı (?) Anıda oturmuş (9.ETY,172). İkinci örnek: *bir yegirminç ay yegirminç öndin Sokak yolu anda Çigil tutuk....*(Ş-U,c 11).- On birinci ayın yirmisinde Kara buluk şarkında Sokak yolunda, orada Çigil tutuk....(ETY,178). Sergey Malov da cümleleri farklı şekilde aktarsa da, çevirse de söz konusu kelimeyi aynen buluk şeklinde vermiştir (10, s. 90). Son dönem araştırmaları buluk şeklinde yazılmış sözcüğün bulak şeklinde olduğunu tespit etmiştir (11.s.55).

Hüseyin N.Orkun II. cümledeki Kara bulak ifadesini yer ismi olarak belirtse de, bu aslında etnotoponimdir. II. cümledeki bulak sözcüğünü o boy ismi olarak kabul etme eyiliminde olmuştur. Burada bulak boyunun bir kısmı kara sıfatı ile ifade edilmiştir. Belli olduğu üzere Türkçede boy isminden önce kara sıfatının kullanılması yaygın bir dil olayıdır. Mesela, kara kıtay, kara türgeş, kara kırgız, kara nogay, kara tatar ve s. Göktürk yazıtlarından sonra bu boy ismine diğer kaynaklarda da rastlamaktayız. Böyle ki X. yüzyıla ait (982) farsca yazılmış “Hüdudül-alem minel maşrik ilel mağrib” isimli coğrafya konulu eserde Orta Asyadaki Türk alemine ait şehirlerin adları ve onlara dair kısa, fakat faydalı bilgiler verilir. Burada yağmalardan bahsedilirken yazılmıştır: ”Yağmaların pek çok oymakları da vardır. Onların 1800 oymakları olduğu söylenir. Gerek asiller, gerek halk kitlesi hükümdarlarına yükünürler. Bulaklar yağmalardan olup Toğuz Guzzlar ile karışık bir halde yaşarlar. Onların köyleri azdır” (12.s.72). Bunun dışında Mesudi bulak Türklerinden bahseder (13.s.18). Merzeviye göre karlukların dokuz boyundan birini bulaklar teşkil eder (14.s.19). XI yy. abidesi “Divaniü-luğat-it Türk”te Kaşgarlı Mahmut bulak boyu hakkında şunları yazıyor: ”Türklerden bir cinstir. Kıpçaklar tarafından esir edilmişler, sonra kurtulmuşlardır (MK,I,317). Kaşgarlı Mahmud aynı zamanda elke bulaklardan da bahsetmeyi unutmamıştır: ”Bulak Türklerden bir oymak. Bunları Kıpçaklar tutsak etmişlerdi. Sonra yüce tanrı bunları kurtardı” (MK, I, 379). Bu boya daha sonra Elke bulak adı verildiğini de belirten yazar *bulak at* bileşik kelimesinden de bahsetmiştir (MK,I,116). İbn Fadlan seyahatnamesinde de Akhunların bakiyesi olan dokuz karluk boyundan birinin bulaklar olduğu belirtilmektedir (15. s, 100). F.Raşideddin bulak boyunu bulğaçin şeklinde belirterek Bulğaçin ve Keremuçin boylarını moğol devrindeki Türk kabileleri olarak gösteriyor (16.s.153). Ebulgazi Bahadırhan şu boylar hakkında böyle yazıyor: ”Bulağaçin,Keremuçin bu iki soy kardeşdir. Bunların yurduna kırgızlar yakındır....Hepsi avcıdır. Samur, sincap ve kunduz suda balık, kırdaki keyik, canlı her ne görürlerse avlarlar (17,s.43). Vladimirtsov da bu konuda şöyle yazıyor:”...Avcı kabileler her türlü yabancı hayvan avlamakla beraber başlıca avladıkları hayvanlar samur ve sincap idi. Bulağaçin, yani samurcu, samur avcıları ve Keremuçin, yani sincapçı, sincap avcıları adını taşıyan bir çok kabilelerin bulunduğu malumdur”(18.,s.59.).

Bu nünunelerde bulağaçin kelimesi görüldüğü gibi sincapçı anlamındadır. Şunu da belirtelim ki, ”Hududul-alem”de tesadüf etdiyimiz bulakiyan (bulak boyunun bir çeşit ismi) da aynı anlamdadır diye düşünüyoruz.

Göktürk ve orta çağ yazıtlarında yaşadıklarını gözlemlediyimiz bulakların kökeni hakkında çelişkili bilgiler aktarılmaktadır. Yağmalardan bir kol olup sonradan Dokuz Oğuzlara karıştıkları bildirilirken diğer taraftan Mervezide karlukların bir boyu olduğuna işaret edilmiştir. A.Taşagıla göre bulakların XI. Yy ortalarında Yukarı Çu boylarında ve Balkaşın batısında

yaşadıkları tahmin ediliyor (A.Taşagıl,age.s.55). F.Kırzioğlu ortaçağdaki karabulak kıpçak boyundan bahsetmektedir (F.Kırzioğlu.Kıpçaklar,İst.1992,s.86).

Müşahideler gösteriyor ki, bulak örneğinde olduğu gibi Türkolojide boy adlarının birçoğu hayvan adından oluşmuştur. Hayvanlar hem mitolojik yönüyle,hem de insanların ihtiyaçlarını karşıladığı için Türk adbiliminde unutulmamıştır. Böyle ki, Türkoğlu etini yediği,kürkünü sarındığı hayvanların adını dahi kendine ve toplumuna,hatta devletine ad olarak almıştır. Bu kavimlerin başlıcaları şunlardır: Ti, Tingling, Tiele, Töles, Teleüt, Telengit, Kil, Kiş, Kemek, Heftalit, As, Usun...Bu ve sair Türk kavim ve boyları MÖ 3. asrın sonundan itibaren MS 10. asra kadar Çin, Büyük Asya, Türkistan, Hindistan, hatta Avrupa tarihinde mühim rol oynamışlardır (19,s.172-173).

Çin kaynaklarına göre bu bölgenin en eski kavimlerinden biri Ting-linglerdir.

İlk kez Gyula Nemeth Çin kaynaklarında rastladığımız Ting-ling Türk kavim isminin Türkçedeki tiyinlig kelimesile aynı olduğunu ve bu sözcüğün sincap kürklü anlamına geldiğini tespit etmiştir (20.,s.53). Segledi Ting-linglerin tarihinin MÖ 3. yüzyıla kadar izlenebildiğini, MS 4. asrın sonundan itibaren Ting-ling adının kaybolduğunu, yerini Ti-li, daha sonra Tie-lö adını aldığını belirtir (21.,s.20,25,57). Segledy"ye göre Ting-lingler, Hiungnular döneminde Çin kaynaklarında geçen ve onların kuzeyinde yaşayan büyük güney-batı Sibiryaya kavimler birliyinin adıdır. Batıdaki kavimleri İrtiş ırmağı çevresinde yaşadı. MS 4. asrdaki hareketlenmeler esnasında Ting-linglerin batı kanadı Güney Kazakistana, orta kanadı Altay ve Tanrı dağları etrafına, doğu kanadı ise Çin sınırına göç etti. Son araştırmalara göre Ting-ling adı sonraki Tielö adının ilk şeklidir (22.Segledi,s.24,160). Segledy Ting-linglerin batı gurubunu teşkil eden Ogur Türklerine Çinlilerin daha sonra Tielö dediğini yazar. MS 600. yıllarındaki Çin kavim kütüklerine göre Tielölerin batı gurubu Doğu Roma imparatorluğunun Karadeniz eyaletlerinin doğusunda,orta gurubu Sogdiananın kuzeyinde, yani Sırderya yakınlarında, doğu gurubu ise Orhundaki Göktürklerin kuzeyinde, Altaylardan Baykal gölüne uzanan sahada ve Mancuryada yaşıyordu. Batılı bu ünlü bilgin Doğu Tielöler içerisinde en önemli rolü Dokuz Oğuz ve uyğurların oynadığını kaydeder. Böylece doğu kolu Oğuz, batı kolu Ogur idi (23.Czegledy.s.154). Segledy Ting-ling kavimlerine Kao-çö (yüksek arabalılar) adının verildiğini de ifade eder. Başka bir kaynağın belirttiğine göre Ting-linglerin batı kolu Segledinin de gösterdiği gibi, Ogurlar adlanıyordu. Ogurlar daha sonra karışık anlamına gelen bulgar adıyla anılmaya başladılar. Geldikleri sahada da üç ayrı kütle halinde yaşamaya devam ettiler: Kafkasların kuzeyinde Azak denizinin doğusunda On ogurlar, Don Volga arasında yani daha kuzeyde Otuz ogurlar, batıda Dnyepre doğru dokuz ogurlar. Otuz ogur ve On ogur gurupları Büyük Bulgaryaya adı verilen devleti kurdular (24.,s.189).

Bulak boylarına günümüz Türk dünyasında da rastlamaktayız. Mesela, başkurtlar arasında Akbulak boyunu yaşamasını Kuzeyev kaydageçirmiştir (Kuzeyev. Başkurt Etnografisiyle ilgili tarihi tetkikler, Ufa, 1957, s. 56), türkmenlerde bolak (Sakin Orhan. Anadolu'da türkmenler ve yörükler, İst. 2006, s. 113), kızılbulak (Vinnikov Y.R. Rodoplemenniy sostav i rasselenie kirgizov na territorii yujnoy Kirqizii, M., 1956). Aynı zamanda bulak sarı (L.N.Lezina-A.V.Superanskaya. Bütün türk halkları, İst. 2009, s. 164), bulaklı (yene orada), bunların dışında bolak kazayaklı (yene orada). Aynı zamanda bulak kelimesinin eski şeklinin bulgak şeklinde olduğunu da göze alırsak bulgak murza ve bulgak boylarını da bu listeye ekleyebiliriz (Lezina- A.V.Superanskaya.Bütün türk halkları, s.165).

Çağdaş dönemde Türk Dünyasının engin coğrafyasında Akbulak, Kara bulak, Kırk bulak, Sarıbulak, Gürbulak ve s. yer isimlerine sık sık rastlıyoruz. Bu tür yer isimlerinin coğrafyası çok yaygındır. Ona Kafkaslarda, Anadolu'da, İranda, Volgaboyu ve Orta Asya ve başka bölgelerde rastlıyoruz. Kimi araştırmacılar bu onomastik birimin sadece pınar, çeşme anlamını ifade ettiğini belirtmekteler. Ama müşahideler gösteriyor ki, çağdaş Türk toponimi sistemindeki bulak unsuru her zaman bu anlamı taşımıyor. Bu toponimlerin terkinde rastladığımız bulak dil biriminin bir kısmı kanımızca eski Türkçe ve Kaşgarlı Mahmuddaki bulak boy isminin bir kalıntısı olarak ele alınmalıdır. Şunu da belirtelim ki, Ferdinand D.Lessingin "Moğolca-Türkçe sözlük" isimli iki ciltlik kitabında bulak sözcüğünün Moğolcada samur, sincap, zerdeva anlamında kullandığını belirtmesi bu konunun çözülmesine yardımcı olabilir diye düşünmekteyiz (25.,s.213). Böylece Nihat Çetinkayanın (26., s. 205) ve Yusuf Gediklinin araştırmalarından yola çıkarak bir takım Türk kavimlerinin çok eski dönemlerde bulak adlandıklarını, aynı zamanda kürkçülük mesleği ile uğraştığından dolayı bu ismi aldıklarını varsayabiliriz.

DİPNOTLAR

* 20-27 sentyabr 2008-ci il tarixində Ankarada keçirilmiş VI Beynəlxalq Türk Dili qurultayında oxunmuş məruzənin mətni

1. Divanü-luğat-it-Türk, I-3 cilt, İstanbul, 1915-1917
2. A.Caferoğlu. Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud. Ankara: 1999, MEB yayınları
3. M.Ülkütaşır. İlk Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud. Ankara, 1970.
4. A.Caferoğlu.Türk Dili Tarihi, 2.c.Enderun kitabevi. 2003
5. A.Caferoğlu. A.g. e.
6. Ebulfez Amanoğlu. Mahmud Kaşgarlı ve türk dilleri. Varlık dergisi, İran, Tahran, 2, 1992
7. Fuzuli Bayat. Türk boy adları etimolojisi. Ankara: 3 ok yayıncılık., 2005.
8. Baskakov N.A.Modeli tyurkskix etnonimov i ix tipologičeskaya klassifikasiya.-Toponimika vostoka, M., 1980
9. H.N.Orkun. Eski türk yazıtları, Ankara.I c. 1999. TTK yay.
10. S.Y.Malov.Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i KirgiziiM.-L., 1959.
11. A.Taşagıl.Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları, (M.Ö.III yy M.S.X asır.) Ankara. TTK yay. 2004.

12. Faruk Sumer. Eski Türklerde şehirçilik, Ankara. 1994, TTK yay
13. Ramazan Şeşen. İslam coğrafyacılara göre Türkler ve Türk ülkeleri, Ankara, 1998, TKAE yay.,
14. R.Şeşen. A. g. e
15. R.Şeşen. İbn Fadlan seyahatnamesi. İstanbul. 1985.
16. Ramazan Şeşen. İslam coğrafyacılara göre Türkler ve Türk ülkeleri
17. Zühal Yüksel.Şecereyi-Türke göre Moğol boyları, Kebikeç, İstanbul. 2003
18. B.Y.Vladimirtsov. Moğolların ictimai teşkilatı, çeviren A.İnan, Ankara. 1995, TTK yay .
19. Yusuf Gedikli.Kürk hayvanlarının adlarıyla anılan Türk etnonimlerinin etimolojileri.- I.Türkoloji kurultayın 80 yılına ithaf edilmiş ilmi konfransın bildirileri, Bakü, 2007
20. G.Nemeth. Attila ve Hunları. Tercüme Şerif Baştav AÜDTCF yayınları, Ankara, 1982
21. Karoly Czegledy. Turan kavimlerinin göçü,İstanbul, 1999, Turan Kültür Vakfı yay.
22. Karoly Czegledy. Age, s. 24, 160
23. Karoly Czegledy. Age., s. 154
- 24 İbrahim Kafesoğlu.Türk milli kültürü,İstanbul, 1991, Boğaziçi yay.
25. Ferdinand D.Lessing. Moğolca-Türkçe sözlük, I c. Ankara, 2003, TDK yay.
26. Nihat Çetinkaya. İğdır tarihi, İstanbul. 1996
27. L.N.Lezina- A.V.Superanskaya.Çin seddinden Viyana kapılarına kadar bütün Türk halkları, İst. Selenge, 2009.

KISALTMALAR

MK-Kaşgarlı Mahmut. Divanü-luğat-it-türk. 3 cilt, çevireni Besim Atalay, Ankara, 2003. TTK yay
Ş.-U.-Şine-Usu yazıtı (754-759 yılları)

Prof.Dr.Ebülfez Amanoglu

Nahçıvan Bilimler Akademisi Dil ve
Edebiyat Enstitüsü Başkanı

Eski Türkçede bir yer ismi:Katun

Bilindiği gibi XIX. yüzyılın sonları XX yüzyılın başlarında Eski Türk yazıtları bulunmuş,türkolojide bir devrim gerçekleşmişti. Gök türk yazıtları bilim alanı o kadar gelişmiş ki, şimdi Eski Türkçe, runoloji Türkoloji içerisinde ayrıca bir bilim dalı haline gelmiştir. Eski Türk yazıtları bulunduktan sonra Türk Dili Tarihi alanı hızla gelişmeğe başladı; eski ve günümüz Türkçesi karşılaştırılmasıyla, Türk dilinin oluşumu ve gelişimi konuları, altaistik konular gündeme getirildi. Aynı zamanda Türk Dili tarihinin tanıklarından en önemlilerinden biri olan Onomastik araştırmaların odağında yer aldı. Ama Eski Türkçe metinlerde bir hayli sözcüklerin okunuşu daha netleşmemiş, yanlışları düzeltilmemiştir. Oysa ki Eski Türkçedeki Özel isimler daha eski dönemlerin kalıntılarıdır ve bu isimlerin yapı ve anlam özelliklerinin araştırılması günümüz türklük biliminin en önemli meselelerinden biridir.

Bu gün runolojide sir,Kül tigin, Kül iç çor, Kengü tarban, Ötüken, Kapğan kağan, Bökli çöllig il, Apar, Kengeres, Ek tağ, Türgi yarğun ve b.özel adlar yapı, içerik, anlam bakımından tam şekilde açıklığa kavuşmamıştır. Göktürk yazıtlarındaki bu tür yer isimlerinden biri de Katun nehir ismidir.

Şimdiki Rusya Federasyonunun Sibirya bölgesinin güneyindeki Altay dağlarının en yüksek zirvesi,doruk noktası Katun dağları adlanmaktadır.Sibiryadaki Katun nehri de kaynağını bu dağlardan almaktadır. İşte bu nedenle yerli Türkler burayı Katunbaşı diye isimlendirmişlerdir. Şunu da belirtelim ki, Güney Sibirya ve Kuzey Moğolstanda bir kaç tane Katun isimli nehrin varlığı literatürde, aynı zamanda haritada açık şekilde belirtilmiştir. Bu nehir ismini eski Türk yazıtlarında, özellikle bilhase Güney Sibirya bölgesinde bulunmuş Yenisey yazıtlarında da gözlemlemekteyiz: Üç yetmiş yaşımka adırıtım, Egük katun yerimke adırıtım (Yenisey 3);...tengri ana Kem katun kabışıp...(Yenisey 144).

Bu özel adın,yer isminin,hidronimin türediği kadın, hanım, eş anlamına gelen katun genel adı da eski Türk yazıtlarında aşağıdaki makamlarda tesadüf edilmektedir: Y12;Katunı ağırar anta tulı kalmış(Talas 1.);Oğramış katun ağlayur(T5)Umay teg ögim katun kutın,a inim Kül tigin er at bultı(KT D 31); Ögüm katun ulayu ögelerim ekelerim.kelüninim konçuylarım bunça yime tirigi kün boltaçı erti(KTş 9);Katun yok bolmış(Ton.31);Katun yegeni Öz bilge Büyün...Ş.U-b8);Katun,tarlağımUlu kem) TII,11,25,31,49; Ş-U I ,10, IV 47; Tonyukuk 31; Talas IV.V;Y12. Türkolojide böyle var sayılmıştır ki,katun sözcüğünü eski Türkler İran dillerinden, somut olarak soğut dilinden almışlardır. Soğut dilinde bu sözcük xuten şeklindedir.

Kaynaklar Ob ve Katun nehirlerinin birlikte uzunluğunun 4016 km olduğunu belirtmektedirler(Bondarskiy S.M. Slovar qeoqrafiçeskix nazvaniy,M.,1954,s.219).

Altaylarda Katun nehrinin isminin bayan,genç hanımla ilgili bir kaç tane rivayet dolaşmaktadır.

O zaman böyle anlaşılıyor ki, Eski Türkçedeki Katun nehir ismi bayan anlamını vermiştir. Ama bu varsayım mantığa aykırıdır. Bizim düşüncemize göre Eski Türkçede göze çarpan Katun hidroniminin apelyativi en eski dönemlerde nehir anlamını taşımıştır. Yani katun sözcüğü türk kökenli bir kelimedir.

Şunu da belirtelim ki, Türk toponimlerindeki katun hanım anlamında batıda Azerbaycan ve Türkiyeye kadar olan bölgelerde Katun hidronimlerinin hanım apelyativi gelişmiştir. Uzak Doğuda Amur nehrine değin ise bu hidronimin nehir apelyativi gelişmiştir. Sayan-Altay bölgesinde Katun toponiminin her iki apelyativi göze çarpmaktadır.

Katun nehrinin büyük bir kısmı Güney Sibiryada Krasnoyarsk diyarında daha çok Dağlık Altay vilayetine denk geliyor. Nehir kaynağını yüksek dağlardan alır. Uzunluğu 4016 km-den ibarettir. Altay türklerinin halk edebiyatında bu nehrin adının menşeyi, kökeni hakkında

çeşitli varsayımlar oluşmuştur. Bu söylencelere göre Katun sözcüğü Katingdan gelmektedir ve bayan ismidir. Bu rivayetin Altay halk edebiyatında bir kaç tane versiyonları yaşamaktadır.

Hem eski, hem muasır dönem toponimleri içerisinde katun/xatun/xatın/xotun leksemi ile kullanılan yer adları geniş yayılmıştır. Onu da kaydedelim ki, bu yer adlarının bir çokunun apelyativi kadın, hanım anlamını ifade etmektedir. Mes. eski türk yazıtlarında çoğu zaman bu leksem kadın, hatun, hökmdar hatunu ve s. anlamlar ifade etmiştir. Moğol dilinde, aynı zamanda tungus dilinde de bu kelime aynı anlamdadır.

Katun toponiminin yayılma coğrafyası çok geniştir. Böyle ki, bu toponime hem Geniş Asya kıtasında, hem de Avrupanın bazı bölgelerinde tesadüf edilir. Altayda Kadın adlı hem nehir, hem dağ, hem de vadi mevcuttur. Batı Sayanda Kazır nehri Katun ve Katanga nehirleri ile kavuşuyor. Yeniseyin sağ kollarını oluşturan bu nehirleri tunguslar Katenga(-ga unsuru bu dilde çoğul ekidir) adlandırmaktalar. Buryatıyada Xatan, Qırğızıstanda Uluk Katın, Özbekistanda Xatınrabat, Azerbaycanda Xatınlı adlı yerleşim mıntıkaları mevcuttur. Xantılar İrtiş nehrini Katanas adlandırmaktalar. Doğu Gobi aymakında Xatan bulak, İç Moğolistanda Xatın Sume yerleşim mıntıkaları, Türkiyede Konya yakınlarında Hatunsaray yerleşim mıntıkası, İranda Kerman vilayetinde Xatunabad yerleşim mıntıkası Hindistanın kuzeyinde Himalay dağları eteklerinde Katunce yerleşim birimi göze çarpmaktadır(8,s.75-76). Eski Gorki vilayetinde Katunki adlı yaşayış mıntıkası da kayda geçmiştir (7,s.265).

Bu örneklerden belli oluyor ki, Katun coğrafi terimi çoğunlukla katun/kadın anlamlı toponimler yer isimleri oluşturmaktadır.

Bilim adamları adeta Katun toponiminin apelyativinin hanım anlamının eski İran dillerinden olan soğut dilinden alıntı (xuten) olduğunu dile getirmişlerdir (Murzaev.1996, s. 76).

Ama bunun yanısıra literatürde katun leksemının eskiden nehir, su anlamını verdiyi ve halen de bu anlamda kullandığına işaretler bulunmaktadır.

Bayan anlamına kuşku oluşturan amillerden biri Asiya bölgesinde rastladığımız katun apelyativli uzun hidronimik sıraların dikkati çekmesidir. Aynı zamanda eski türk yazıtlarında rastladığımız örneklerdir. Bir diğer olgu ondan ibarettir ki, bu sözcük ancak nehir isimlerinde göze çarpıyor, göl isimlerinde kullanmaz. Buradan yola çıkarak E.Murzayev bu olayın mantığa aykırı olduğunu belirliyor ve Sibiryadaki Katenga hidroniminin kadınlar, bayanlar olarak tercüme edilmesini anlamsız sayıyor.

Daha 1911 yılında rus bilim adamı Rudnev bu özelliğe dikkati çekerek yazmıştır. Nehir ve onlara erkek ve bayan obrazı vermek çok sade bir şey olmasına rağmen ben şurada iki farklı sözcüğün örtüşmesini bir tesadüf olduğunu belirtmek isterim. Altayın türk kavimleri iki nehri Biy ve Katun nehirlerini erkek ve bayan olarak karşılaştırıyorlar. Ancak güman etmeye esas var ki, Katun ilk önceleri sadece su, nehir anlamını vermişti. Güney Moğolistanda Hatun ancak

su,nehir anlamını taşımaktadır. Ama moğollar Sarı nehir hakkında efsane oluşturmuşlar ki, Cengizhanın hanımı kendini bu nehre bırakmış,o dönemden başlayarak bu nehir Hatun-gol adını almış bulunmaktadır. Bunun yanısıra bir takım nehirler hiç bir ek eklemeksizin Bain hatun, Ulan hatun şeklinde nehir anlamı ifade etmektedir. Ben bu hususlara türkologların dikkatini çekmek isterim (9,s.238).

Aynı dönemde Çine gezi yapmış Avrupa gezgini K.G.E.Mannerheym de sarı uygurların dilinde kating sözcüğünün su anlamını taşıdığını kayda almıştır.

Orhon-Yenisey yazıtlarının ünlü rus araştırmacısı S.Y.Malov da katun sözcüğünün nehir apelyativinden bahis etmiştir (5.s.19).

Yenisey yazıtlarının bir başka araştırmacısı İ.A.Batmanov da katun sözcüğünün çok eskiden nehir anlamını ifade etmesine dikkati çekmiştir (6, s.59).

A.M.Maloletkonun gözlemlerine göre Türk toponimlerindeki katun hidronimlerinin nehir apelyativi hatun, kadın, hanım apelyativinden daha eskidir.

Onun düşüncesine göre toponimlerin terkipteki katun hatun anlamında batıda Azerbaycan ve Türkiyeye kadar olan bölgelerde Katun hidroniminin hanım apelyativi gelişme göstermiştir. Doğuda Amur nehrine kadar ise bu hidronimin her iki apelyativi göze çarpıyor. O belirtiyor ki, mühtemelen Türkçedeki katun (hanım, hatun anlamında) leksemi çok eski dönemlerde İran dillerinden olan soğd dilindeki xuten şeklinden türemiştir.Onun kanısınca çağdaş moğolcada su, nehir anlamında kalmış katun (nehir) Orta Asya arealından dışarı çıkmamış bir hidronimdir (4,s. 23-24). Maloletkonun bu görüşüne katılmıyoruz. Çünkü Kafkaslarda Azerbaycan Cumhuriyeti arazisinde katun sözcüğünün nehir anlamında kullanılmasına rastlanmıştır (11).

Şunu da belirtelim ki, ünlü rus toponimisti V.A. Nikonov da Katun toponimi hakkında olan tartışmada nehir varsayımını desteklemektedir. O belirtiyor ki, Katun toponimi eski türkçedeki nehir anlamından gelmektedir. Şimdi bu anlamda katun sözcüğü kaybolmuştur. Türkçedeki hatun-hanım sözcüğü ile seslerin rastgele çağırışım yapmasına dayanan saf etimoloji denemesidir (13, s.184).

Gerçekten çağdaş Moğolcada katun nehir sözcüğü nehir anlamı bildirmektedir. Aynı zamanda söz konusu Altay dilinde su kavramı ile ilgili katul-(sudan geçirmek, karşıdan karşıya geçirmek) fiili de kullanılmaktadır (3, s.565). Aynı zamanda Azerbaycan türkçesindeki kayak sözcüğü de büyük ihtimalle bu kavramla bağlantılıdır. Bu örneklerden yola çıkarak varsaya biliriz ki, katun sözcüğü başka bir ilk söz kökeninden türemiş bulunmaktadır.

Yenisey yazıtlarındaki cümle de katun sözcüğünün nehir anlamı verdiğini ihtimal etmeğe esas veriyor....tengri ana Kem Katun kabışıp...(Y144)...tanrı ana Kem ile Katun(nehri(kavuşarak...

Şunu da belirtelim ki, gök türk yazıtlarında bazı yer isimlerinde katun sözcüğünün bayan anlamında kullanılmasına rastlanmaktadır. Mesela: Katun sını, Egük katun, Oyuk Egük en... gibi toponimlere de tesadüf edilmiştir.

Yukarıda belirtilen tüm varsayımlara karşılık bunun aksini söyleyen bilim adamları da bulunmaktadır. Bunlardan biri rus bilim adamı İ.G. Dobrodomovdur. Bilgin bu konuda ayrıca makale yazarak kesinlikle katun sözcüğünün eski türkçede hatun anlamı verdiğini isbatlamaya çaba göstermiştir (1, 138-143). Rus bilgini daha fazla E.M. Murzayev'e yüklenerek onu konuyu dağıtmakta ve yanlış yöne çekmekte tankid ediyor. Ama onun belirttiğine göre konunun araştırma tarihi çok eskidir. Yani daha XIX yüzyıldan başlayarak bilim adamları Katun sözcüğünün özellikle Sibiry bölgesi toponimlerinde nehir anlamını bildirdiğini açıkça göstermişlerdir. Belli olduğu gibi toponimlerin terkipteki sözcükler türkçenin daha eski dönemlerinin anısını yaşatmakta, bir kalıntı olarak dikkati çekmektedir. Bu bakımdan çağdaş türk lehçelerinde katun sözcüğü hanım anlamı vermesine rağmen eskiden bu sözcüğün hnehir anlamı verdiği de var sayıla bilir. Bunu İ.G. Dobrodomov'un getirdiği örnekler, dayandığı kaynaklar da isbatlamaktadır. Bu nedenle İ.G. Dobrodomov'un baş vurduğu gerekçeler inandırıcı gözüküyor.

Böylece özetlersek, katun sözcüğü türkçenin en eski dönemlerinde nehir anlamında kullanılmıştır. Bu gün bazı toponimlerin terkiptinde bu anlamın sadece kalıntıları göze çarpmaktadır. Araştırmalara göre varsayabiliriz ki, çok eskilerde katun sözcüğü kat ve ya katu- arketipinden türemiştir.

KAYNAKÇA

*20-26 sentyabr 2012-ci il tarixində Ankarada keçirilmiş Beynəlxalq Türk Dili qurultayında oxunmuş məruzənin mətni

1. İ.G. Dobrodomov. Ne reka a jensina, Etničeskaya onomastika, M., 1984, s. 138-143
2. Ebulfez Quliyev (Amanoğlu). Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə, Bakı, Elm, 2001
3. Ferdinand Lessing. Moğolca-türkçe sözlük, I c. Ankara, 2003, s. 565
4. A.M. Maloletko. Paleotoponimika, Tomsk, 1992
5. S.E. Malov. Pamyatniki yeniseyskoy pismennosti tyurkov, M. –L., Nauka, 1951, s. 19
6. Batmanov İ.A. Aragaçı Z.B. Babuşkin G.F. Yazık yeniseyskix pamyatnikov drevnyeturkskoy pismennosti, Frunze, 1959
7. E.M. Murzayev. Slovar narodnix qeoqrafičeskix terminov, M., Mısl, 1974, s. 265
8. E.M. Murzayev. Tyurkskie qeoqrafičeskie nazvaniya, M., 1996

9. Rudnev A.D. Materialı po qovoram Vostoçnoy Monqolii, SPb., 1911
10. Vasilyev D.D. Korpus tyurkskix runičeskix pamyatnikov basseyna Yeniseya, Leninqrada, Nauka, 1983
11. E.K.Mexraliyev. Qeografiçeskie termini v toponimii Azerbaydjana. İstoriya toponimiçeskix issledovaniy. – Trudi instituta qeoqrafii AN Azerbaydjana, Baku, 1992
12. Bodnarskiy S.M. Slovar qeografiçeskix nazvaniy, M., 1954
13. V.A. Nikonov. Kratkiy toponimiçeskiy slovar, M., 1966

QISALTMALAR

- AY — Altun yaruk (Ceval Kaya. Uygurca Altun yaruk. Ankara, 1995; Suvarnaprabhasa. Aus dem Uigurischen ins Deutsche übersetzt von Dr. W. Radloff. II, XXVII, I—III, L., 1930)
- DTS — Drevnetyurkskiy slovar, L., 1969.
- ETY — H.N.Orkun. Eski türk yazıtları. Ankara, 1987.
- FT— Fan Tszya-şen, E.Tenişev. Tri novyx uyqurskix dokumenta iz Turfana. “Problemı vostokovedenie” №:3, 1960, s. 141-149
- Hamilton — J.R.Hamilton. İyi ve kötü prens öyküsü. Ankara, 1998
- İA — İhe — Ashet abidəsi
- İAV — İslam Ansiklopedisi, I—XIII c.
- İH — İhe-Huşotu abidəsi
- İB — İrk bitig abidəsi
- İzgi — Özkan Izgi. Uygurların siyasi ve kültürel tarihi, Ankara, 1987
- Karabalqasun — Karabalqasun abidəsi
- KB — Kutadqu bilig (R. Arat. Kutadgu bilig. I, metn, Ankara, 1991; K. Vəliyev, R.Əsgər. Kutadqu biliq (tərcüme), Bakı, 1994
- KÇ — Kül çor və ya İhe-Huşoty abidesi (Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov, Orxon-Yenisey abideleri, Bakı, 1994)
- KDQ — “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, tərtib edənlər F.Zeynalov və S.Əlizadə, Bakı, 1988
- KT — Kül tigin abidəsi.....
- QE — Kısasül-enbiya, I-II, Ankara, 1999
- LOK— Leqenda ob Oquz kaqane (Şerbak A.M. Oquzname. Muxabet-name, M., 1959)
- M — F.W.K. Müller. Ein Doppelblatt aus einem manicheischen Hymnenbuch (Mahrnamag). — Phil.-hist. Klasse, 1912, Berlin 1913.
- Man — Manixey abidələri (Le Cok A. von. Türkische Manichaica aus Chotscho I, APAW, Anhang, 1911, Berlin 1912; II, ABAW, N0: 3, 1919; III, APAW, N0: 2, 1922, s. 3—49).

MO — Malov S. E. Uyqurskie rukopisnie dokumentı ekspeditsii S.F. Oldenburqa.-Zap. İV AN SSSR, L., 1932, s. 129-149

O — Ongin abidesi

Oğuznamə — F.Rəşidəddin. Oğuznamə, Bakı, 1992

Süci ab. — Süci abidesi

Ş,-U. — Şine-Uşu və ya Moyun çor abidesi (Ə. Rəcəbov, Y. Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1994).

STB — Syan -Tszyanın bioqrafiyası (Tuquşeva L.Y. Fraqmentı uyqurskoy versii bioqrafiı Syan-Tszyana, M., 1992)

Skr — sanskrit

Sevrey ab. — Sevrey abidəsi (Klyaştomıy S.Q., Livşiç B.I. Sevreyskiy kamen. ST, 1972, № 1).

SRS — Sanskritsko-rysskiy slovar, M., 1974

Talas — Talas abidələri

TDAYB — Türk Dili Araştırmaları Yıllığı belleten, 1954-1997.

Terx. — Terxin abidesi....

Tes — Tes abidesi (Əbülfəz Quliyev. Əski türk abidələri müntəxabatı, Bakı, 1993)

Tiş — W.Radloff. Tişastvustik. SPb., 1910

T 5 — Tonyukuk abidəsi, ərəb rəqəmi sətri göstərir

ThSI-IV — A.Steyn terefinden tapılıb, ilk defe B.Tomsen terefinden neşr edilmiş, Orxon-Yenisey əlifbası ile yazılı I (Miran) və IV uyğur əlyazmaları (Ə. Rəcəbov, Y. Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1994).

TTVI — Bang W. mit A.von Gabain und G.R.Rachmati. Türkische Turfantexte VI, Das buddistische sutra Sekiz yükmeç, SPAW, 1934, X, s. 92-192

TTVII — Rachmati G.R. Türkische Turfan Texte, VII, APAW, 1936, NO: 12

TTVIII — Gabain A. von. Türkische Turfan-Texte, VIII, ADAW, 1952, NO: 7

TTIX — Gabain A.von und W.Winter. Türkische Turfantexte IX. Ein Hymns an den Vater Mani auf Tocharisch B mit alttürkischer Überetzung, ADAW, 1956, No:2

TTX — Gabain A.von. Türkische Turfantexte. X. Das Avadana des Demons Atavaka
Bearbeitet von Tadeusch Kowalski. ADAW, 1958, №:1

Tuquş — Dva kollofona iz sobranie rukopisnoqo sobranie İV AN SSSR.—TS 1975, M.,
1978, s. 92—101

Tuquş 94 — Tuquşeva L.Y. Dva uyqurskix dokumenta iz rukopisnoqo sobranie
Leninqradskoqo otdelenie İV AN SSSR.—ST, 1975, №:4, 1978

TS — “Tyurkoloqiçeskiy sbornik”

Uig I — F.W.K. Müller. Uigurica, I, APAW, 1908,

Uig II — F.W.K. Müller. Uigurica, II, APAW, 1910,

Uig III — F.W.K. Müller. Uigurica. III. Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII), APAW,
1922, No:2

Uig IV — Müller F.W.K. Uigurica IV. Herausgegeben von Gabain, SPAW, 1931, XXIV

Usp. 4 — W. Radloff. Uigurische Sprachdenkmeler. L., 1928. ərəb rəqəmi abidenin nömresini
göstərir

Y 4 — Yenisey abideleri, ərəb rəqəmi abidelerin nömresini göstərir (Vasilyev D.D. Korpus
tyurkskix runičeskix pamyatnikov basseyna Yenisee, L., 1983.

Zieme I, II, III — Zieme II. Materialien zum uigurischen Onomasticon I, **TDAYB** 1977; II,
TDAYB 1978—1979; III **TDAYB** 1984, Ankara, 1987.

Zwei pfahl — F.W.K. Müller. Zwei pfahlinschriften aus den Turfanfunden, APAW, Berlin,
1915

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Абаев В. И.. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. III, М., 1979
2. Абдрахманов А. Топонимика және этимология, Алматы, 1975
3. Абишев Х. Элементы астрономии в устном народном творчестве казахов. Алматы, 1949
- 3а. F.Ağasıoğlu. Azər xalqı. B., 2007
4. Ахинжанов С. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана, Алматы, 1989
5. Alaeddin Atamelik Cuveyni. Tarihi cihangüşa. Ankara, 1999
6. Аннакылычев Ш. Мотивы выбора имен у туркмен. – “Личные имена в прошлом, настоящем и будущем”, М., 1970
7. Arat R. Kutadgu bilig, I, 1991, Ankara, II, 1995 Ankara, III, İstanbul, 1979
8. Arat R. Makaleler. I c., Ankara, 1987
9. Arat R. Eski türk şiiri, Ankara, 1991
- 9а. Н.А. Аристов. Заметки об этническом составе... СПб., 1897, Живая старина
10. A. Von Gabain. Das Leben im uigurischen Konigreich von Koço. Wiesbaden, 1973
11. A. Von Gabain. Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1950
- 11а. A. Von Gabain. Kök türklerin tarihine bir bakış, - DTCF dergisi, 2/5, Ank, 1944
12. Azərbaycan toponimləri, B., 1999
13. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri. B., 1999
14. Банзаров. Д. Собрание сочинений, М., 1955
15. Бартольд В.В. Сочинения , т. II, ч. I, М., 1968, т. V, М., 1970
16. Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация. – “Ономастика Востока”, М., 1980
17. Баскаков Н.А. Имена собственных гуннов, болгар, хазаров, сабиров и аваров в исторических источниках. – СТ, 1985, 4
18. Баскаков Н.А. К этимологии собственных тюркских имен в русских летописях. – “Теория и практика этимологических исследований”, М., 1985
19. Баскаков Н.А. Ономастика алтайцев. – Ономастика Киргизии. –Фрунзе, 1985
20. Баскаков Н.А. Собственных имена древних тюрков Восточной Европы. – “Ономастика, типология, стратиграфия”, М., 1988
21. Bazin L. Über die Sternkunde in alttürkischer Zeit. Mainz, 1963
22. Bazin L. Les Calenderiers Turcs Anciens et Mediwaux. Lille, 1974

23. Bazin L. Notes de Toponymie Turque Ancienne. – “Acta Orientalia”, 36/I-3, Budapest 1982, s. 40-80
24. Бернштам А. Н. Историко-этнографические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая, М. –Л., 1952
25. Бертагаев Т.А. Об этимологии хан, хаган, хатун и об их отношении к хат. – “Тюркологические исследования”, М., 1976
26. Бичурин Н.И. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. I, М.-Л., 1950
- 26а. Бушуева Е.Н. Волостнова М.Б. Словарь географических терминов и других слов... топонимии Хакасской автономной области.. М., 1968
27. Caferoğlu A. Eski uyğur türkçesi sözlüğü, İstanbul, 1968
- 27а. Caferoğlu A. Türk onomastiğinde köpek kültü. TDAYB. 1961, Ankara, 1988
28. Caferoğlu A. Türk Dili tarihi, İstanbul, 1982
29. Caferoğlu A. Tukyü ve uygurlarda Han ünvanları. –THİTM, с. I, İst, 1931
- 29а. Czegledy. Turan kavimlerinin göçü. İstanbul, 1999
30. Caferoğlu A. Kaşgarlı Mahmut. İstanbul, 1970
- 30а. N. Cəfərov. Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, 2010, 390 s.
- 30b. Dəmirçizadə E. 50 söz. B., 1968
31. “Divanü-Luğat-it türk” bilgi şöleni bildirileri, Ankara, 2000
- 31а. Dilaçar A. Kutadgu bilig incelemesi, Ankara, 1972
32. Djamiet-tevarix. М., 1965
33. C. Dörfer. Türkische und mongolischen elementen neopersischen, Wiesbaden, 1975
34. Древнетюркский словарь. М., 1969
35. Ebülqazi Bahadır han. Şecerei-Terakime. Ankara, 1996
- 35а. Eberhard. Çinin şimal komşuları, Ankara, 1942
- 35b. Fen Tzya-Şen, E. Тенишев. Три новых уйгурских документа из Турфана. – Проблемы востоковедения, No 3, 1960, s. 141-149
36. Genç R. Kaşgarlı Mahmuta göre XI yüzyılda türk dünyası, Ankara, 1997
37. Gömeç S. Uygur türkleri tarihi ve kültürü, Ankara, 2009, 210 s.
38. Gömeç S. Şine Usu yazıtında geçen bazı yer adları. –“Bilge” dergisi, NO:18, Ankara, 1998
- 38а. Gömeç S. Böğü kağan yazıtı, Tez II, -Türk dünyası araştırmaları dergisi, NO:4, İstanbul, 1996,
39. Grousset. Bozkır imparatorluğu, İstanbul, 1993, 410 s.

40. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. –“Azərbaycan filologiyası məsələləri”. II, B., 1984, s. 125-150
41. Hacıeminoğlu N. Karahanlı türkçesi grameri, Ankara, 1998,190 s.
42. Hamilton J. Tokuz Oguz et On Uygur. JA, tom. CCL, Paris, 1962
43. Hamilton J. İyi ve kötü prens öyküsü, Ankara,TDK yay. 1998
44. Hartmann M. Çin. –İA, III c, İst, 1993
45. Hazarlar. –İA, V, I hissə, Ankara, 1983
46. Həbiboglu V. Qədim türklərin dünyagörüşü. B., 1996, 230 s.
47. Hüseynoğlu K. “Turan-Türk” və “Gun-quz” etnonimləri haqqında qeydlər”. –Türk dünyası tarix ve kültür dergisi, sayı 155, İstanbul, 1999
48. Хасанов Х. Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии. – “Топонимика Востока”, М., 1962, s. 33-39
49. Хасанов Х. Махмуд Кошкарий.Тошкент, 1963
50. Xasanov X. Urta Osie joy nomları tarixidan, Тошкент, 1965
51. İslam Ansiklopedisi, XII c., I hissə, İst., 1993
52. Иванов В.В. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии. –“Балто-Славянские исследования 1980”, М., 1981
53. Караев О. Историко- географические данные сообщаемые Махмудом Кашгари (по Тянь-Шаню и Семиречью), -СТ, №2 1972,
54. Караев С. Древнетюркские топонимы Средней Азии. –СТ, №6, 1985
55. Kaşgarlı M. Divanü luğat-it-türk, I-III c, Ankara, TDK yay.2005
56. Kısasül-enbiya, Ankara,TDK yay. 1999
57. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники, М., 1964
58. Кляшторный С.Г. Терхинская надпись. –СТ, 1980, NO:3
59. Кляшторный С.Г. Тесинская стела, -СТ, 1983, NO:6
60. Кляшторный С.Г.,В.А. Лившиц. Севрейская камень. ST, 1971, NO:3
61. Кляшторный С.Г. Эпоха М.Кашгарского, ST, 1972, NO:1
62. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. ТС, 1977, М., 1981
63. Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках. –Türkologica. –Л., 1986
64. Кононов А.Н. Родословное туркмен. М., -Л., 1958
65. Кононов А.Н. Изучение Дивани-лугат-ит-турк М.Кашгарского в Советском Союзе. –СТ, 1973, NO:3, s. 3-9
- 65а. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках, TS, 1975, М., 1978

- 65b. Кононов А.Н. Способы и термины определения стран света у тюркских народов. – TS, 1974, М., 1978
66. Кероглы Х. Алп ер тонга и Афрасяб по Юсуфа Баласагуни, Махмуд Кашгари и другим авторам. –СТ, 1970,NO: 4
67. Койчубаев Е. Основные виды топонимов Семиречья, АКД, Алма-Ата, 1967
- 67a. Kutadgu bilig I, metin. Ankara. 1991, II tərcümə. Ankar., 1994, III indeks, İstanbul, 1979
68. Гафуров А. Лев и Кипарис. М., 1971
69. Гарипов Т.М. Новые версии о происхождении этнонима башкорт. - Башкирская этнонимия, Уфа , 1987
70. Гордеев Ф. О происхождении тюркской этнонимии, - Вопросы марийского языкознания. Йошкар -ола, 1968, вып. 2
- 70a. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. том I, М., 1960,
- 70b. Грязневич П.А. Аравия и арабы. –Писменные памятники и проблемы истории и культуры народов Востока. М., 1977
71. Quliyev Ə. Mahmud Kaşqarlı və türk dilləri, -“Varlıq” dərgisi, Tehran, 1992, NO:2
72. Quliyev Ə. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı, B., 1993,280 s.
73. Quliyev Ə. Əski türk onomastik sözlüyü, B., 1999
74. Quliyev Ə. Qədim türk onomastikası,B.,2007,170 s.
75. Quliyev Ə. Orxon-Yenisey abidələrində etnoantroponimlər. -“Azərbaycan onomastikasının problemləri”, VIII, B., 2000, s. 28-36
- 75a. Quliyev E. Uygur devletinin (744-840) ilk kaganlarının ad ve unvanları. –Türk kültürü. 456, Ankara, 2001
76. Quliyev E. Eski türk onomastikası üzerine notlar. –III Uluslararası Türk Dili kurultayı bildirileri, Ankara, 1999
77. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, B., 1988,490 s.
78. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 2005, 590 s.
79. A Le Cok. Osttürkische Namenliste mit Erklärungsversuch. –in S. Hedin Southerin Tibet. Vol. 9, NO:2. Stocholm, 1922
- 79a. Clark L.V. Intreduction to the Uigur Civil Documente of East Turkestan, Phil. Diss. Bloomington, Edinburg, 1975
80. Mackerras C. Uyğurlar. –“Erken İç Asya tarihi”, İstanbul, 2000
81. Mackerras C. Uigur empire according to Taang chroniches. Canberra, 1972
82. Mahmut Kaşgari. Türük tilleri sözdigi, I t. 1997, II t. 1997, III t. 1998, Almatı
83. Mahmud Kaşqariy. Türkiy sözler devani, I t. 1960, II t. 1961, III t. Toşkent

84. Махпиров В. Тюркские топонимы в “Дивани-лугат-ит-турк”. –СТ., №6,1983, s. 34-39
85. Махпиров В. Антропонимы в ДЛТ и КБ, СТ, №4, 1979, s. 22-28
86. Махпиров В. ДЛТ и МК и вопросы тюркской топонимики. –“Тюркская ономастика”, Алма-Ата, 1984, s. 145-162
87. Махпиров В. Древнетюркская ономастика, Алма-Ата, 1990,190 s.
88. Махпиров В. Имена древних предков. Алма-Ата, 1997,420 s.
89. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков, М. –Л., 1951,208 с.
- 89а. Малов С.Е. Два уйгурских документа XIII вв. –. Памяти В.В Бартольд, Ташкент, 1927
90. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М. –Л., 1952
- 90а. Малов С.Е. Уйгурские рукописные документы экспедиции С Ф.Олденбурга, - Зап. ИВ. АН СССР, I, Л., 1932
91. Малов С.Е. Древнетюркские письменные памятники Монголии и Киргизии, М.-Л., 1958
- 91а.Малявкин Г.А. Тактика Танского государства в борьбе за гегемонии в Восточной части Центральной Азии. сб. «Дальний Восток и соседние территории в средние века». Новосибирск, 1980,
92. Mehmet Ölmez. Altun yaruk. III kitap, Ankara, 1991
93. Mahmud Kaşğari.Divani-luğət-it-türk,3 cilddə,Bakı,2010
94. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları, B., 1993
95. Məşədiyev Q. İ. Zaqaqaziyanın türk mənşəli toponimləri, B., 1993
96. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, B., 1997
97. Мурзаев Э.М.Очерки топонимики,М., 1974
98. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., 1984
99. Мурзаев Э. М. Тюркские географические названия. М., 1996
- 100.Мухаммедова З. Огузо-туркменские этнонимы СТ, №1 1971, s. 27-37
- 101.Мути И., Османов М.О родине, жизни и гробнице Махмуда Кашгарского, СТ,№ 4 1987, s. 79-89
- 102.Müller F.W.K. Ein doppelblatt aus einem Manicheischen himnenbuch, ARAW 1912, Berlin, 1913, s. 1-40
103. Müller F.W.K. Zwei pfahlinschriften aus den Turfanfunden. ARAW, Berlin, 1915
104. Насилов Д.М. Изучение памятников древнетюркского языка. – “Тюркологический сборник” 1970, М., 1971
105. Nemeth J. Volksname kuman und kun. Leiden. 1967

106. Nemeth F. Türk dillerinde yıldız adları ve ülker kelimesinin menşeyi.
–“Вопросы тюркологии”, В., 1971, s. 18-26
107. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М., 1966
108. Никонов В.А. Заметки по оронимии Киргизии. – Ономастика Средной Азии, М., 1978
109. Никонов В.А. Космонимия Средней Азии. – Ономастика Средной Азии, Фрунзе, 1980, s. 290-304
110. Orkun H.N. Eski türk yazıtları, Ankara, 1987
111. Ögel B. Türk kültür tarihine giriş, I, Ankara. 1991
112. Ögel B. Türk mitolojisi, I, Ankara. 1991, II, Ankara, 1995
- 112a. Ögel B. Uygur devletinin teşekkülü ve yükseliş devresi, -ТТКВ, с. 19, Ankara, 1964
113. Özkan İzgi. Uygurların siyasi ve kültürel tarihi. Ankara, 1987
- 113a. Özkan İzgi. Çin elçisi Wyang Yut-Tenin uygur seyahetnamesi. Ankara, 1989
114. Pelliot P. A propos des Gonana, JA, 1920, I
115. Попова В.Н. К этимологии гидронима Иртиш. – “Языки и топонимия Сибири”, Томск. 1970, вып.3
116. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков – “Тюркологический сборник 1972”, М., 1973
- 116a. Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров, СПб., 1899
117. Pritsak O. Karahanlılar. İA, VI c. İst. 1993
118. Radloff W. Das Kutadku bilik, SPb., 1890
119. Radloff W. Altuigurische Şprashproben aus Turfan. – “Nachrichten über... Expedition nach Turfan. SPb., 1899
120. Radloff W. Uigurische Sprachdenkmaler, L., 1928
121. Радлов В.В. Опыт словаря турецких наречий. III т. СПб., 1861
122. Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. – Из предисловия к изданию Кутадку-Билика, SPb., 1893
123. Рахматов Т. Этимология топонима Самарканд. – СТ.НО: 4, 1985
124. Ramstedt G. Zwei uigurische Runinschriften in Der Nordmongolei, -JSFO, 30, Helsinki, 1913/18
125. Рамстедт Г.И. Как был найден Селенгинский камень. – Труды Троицко-Кяхтинского отдела имперского Русского географического общества, СПб., 1914, т. IV, вып. I
- 125a. Raischmaner Simone. Zum Stand der Erforschung der uigurischen dokumente. – TDAYB, 1987, Ankara, 199,

- 126.Rasonyi L. Doğu Avrupada Türklük, İstanbul, Selenge, 2006,640 s.
- 127.Rasonyi L. Türklükte kadın adları. – TDAYB 1963, Ankara, 1988
- 128.Rasonyi L. Tarihte türklük. Ankara, 1993,610 s.
- 129.Рассудова Р.Й. Термин ходжа в топонимии Средней Азии. – Ономастика Средней Азии, М., 1978
- 130.Рәсәбов Ә. Ү. Мәммədov. Орхон-Үенисей abidələri, В., 1994,380 s.
- 131.Рәсәбов Ә. Uyğurlar. В., 1996, 90 s.
- 132.Рәшidəddin F. Oğuznamə. В., 1992,108 s.
- 133.Ричард Фрай. Наследие Ирана, М., 1972,480 s.
- 134.Robert Dankoff – James Kelly. Mahmud al-kaşqari, Compendium of the Turkic Dialects, Part I, 1982, P. II 1984, P. III 1985, Harvard
- 134a. Санскритско-русский словарь. М., 1974
- 135.Sema Barutcu. Üç itigsizler. Ankara, 1997,280 s.
- 136.Семенов А.А. К вопросу о происхождении слова селджук – Бюллетен АН Узбек ССР, Ташкент, 1946, No:3
- 137.Semih Tezcan. Eski türkçe boyla ve bağa sanları üzerine. TDAYB 1977, Ankara, 1978
- 138.Semih Tezcan. Eski türk dili ve yazını. – “Bilim kültür ve öğretim dili olarak türkçe”. Ankara, 1994
- 139.Senga T. Dokuz oğuz problemi ve Hazarların menşeyi. – “Bilge” dergisi, Ankara, 2000, No: 23, s. 10-14
- 140.Sertkaya O.F. Kızılkum yazıtında geçen kişi adı üzerine. TDAYB 1994, Ankara, 1996, s. 140-148
- 141.Sertkaya O.F. Göktürk tarihinin meseleleri, Ankara, 1995,390 s.
- 142.Sertkaya O.F. Son bulunan belgeler ışığında Mahmud Kaşkarlı hakkında yeni bilgiler. – DLT bilgi şöleni bildirileri, Ankara, 1999, s. 130-146
- 143.Sertkaya A. Uspden beş mektup. – TDAYB 1996, Ankara, 1999, s. 237-264
- 144.Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966,504 s.
- 145.Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974,890 s.
- 146.Sir Serard Clauson. Early Turkish Astronomical Terms, - UAY, No: 35, 1963
- 147.Слоним И.А. О происхождении некоторых географических названий Азии – Страны и народы Востока. М., 1959, вып. I.
- 148.Сопыева Г.К Лексические источники личных имен у туркмен.“Ономастика Средней Азии”. М., 1978
- 149.Советский энциклопедический словарь. М., 1981,1300 s.

- 150.Справочник личных имен народов РСФР, М., 1972,720 s.
- 151.Sümer F. Oğuzlar. B., 2010,620 s.
- 152.Sümer F. Eski türklerde şehircilik, Ankara, 1997,140 s.
- 153.Sümer F. Türk devletleri tarihinde şahıs adları,2 cildde, İstanbul, 1999,720 s
- 154.Şakir M. Ülkütaşır. Büyük türk dilcisi Kaşkarlı Mahmut. Ankara, 1972,130 s.
- 155.Щербак А. М. Огузنامه, Мухабат-наме, М., 1959,270 s.
- 156.Şeşen R. İslam coğrafyacılara göre türkler ve türk ülkeleri, Ankara, 1998 410 s.
- 157.Tahsin Banguoğlu. Kaşgariden notlar.I TDAYB 1958, Ank. 1988; II, TDAYB 1959, Ankara. 1988
- 158.Tanrıverdiyev Ə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında şəxs adları, B., 1998,150 s.
- 159.Tarama sözlüğü, II c. Ankara. 1995 ,780 s.
- 159a. Татарско-русский словарь. М., 1966,706 s.
- 160.Tekin Ş. Sınqku Seli Tutungun bilinmiyen yeni bir çevrisi, TDAYB 1965, Ankara, 1966
- 161.Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968,310 s.
- 162.Tekin Ş. Abidarim Koşavardi Şastr, I, Nyu-York, 1970
- 163.Tekin Ş. Uygurca metinler II, Maytrisimit, Ankara. 1976,498 s.
- 164.Tekin T. Yeni bir uygur anıtı. TTKB, 46, 1982
- 165.Tekin Ş. Mani dininin kabulü. TDAYB 1962, Ankara. 1988
- 166.Tekin T. Orhon yazıtları. İst. 1998,408 s.
- 167.Тенишев Е.Р. Хозяйственные записи на древнеуйгурском языке. – “Исследования по грамматике и лексике тюркских языков”, Ташкент, 1965, s. 37-65
- 168.Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları .B., 1972,390 s.
- 169.Тихонов Д.И. Хозяйство и общественной строй уйгурского государства, М., 1966
- 170.Толстов С.П..Огузы, печенеги море Даукара. – СЭ,№4 1950,
- 171.Толстова Л.С.Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в ее исторической ономастике. – “Ономастика Средней Азии”. М., 1978
- 172.Тугушева Л.Ю. Два уйгурских документа из рукописного собрания Ленинградского отделения ИВ АН СССР. – СТ, №4 1975, s. 92-101
- 173.Тугушева Л.Ю. Два коллофона из собрания древнеуйгурских рукописей ЛО ИВ АН СССР- “Тюркологический сборник” 1975, М., 1978, s. 252-262
- 174.Тугушева Л.Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюан-Тсзяна, М., 1979,190 с.
- 175 Тугушева Л.Ю. Деловые письма из коллекции. А. Грюнведеля. – “История и культура Центральной Азии”, М., 1983, s. 209-220

176. Тугушева Л.Ю. Некоторые дополнения к чтению древнейуйгурских деловых документов. – “Писменные памятники Востока” 1976-1977, М., 1984, s. 240-247
177. Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюан-Тсзяна, М., 1992, 402 с.
178. Türk ansiklopedisi, V c., Ankara, 1980
- 179a. Turan O. Terken unvanı – “Türk hukuk tarihi” dergisi, I, İst., 1944
179. Умняков И.И. О термине таджик. Труды Самаркандского госуниверситета им. Навои, новая серия, Самарканд, 1964, вып. 140
180. Uno Harva. Die Religiozen Vorstellungen der altaischen Völker, Helsinki, 1938
181. Vəliyev K. Elin yaddışı, dilin yaddaşı. B., 1996
182. Vilayət Əliyev. Azərbaycanın toponimiyası. B., 1999
183. Владимирцев В.В. Географические имена орхонских надписей, сохранившиеся в монгольском – Доклады АН СССР, серия востоковедческая, 1929, No: 10
184. Yamada N. Uigur Dokuments of sale auel Lan... МТВ, Tokyo, 1964
185. Yamada N. Uigur Dokuments of Slaves and adopted Sons. –Memoirs of the Faculty of Letters. Osaka University XVI, 1972, s. 3-106
186. Yamada N. The Original Turkish Homeland, JTS, vol. 9, Harvard, 1985
187. Yamada N. Sammlung uigurischer Kontrakte, II, Osaka, 1993
- 187a. Yamada N. Four notes on Several names for Weights and Meases in Uighur Documents. – Studiya Turcica, Budapest, 1971
188. Yudahin K.K. Kırgız sözlüyü. Ankara, 1998
189. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание .Л, 1983
190. Zeki V. Toğan. Ümumi türk tarihine giriş. İst. 1981
191. Zeinalov F. Qədim türk yazılı abidələri. B., 1980
192. Зуев Й. Кыргызы – бурути, SE, №4 1970,
193. Zieme P. Uygur yazıtlarına dair bazı düşünceler, TDAYB 1982-1983, Ankara, 1986
194. Zieme P. Materialien zum uigurischen Onomasticon I, TDAYB 1977, II TDAYB 1978-1979, III TDAYB 1984, Ankara, 1987
195. Зуев Й. Из древнетюркской этнонимии по китайским источникам. – Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана, Алматы, 1962

MÜNDƏRİCAT

1. Qədim uyğur türklərinin tarixi və dili haqqında ümumi məlumat(Giriş)
2. Qədim uyğur türklərinin onomastikasının öyrənilməsi tarixi
3. Ötükən uyğurlarının ad sistemi
 - a) Antroponimlər
 - b) Hidronimlər
 - c) Oronimlər
 - d) Etnonimlər
4. Turfan uyğurlarının ad sistemi:
 - a) Turfan uyğur abidələrində antroponimlər
 - b) Uyğur hüquq sənədlərində antroponimlər
 - c) Turfan uyğurlarının toponimləri
Uyğur dilinə tərcümə edilmiş abidələrdə toponimlər
Uyğur hüquq sənədlərində toponimlər
5. “Kutadqu bilig”in onomastikası
 1. Antroponimlər
 2. Toponimlər
 3. Etnonimlər
6. Qədim uyğur abidələrində kosmonimlər
 - a) Run əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrində kosmonimlər
 - b) Uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrdə kosmonimlər
7. Kutadqu biligdə kosmonimlər
8. M. Kaşğarlı və uyğur onomastikası
9. Nəticə
10. Əlavələr
11. Qısaltmalar
12. Ədəbiyyat

